

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (529)
липень-серпень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №11 від 05.07.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2657
Підписано до друку 25.08.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 150-річчя
від дня народження М.С.Грушевського*

Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті ... 4	
Еміграційні будні очима Катерини Грушевської: політика та повсякденність (1919–1921 рр.) (<i>вступна стаття й публікація І.Б.Матяш</i>) 11	
З епістолярної спадщини Михайла, Марії та Катерини Грушевських: листи до Д.Петрушевського (1933–1941 рр.) (<i>вступна стаття й публікація О.В.Юркової</i>) 26	

***

Томазов В.В. Одеські купці брати Янніс і Томас Раллі та їхні нащадки: соціальна адаптація й еволюція родини (XIX ст.) 53	
Вронська Т.В. Сталінські повторники (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб) 72	
Гавришко М.І. (Львів). Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. 89	
Падалка С.С. Українське село в умовах соціально-економічного транзиту: трансформації чи виживання? 108	

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Герасименко Н.О. З історії української метрології: міри площі 123	
Перкун В.П. Допоміжні історичні дисципліни в Польщі (1988–2015 рр.)... 133	

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Щупак І.Я. (Дніпро). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від нарративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)..... 152	
--	--

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Кордуба М.М. Найважливіший момент в історії України (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>) 173	
--	--

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гайденко П.І. Священна ієрархія Давньої Русі (XI–XIII ст.): замальовки влади та повсякденності (<i>Л.В.Мінінкова, Ростов-на-Дону, Російська Федерація</i>) 185	
Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів: Вип.І: Волинь XVI ст. (<i>К.І.Климова</i>) 189	
Николаєнко О.О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське й приватне життя (<i>І.І.Чертович, Львів</i>) 198	

ХРОНІКА

Боровець І.І. (*Кам'янець-Подільський*). Міжнародна наукова конференція «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять», а також чергове засідання Комісії істориків України та Словаччини 217

Калішук О.М. (*Луцьк*). Міжнародна наукова конференція «Етнічні конфлікти у роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи» 222

Піх О.М. (*Львів*). II Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центрально-Східній Європі (XX – початок XXI ст.)» 224

Тоїчкін Д.В. II Міжнародна зброезнавча конференція 227

ЮВІЛЕЇ

Боряк Г.В., Матяш І.Б. До 75-річчя доктора історичних наук, професора Р.Я.Пирога 231

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2015 р. 237

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

УДК 94(477)

Р.Я.Пиріг *

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: СУСПІЛЬНЕ УСВІДОМЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ

Висвітлюється тривалий і складний процес подолання сучасним українським суспільством сформованого комуністичною ідеологією упередженого ставлення до видатного вченого, державного та громадсько-політичного діяча М.Грушевського. Розкривається іманентна потреба осягнення в незалежній Україні його величезної творчої спадщини, внеску у створення першої у ХХ ст. національної держави, засвоєння уроків зі здобутків і прорахунків цієї історичної постаті.

Ключові слова: *Грушевський, повернення в Україну, творча спадщина, наукова школа, увічнення пам'яті.*

Нинішнє ювілейне 150-тиліття від дня народження М.Грушевського дає цілком слушну нагоду порозмірковувати над уже доволі тривалим процесом його повернення в Україну та суспільним усвідомленням цієї видатної історичної постаті.

Доля М.Грушевського склалася так, що він народився і відійшов у вічність за межами Батьківщини. Але повертатися в Україну йому довелося багато разів. У дитячі та юнацькі роки з Кавказу, де мешкала родина, щоб поклонитися дідівським могилам. У 1886 р. після тифліської гімназії він стає студентом Університету св. Володимира. 1914 р. уже поважним професором повертається з Галичини до Києва, де його очікують Лук'янівська в'язниця та заслання. Бурхливого 1917 р. приїздить з Москви, щоб стати на чолі Української Центральної Ради, пізнати насолоду державотворчого тріумфу та гіркоту фіаско, які завершилися емігрантським п'ятиріччям. Політичний компроміс з більшовицькою владою приводить його у 1924 р. з Відня до Києва, дає на певний час змогу науковій праці й обертається камерами ОДПУ та новим

---

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

московським засланням. І нарешті, у 1934 р. померлий Грушевський повертається з Кисловодська, щоб навечно упокоїтися на Байковому цвинтарі в Києві.

Після смерті вченого тривалий час над його іменем тяжіла більшовицька анафема, витворивши образ «контрреволюціонера», «буржуазного націоналіста» і навіть «фашиста». І все ж одна публічна спроба повернути М.Грушевського в Україну, власне УРСР, попри ідеологічні заборони влади, сталася рівно півстоліття тому. Здійснив її світлої пам'яті Федір Павлович Шевченко – тодішній відповідальний редактор «Українського історичного журналу», умістивши в 1966 р. на шпальтах цього видання власну статтю¹. Це був рік століття вченого й останні часи хрущовської «відлиги».

Сьогодні з особливою рельєфністю постає значення тієї публікації як історіографічного явища й політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М.Грушевського не лише як вченого, але й політичного діяча. Уперше з 1930-х рр. у науковому радянському виданні до нього не було застосовано гостру «викривальну» риторику. Автор обмежився доволі ліберальною як на той час оцінкою «найвидатніший буржуазний історик України», дослівно взятою з офіційного некролога 1934 р., опублікованого газетою «Правда». Безперечно, це був страхувальний маневр, як і низка сентенцій на адресу М.Грушевського – «збивався на манівці», «стояв на позиціях, ворожих народним масам». Такі маскувальні оцінки допомогли статті побачити світ, але не вберегли автора від наступних політичних гонінь. Зрозуміло, що цей одинокий виклик системі не міг зробити суттєвого пролому у стіні тривалій табуїзації постаті М.Грушевського, розвіяти густу негацію його образу, міцно увігнану у свідомість декількох поколінь.

Тільки наприкінці 1980-х рр., в атмосфері суспільної лібералізації, стало можливим прорвати антигрушевські ідеологічні загати. Із середини 1988 р. в республіці почали з'являтися статті про вченого². Журнал «Київ» опублікував його спогади³. Відтоді розпочалося стрімке повернення М.Грушевського в Україну.

Цей шлях доволі тривалий, має певні стадії і навіть сьогодні не може вважатися завершеним. Надто складними є політичні реалії українського трансформаційного процесу, які й визначають суспільне сприйняття перипетій вітчизняної історії та головних її творців. Уже в останні роки комуністичної влади йшла спонтанна, але наростаюча реабілітація вченого і політика. І формальне припинення в березні 1991 р. КДБ УРСР кримінальної справи шістдесятилітньої давнини «за відсутністю у діях Грушевського складу злочину» стало результатом його активного входження в наелектризоване українське суспільство. Зростає потік публікацій про життя й діяльність історика.

¹ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

² Білокін С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М.С.Грушевського // Там само. – 1989. – 16 березня; Пиріг Р. Невідомий лист М.Грушевського // Там само. – 28 вересня; Гирич І. Документи академіка М.С.Грушевського у фондї 1235 ЦДІА УРСР у Києві // Архіви України. – 1989. – №4; Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? // Україна: Наука і культура. – К., 1989.

³ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №9/12; 1989. – №8/11; 1992. – №2/3.

Почалося перевидання наукової спадщини. Вже 1990 р. вийшла «Ілюстрована історія України». Масовими накладами друкувалися його публіцистичні праці.

Проголошення незалежності України суттєво каталізувало цей процес. У 1994 р. розпочалося фототипне перевидання фундаментальної праці М.Грушевського⁴. Його ім'я отримали площі, вулиці й навчальні заклади. Було відкрито музеї, зведено пам'ятники, увічнено місця перебування в Україні та за її межами. Зображення М.Грушевського з'явилося на грошах, поштовій і навіть рекламній продукції. Встановлено іменні державні, академічні, громадські стипендії, премії, медалі.

Жоден із визначних українських діячів, заборонених комуністичним режимом, не міг зрівнятися з М.Грушевським за темпами й масштабністю інкорпорації у ще напіврадянське суспільне середовище. До того ж когорта українських діячів для поповнення пантеону національних героїв була вже не такою й численною. Особливо з огляду на густину ідеологічного негативізму, яким було покрито імена багатьох із них.

Феномен швидкого повернення М.Грушевського в Україну детермінувався низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, утвердження незалежності нашої країни вимагало обґрунтування ідейно-політичних засад новітнього державо- та націєтворення. Наукова спадщина вченого, зокрема схема самостійного розвитку українського історичного процесу, численні праці з питань національно-визвольного руху, заслуги в конструюванні першої у ХХ ст. незалежної української держави видавалися цілком придатними для формулювання базової української ідеї. По-друге, постать М.Грушевського імпонувала не тільки національно орієнтованому сегменту українського політикуму – він улаштовував і фактично правлячу посткомуністичну еліту. Свідченням тому стала постанова Президії Верховної Ради України про відзначення восени 1991 р. 125-ліття від дня народження М.Грушевського. Наступні «круглі дати» також визначалися президентськими указами та урядовими постановами, включаючи й нинішній 150-літній ювілей ученого й державного діяча. По-третє, становлення в Україні інституту президентства вимагало опори на певну історичну традицію. Адже ані суто парламентська УНР, ані гетьманат П.Скоропадського не вписувалися у схему нової державної конструкції. Тому так легко було реанімовано легенду про М.Грушевського – президента України. Вона набула поширення в публіцистичній, науковій літературі, серед політиків і владних структур. Саме такий чинник визначив потужну державну підтримку легітимації цієї постаті. По-четверте, процес переосмислення нашого минулого, пошук адекватної потребам трансформації суспільства парадигми української історії відводив М.Грушевському роль головного репрезентанта національної історіографії. Підручники стали важливим інструментом імплементації його у свідомість молодого покоління.

І, нарешті, слід указати на ще один суттєвий фактор. У той час, як у СРСР М.Грушевський був «фігурою замовчування», то з середини 1960-х рр. українська діаспорна історіографія розпочала активне дослідження його життя та

⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (гол.), В.А.Смолій (заст.), Г.В.Боряк (відп. секр.) та ін. – Т.1. – К., 1994.

творчості, виокремивши спеціальну галузь історичних знань – грушевськознавство. Безперечно, у добу «залізної завіси» його здобутки суттєво не впливали на офіційну радянську історіографію та пропаганду. Однак після проголошення незалежності ці напрацювання зарубіжних фахівців набули значного поширення в Україні, справивши загалом позитивний вплив на розвиток тематичних досліджень. Однак на український науковий ґрунт потрапили й певні вади праць колег із діаспори – вузькість джерельної бази та породжені цим фактологічні помилки, недостатня аргументація, а також певна ідеалізація «свого» героя.

Із середини 1990-х рр. у цьому ренесансі М.Грушевського почали діяти дві паралельних тенденції: дезавуація радянських міфів про «запеклого ворога українського народу» та глорифікація М.Грушевського як національного героя. Об'єктивно це була іманентна потреба суспільства, обумовлена тривалою бездержавністю, природна реакція на відторгнення комуністичних ідеологем та ідолів. Їх місце мали зайняти власні кумири. І М.Грушевський на зорі української незалежності, національної самоідентифікації, ретенерації історичної пам'яті отримав немало дифірамбічних кваліфікацій (нерідко на кшталт: «став мірою духовного генія, таланту, совісті, честі своєї нації, гарантом усвідомлення та здійснення Україною і українством своєї історичної місії, визначеної природою й мислимою у вселюдських масштабах»⁵).

Доволі повільно з середини 1990-х рр. починають проявлятися ознаки певної стриманості в оцінках М.Грушевського, насамперед із боку науковців. Осмислення його історіографічної та публіцистичної спадщини, політичної діяльності, обіперті на нові, в основному архівно-документні джерела, давали цілком виразне уявлення про гіперболізацію цієї постаті, зокрема як політичного діяча⁶.

Розпочався наступний етап у формуванні сприйняття М.Грушевського, який можна назвати деміфологізацією. Тепер уже доводилося спростовувати старі й нові міфи. Протоколи засідань Центральної Ради, матеріали преси, мемуари сучасників свідчили, що М.Грушевський не був президентом УНР, оскільки ця парламентська республіка не мала такого інституту. До того ж він особисто очолював Конституційну комісію.

Подолання кризових явищ в українській історичній науці, потреба в нових методологічних орієнтирах породили у середовищі фахівців доволі гостру дискусію щодо теоретико-методологічної значущості творчої спадщини вченого. Ця полеміка загалом мало вплинула на усталену позитивну оцінку патріарха української історіографії. Але дала важливий імпульс подальшому критичному осмисленню його наукового доробку й ролі у вітчизняній історії. Слід цілком погодитися з висновками Я.Грицака: «Не можна не визнати величезних заслуг Грушевського в критичному перегляді старої парадигми в написанні історії Східної Європи. Але, з іншого боку, не можна й не визнати, що парадигма, яку він запропонував, має досить обмежувальну дію: поза нею залишаються процеси й об'єкти, котрі теж заслуговують на увагу»⁷.

⁵ Михайло Грушевський. – К., 1998. – С.5–6.

⁶ Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість: Передмова // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л.; Нью-Йорк, 1998.

⁷ Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С.196.

Життю й діяльності вченого присвячено десятки наукових конференцій, докторських і кандидатських дисертацій, публікується епістолярна спадщина, видано його основні праці з української історії та літератури. Реалізується державна програма підготовки 50-томного зібрання творів, перший том якого побачив світ у 2002 р.⁸ Нині вже вийшло 28 книг. У середині 2000-х рр. з'явилися перші спроби біографії М.Грушевського та унікальне дослідження його родоводу⁹.

Фахові наукові дискусії щодо оцінки М.Грушевського згодом зосередилися навколо дуалістичної схеми «добрий історик – поганий політик»¹⁰. Як відомо, абсолютизація одних рис на шкоду іншим нерідко призводить до затемнення істини. Сьогодні очевидно, що подавати М.Грушевського як твердого самостійника було б відступом від історичної правди. Проте не слід і применшувати його заслуг у національному відродженні, відстоюванні соборності України. Нарешті, саме під його проводом постала незалежна Українська Народна Республіка. М.Грушевський був вищою посадовою особою нової держави, якщо й не досить харизматичним, то найавторитетнішим тоді лідером українства. За влучним висловом одного зі сучасників, він виконував функцію «верховного репрезентанта держави».

Адепти оцінки М.Грушевського як поганого політика ставлять йому на карб неспроможність захистити УНР від більшовицької експансії, запрошення німецьких військ, непротидію гетьманському квітневому перевороту. Поза сумнівом, глава держави несе за це відповідальність. Проте розглядати її треба у сукупності тогочасних геополітичних чинників, а також у загальному контексті здобутків і втрат української революції. А такий підхід вимагає відповіді на складне запитання: хто з чільних діячів тієї доби був вправним політиком – В.Винниченко, П.Скоропадський, С.Петлюра? Та й чи можуть уважатися вдалими політиками люди, котрі допустили втрату національної державності?

Останнім часом отримали досить об'єктивну оцінку світоглядні позиції, ідейні погляди, політична ідеологія М.Грушевського. Безперечно, вони не були константними, змінювалися, особливо під впливом політичної практики. Простежується еволюція його автономістсько-федералістських переконань і їх ситуативна кореляція з потребами побудови незалежної держави чи уявленнями про інтеграцію України до інших федеративних/конфедеративних спільнот. Ознаки соціалістичності його світогляду проявилися у вірі в перемогу соціальної революції, праці над капіталом тощо.

Такі свідомісні установки і склали після поразки Української революції 1917–1921 рр. ідейно-політичні підстави компромісу М.Грушевського з радянською владою та повернення до СРСР. Виявлені архівні документи дають можливість переконливо спростувати старі оцінки рееміграції історика як «походу

⁸ *Грушевський М.* Твори у 50-ти томах. – Т.1: Серія: суспільно-політичні праці 1894–1907. – Л., 2002.

⁹ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006; *Піріг Р.* Михайло Грушевський. – К., 2007. *Тельвак В., Новацький Р., Тельвак В.* Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934). – Ороле, 2007.

¹⁰ *Дашкевич Р.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Л., 2006. – С.358–360.

в Каносу», «зраду ідейних принципів» тощо. Усім своїм прирадянським життям він довів щире бажання служити українському народові єдиним засобом, який у нього залишався – науково-культурною працею. М.Грушевський заплатив непомірно високу, жертвовну ціну за свій компроміс із більшовиками. У таборах ГУЛАГу загинули його донька Катерина, брат Олександр, племінник Сергій...

Саме шляхом наукових дискусій, виявлення нового джерельного матеріалу, глибокого осмислення ролі М.Грушевського процес його повернення в Україну вступив у чергову фазу, якій властиві більш об'єктивні, виважені й аргументовані оцінки. На наш погляд, вони і є нині основним інструментом утвердження збалансованого образу М.Грушевського у свідомості сучасних українців.

Загальноукраїнські соціологічні дослідження про ставлення до відомих діячів дають загалом позитивну оцінку М.Грушевському. За даними Інституту політики 2002 р., із понад 4,6 тис. респондентів на запитання: «Як ви оцінюєте М.Грушевського?» 53% відповіли схвально. Як і слід було очікувати, виявилися суттєві регіональні відмінності. Захід: позитивно – 85%, негативно – 5%, не визначилися – 8%, не знають такого – 2%. На Криму й Донбасі, відповідно: позитивно – 23% і 28%, негативно – 14% і 9%, не визначилися – 25% і 30%, не знають такого – 38% і 33%. Цікаві й дані по Києву. Якщо частка позитивних відповідей близька до середнього – 55%, то негативних – 4%, тобто найнижча. А от тих, хто вагався з відповіддю, аж 34% – найвища.

За даними всеукраїнського опитування, проведеного у січні 2008 р., громадський рейтинг «Великі українці» дав такі результати: М.Грушевський увійшов до першої десятки номінантів, посівши шосте місце після Т.Шевченка, Лесі Українки, Б.Хмельницького, І.Франка та М.Гоголя. А в розділі «Державні й політичні діячі» – друге місце після Б.Хмельницького.

У вересні 2010 р. організація «Українське демократичне коло» провела дослідження, за результатами якого позитивне ставлення до М.Грушевського склало 68,4%. Тобто зросло на 15% проти 2002 р. Негативно оцінювали 6,7%, не знають його – 14%.

Проводяться й інтернет-опитування. Навряд чи їх можна вважати репрезентативними. Проте вияв певного сегменту громадської думки вони відбивають, насамперед аудиторії комп'ютеризованої, переважно середньої та молодшої генерацій, а отже більш інформованих. Наприклад, сайт «Обозреватель» провів рейтингове голосування щодо популярності 12 найвидатніших, на думку його редакторів, історичних діячів України: Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, П.Сагайдачний, Б.Хмельницький, І.Мазепа, Т.Шевченко, Леся Українка, М.Грушевський, С.Петлюра, С.Бандера. За результатами голосування близько 2,3 тис. осіб на першому місці – Т.Шевченко, далі – руські князі, потім Б.Хмельницький та І.Мазепа. А замикають список найближчі до сучасності постаті: Леся Українка, М.Грушевський, С.Бандера (9–11-те місце), причому всі трое набрали однакову суму балів. Останнє місце в С.Петлюри.

Сприйняття М.Грушевського динамічно змінюється разом зі світоглядною трансформацією суспільства й адекватно йому стратифікується як у

соціальному, так і в політичному вимірах. Сьогодні найвиразніше усвідомлюються дві іпостасі складної й багатогранної постаті М.Грушевського – ученого та громадсько-політичного діяча. Не вповні осягненими залишаються його духовний світ, морально-етичні принципи, особистісні, людські риси.

Розмаїтий український політикум демонструє доволі широкий, але не завжди чіткий спектр виявів щодо М.Грушевського. Право- й ліворадикальні сегменти налаштовані критично. Перші – за «демосоціалістичне недосамостійництво», другі традиційно зараховують його до антикомуністичного табору. Націонал-демократичне середовище, яке свого часу спричинилося до ідеалізації М.Грушевського, нині адекватно реагує на його «приземлення». Тоненький прошарок ліберал-консерваторів – протиставляє гетьманові П.Скоропадському.

Політика державної підтримки постаті М.Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення. Такий підхід цілком умотивований, оскільки слугує формуванню історичної пам'яті, адекватної складним і поліваріантним подіям нашої минувшини, зв'язі чи ницості її головних діячів осіб.

Поза сумнівом, М.Грушевський має всі підстави залишитися в пам'яті нащадків видатним ученим, автором фундаментальної «Історії України-Руси», управним організатором дослідницької праці, творцем наукової школи українських істориків. Гідно слід поцінувати його внесок у національне відродження та державотворення, відзначаючи як сильні риси ідеолога, так і слабкості практичного політика.

У 1925 р. з нагоди сорокаріччя від дня смерті М.Костомарова М.Грушевський писав: «Розуміється, не утворення, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбивала в собі свою епоху і вплинула на її розвій»¹¹. Цей постулат цілком може бути застосовано й до самого М.Грушевського, а для сучасних дослідників залишається важливою умовою об'єктивної персоніфікації українського історичного процесу.

¹¹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – №3. – С.20.

In this article lightens up the long and difficult process of overcoming the communist-made prejudice ideology of brilliant scientist, national, social and political figure Mykhailo Hrushevs'kyi by modern Ukrainian society. Moreover, article reveals the immanent need in independent Ukraine to comprehend Hrushevs'kyi's greatest oeuvre, his major contribution to the development in the 20th century of the national State and to learn the lessons of outstanding achievements and the miscalculations of this historical person.

Keywords: *Hrushevs'kyi, return to Ukraine, intellectual heritage, scientific school, perpetuate the memory.*

ЕМІГРАЦІЙНІ БУДНІ ОЧИМА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ: ПОЛІТИКА ТА ПОВСЯКДЕННІСТЬ (1919–1921 рр.)

Публікуються листи Катерини Грушевської з Женеви та Відня до Марії Жуковської у Прагу й Веслау (Феслау) поблизу Відня, написані під час еміграційного періоду життя родини Грушевських. Документи збереглися у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Архівна інформація відображає зусилля Катерини та Марії Грушевських зі створення міжнародної жіночої організації за кордоном, містить думки щодо спроб повернення представників очолюваної Михайлом Грушевським Закордонної делегації УПСР в Україну, висвітлює враження від життя й побуту у Женеві та Празі, відвідування мистецьких заходів та перебування на курорті.

Ключові слова: Катерина Грушевська, Марія Грушевська, Марія Жуковська.

Особа видатного історика, організатора науки й державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського та його творчість упродовж багатьох років (із різною амплітудою частоти публікацій, науковими і ненауковими дискусіями, заполітизованими й об'єктивними оцінками) викликає незмінний інтерес у зарубіжних та українських дослідників¹. Результатом таких досліджень стало формування у середині 1960-х рр. спершу за океаном (засновник Л.Винар), а після відновлення державної незалежності – в Україні (з центрами в Києві, Львові, Дрогобичі) спеціального напрямку історичної науки, що здобув назву грушевськознавство². За визначенням професора Л.Винара, «грушевськознавство – це окрема міждисциплінарна наука, що займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені М. Грушевському і його добі»³. Однак у цій дефініції, очевидно, бракує одного елементу – студій життя та діяльності представників родини Грушевських. В Україні активно досліджується доля і праця Катерини Михайлівни, Олександра Сергійовича Грушевських, інших членів цієї великої родини та роду, і фактично складає окремий напрям – грушевськознавство⁴. Особливістю досліджень у цій галузі стало активне

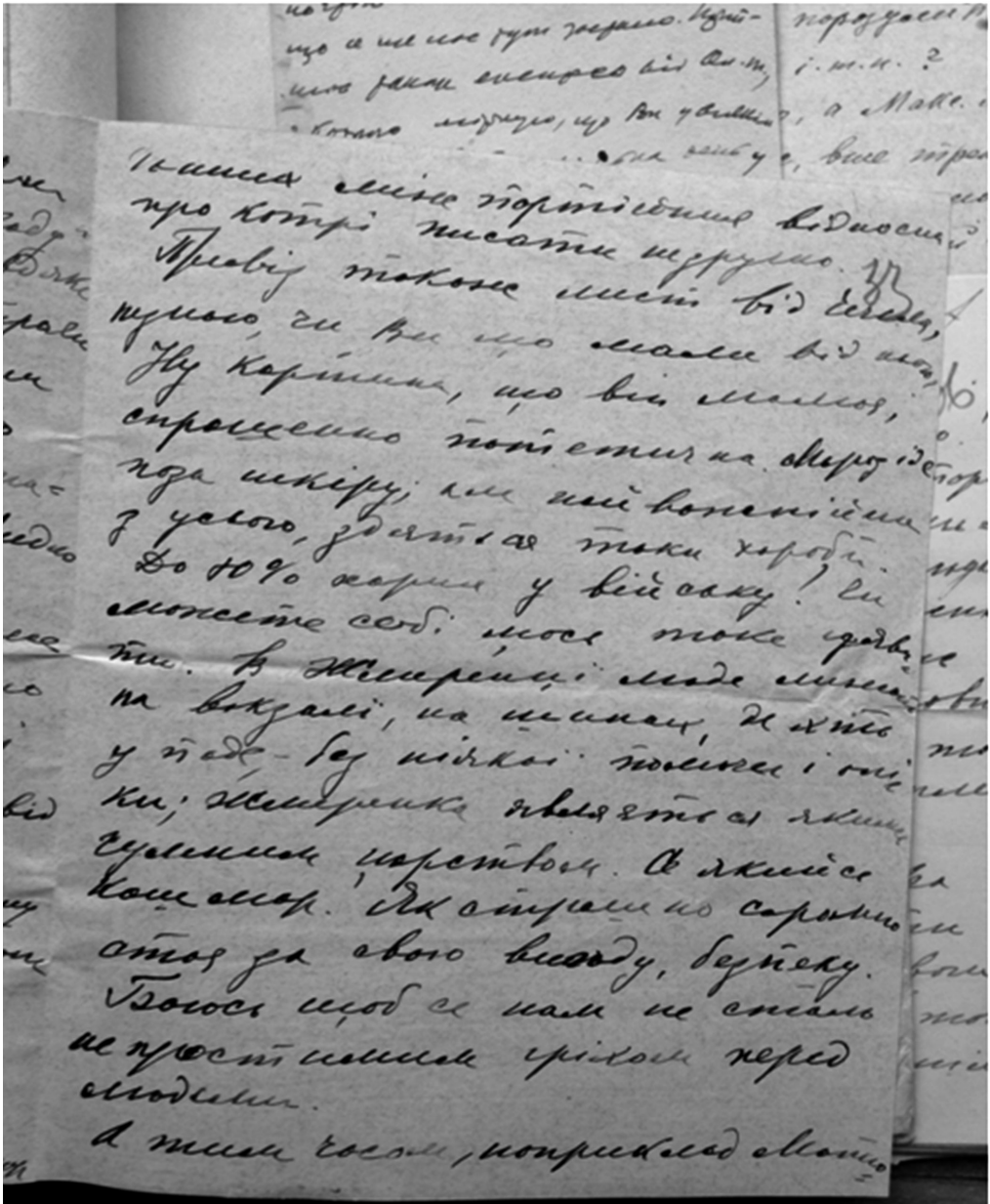
¹ Див.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський: Життя і діяльність. – Л., 1935. – 28 с.; Винар Л. Молодість Михайла Грушевського: 1866–1894. – Мюнхен, 1967. – 36 с.; Його ж. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка: 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – 110 с.; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.; Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 200 с.; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 302 с.; Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 143 с.; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – 335 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.; Новацький Р., Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій. Біографічні нариси видатних представників європейської культури: Михайло Грушевський (1866–1934) // Нариси та монографії. – Ч.198. – Ополе, 2007. – 375 с. та ін. Також: Український історик: журнал Українського історичного товариства: Показчик змісту 1963–1992. – К., 1993. – С.35–112.

² Див.: Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток: Серія: Грушевськіана. – Т.5. – К., 1998. – 216 с.; Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.71–83.

³ Винар Л. Грушевськознавство... – С.17.

⁴ Див.: Білокінь С.І. Грушевська Катерина Михайлівна // Українська літературна енциклопедія. – Т.1 (А–Г). – К., 1988. – С.509; Малик Я.Й. Катерина Грушевська: Український соціолог, фольклорист, етнограф. – Л., 1991. – 32 с.; Пиріг Р.Я. «Рідний брат Михайла Грушевського» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.89–93; Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Український історичний

використання архівної інформації та публікація документів, у результаті чого сформовано потужну джерельну базу вивчення життя та діяльності родини Грушевських, котра, попри очевидну повногу, достатню розгалуженість складу та географію місць зберігання документальних комплексів, має тенденцію до систематичного поповнення.

журнал. – 1996. – №5. – С.131–149; Матяш І. Перший голова бібліотечного відділу (до 125-ліття від дня народження О.С.Грушевського) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.2. – К., 1997. – С.104–110; Гі ж. «Він ніколи не був ні повіністом, ні націоналістом, а лише українцем...»: Життєва драма О.Грушевського // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.252–264; Гі ж. Катерина Грушевська: життя та діяльність. – К., 2004. – 240 с.; Казакова Н. Бібліотечні студії Ольги Грушевської // Світ. – 1998. – №4. – С.3; Кучеренко М. Рід Грушевських: штрихи до портрету // Український історик. – 1999. – №2/4. – С.170–174;

Завдання цієї публікації полягає у введенні в науковий обіг інформації, що міститься в епістолярії Катерини Грушевської, який відклався у справі 14 «Листи від М.Грушевського, К.Грушевської до М.Жуковської (дружини О.Жуковського)» фонду 3543 «Жуковський Олександр Тимофійович – генерал армії УНР, міністр військових справ Директорії УНР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Загалом інформацію цього фонду щодо діяльності О.Т.Жуковського частково введено в науковий обіг⁵. Однак названа справа ще не привертала увагу дослідників, очевидно з огляду на опосередковане відношення документів з її складу до особи фондоутворювача.

У справі обсягом 90 аркушів акумульовано документи у хронологічних межах від 13 січня 1919 до 28 грудня 1921 рр. У цей час М.С.Грушевський із родиною перебував в еміграції – у Чехословаччині, Швейцарії, знову Чехословаччині та Австрії. Можна припустити, що лист від 13 січня 1919 р. датовано помилково, оскільки, як відомо, родина Грушевських наприкінці 1918 р. залишила Київ, а в лютому 1919 р. опинилася в Кам'янці-Подільському. Тут, у будинку місцевого предводителя дворянства, Грушевські тимчасово мешкали разом із Жуковськими. Уже після від'їзду у громадсько-кооперативному й літературному народному журналі «Громада», започаткованому в Києві, вийшла стаття Катерини Грушевської із символічною назвою⁶. Юна авторка переконувала читачів, що «держава – це об'єднання, побудоване на спільності завдань – союз, але союз довговічний і пануючий», і вірила, що мрія про незалежну Україну не втрачена⁷. Деякий час Марія Сильвестрівна з Катериною та Марія Аркадіївна Жуковська перебували також у Стрию. 31 березня вони приєдналися до чоловіків, котрі спеціальним вагоном, наданим державним секретарем ЗУНР, вирушили з Кам'янця-Подільського до Чехословаччини⁸. 18 квітня обидві родини приїхали до Праги. О.Т.Жуковський розпочав у столиці Чехословаччини діяльність на посаді військового аташе УНР, а з вересня 1919 р. отримав доручення ревізувати військові місії УНР у Празі, Берліні, Відні. Грушевські ж невдовзі поїхали до Швейцарії, котра як нейтральна країна й традиційний інтернаціональний центр посідала важливе місце в науково-організаційних планах М.С.Грушевського. До того ж, згідно з рішеннями лютневої конференції 1919 р. соціал-демократів у Берні, там планувалося проведення в липні 1920 р. конгресу II Інтернаціоналу, що мав відновити свою діяльність. Із метою гідної репрезентації України напередодні форуму М.С.Грушевський задумав створити «український культурний центр на зразок польського Раперсвіля, який би став базою для української культурної роботи і для інформування Європи з питань українського життя, історії та культури»⁹, зібрати бібліотеку, видавати інформаційні матеріали.

Приходько Л.Ф. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 19 с.; *Костюк І.В.* Олександр Грушевський – літературний критик та історик літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л., 2000. – 20 с.; *Шихненко І.М.* Історичні погляди Олександра Грушевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – 17 с.; *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старшим сином (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – 662 с.; *Журавльов С.* Невтомна діячка на ниві українського культурно-освітнього і громадського життя 20–30-х років ХХ століття (Грушевська Катерина Михайлівна) // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Вип.34. – Дрогобич, 2014. – С.64–75 та ін.

⁵ Див.: *Кудлай О.Б.* Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.75–88.

⁶ *Грушевська К.* Що таке держава? // Громада: громадсько-кооперативний і літературний народний журнал. – 1919. – 31 січня. – №2/3. – С.10–11.

⁷ Там само. – С.11.

⁸ Див.: *Кудлай О.Б.* Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР. – С.76.

⁹ Докл. див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська... – С.52.

Тим самим забезпечувалася б тяглість української культурної присутності в Європі від «старої Драгоманівської громади», що діяла у Женеві в 1870–1880-х рр. Проектована наукова інституція з філіями в різних містах мала стати своєрідною формою народної дипломатії, покликаною забезпечити зв'язки українства з культурними і суспільними колами у світі.

Різні за обсягом листи (всі рукописні, деякі сторінки відсутні) Катерини та Марії Сильвестрівни Грушевських, як окремо написані кожним адресантом, так і спільні, або листи Катерини з приписками Марії Сильвестрівни чи навпаки, що відклалися у справі, відтворюють загальну картину стосунків українців в еміграції й водночас передають атмосферу взаємоповаги та щирості взаємин родин Грушевських і Жуковських, зокрема взаємовідносин між жінками. Вони були близькими не лише за світосприйняттям, але й за науковими захопленнями та мистецькими вподобаннями, цікавилися прогресивними методиками в педагогіці, стежили за новинками мистецтва. Збереглося й декілька листівок зі стислими листами-повідомленнями Михайла Сергійовича. Цінність цього невеличкого епістолярного масиву полягає в тому, що в ньому описано еміграційні будні не лише Грушевських, але й інших «видатних емігрантів», подано швейцарську та чехословацьку дійсність того часу через жіноче сприйняття, відтворено повсякденність у дрібних деталях, і водночас висвітлено ставлення до важливих подій з оціночними зауваженнями щодо діяльності відомих осіб, указано конкретні місця перебування Грушевських у Женеві та Жуковських у Празі. На ступінь довіри і дружність стосунків указують жартівливі звертання, які мали члени родини Грушевських (Кулюня, Татусь), – «Міцьо», «Жучечка» – до Марії Аркадіївни, але виключно «Олександр Тимофійович» – до генерала Жуковського.

Для Катерини роки еміграції мали величезне значення. Вона виїздила юною дівчиною, студенткою українського університету в Києві (вивчала й правничі, і природничі науки), а повернулася в Україну зрілим науковцем¹⁰. Розширення її освітніх горизонтів пов'язане з Женевським і Віденським університетами, а наукове становлення – з Українським соціологічним інститутом. Проект організації УСІ загалом було розроблено у жовтні 1919 р. Основні завдання установи визначалися як вивчення світового досвіду у сфері, близькій до завдань інституту; започаткування співпраці з міжнародними громадськими організаціями та інформаційної і видавничої діяльності. У невідзначеному майбутньому передбачалося переведення інституту в Україну. Велику відповідальність в організації наукової установи М.С.Грушевський покладав на доньку. Їй було доручено обов'язки секретаря УСІ. Водночас вона використовувала можливість проходження аспірантського стажу. З огляду на те, що від аспірантів вимагалось знання не менше трьох європейських мов, Катерина поповнювала свою мовну базу, самотужки наполегливо вивчаючи італійську, іспанську, румунську, поглиблювала знання англійської з приватним учителем. Про пошуки вчителя й організацію занять у Женеві, Празі та Відні вона неодноразово писала Марії Аркадіївні Жуковській. Листи Катерини засвідчують і факт навчання її під час побуту у Швейцарії у Женевському університеті.

Пряме відношення до діяльності Українського соціологічного інституту мав і О.Т.Жуковський. З історією установи пов'язані також згадувані в листах імена Д.В.Антоновича, П.О.Христюка, М.Л.Лозинського, М.І.Шрага, М.Ф.Чечеля та ін. Ключова проблема заснування УСІ полягала у забезпеченні фінансування насамперед його видавничої діяльності. М.С.Грушевський шукав кошти як в Європі, так і в Північній Америці. Спершу вчений покладав надію на підтримку українських дипломатів, як з огляду на національне значення утворюваної установи, так і з урахуванням його особистої причетності до заснування української дипломатії як голови

¹⁰ Матяш І.Б. Катерина Грушевська... – С.43–67.

Центральної Ради. Тим більше, що надзвичайну дипломатичну місію УНР у Празі очолював М.А.Славінський, котрий, як і він, був учнем видатного В.Б.Антоновича, але розпочав навчання на історико-філологічному факультеті пізніше (1891–1895 рр.), після закінчення факультету правничого. Пробирав з'ясувати питання фінансування проектного інституту М.С.Грушевський і під час перебування в Парижі, де зустрічався з тодішнім міністром закордонних справ В.М.Темницьким. Однак асигновані місії з цією метою кошти після неодноразових особистих звернень М.С.Грушевського отримати не вдалося. У липні 1919 р. в Парижі на Міжнародному кооперативному конгресі перебував і О.Т.Жуковський. Тоді стало відомо про заплановані відвідини ним разом із Марією Аркадіївною Женеви. Катерина й Марія Сильвестрівна з нетерпінням чекали на зустріч. Частина листів пов'язана з цим очікуванням.

Поряд зі враженнями від Швейцарії Катерина розповідала в листах про атмосферу в емігрантському оточенні, зауважувала розбрат та окремі думки про повернення в Україну, хоч і більшовицьку. Переповідала новини про пошуки членами очолюваної батьком Закордонної делегації УПСР шляху додому. Вона активно залучалася до заходів щодо фінансового забезпечення діяльності УСІ, відповідала за переклади текстів закликів іноземними мовами, їх передрук та консультації з професорами Женевського університету.

Водночас Катерина була дієвою помічницею матері як голови Української національної жіночої ради у створенні за кордоном жіночої організації та інкорпорації її в міжнародні структури. Результатом їхніх зусиль стало заснування в Берні Української секції Жіночого інтернаціоналу для миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями¹¹. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали «генеральною передсідателькою», як писала Катерина, Національної ради жінок у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла цей вибір тимчасово з огляду на те, що «треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд»¹². Свою «кохану Жучечку» Катерина записала до Бернської організації, за розширення членства в якому відповідала особисто («український комітет у Берні в будучому повинен стати всеукраїнським, а поки що маю вербувати членів де лиш можна»¹³). У справі діяльності жіночих організацій Катерина контактувала з їх представницями. Зокрема їй імпонувала кандидатура Надії Суровцової. «Надзвичайно весела, дотепна, проста людина, – ділилася враженнями дівчина зі старшою подругою, – тої ідеальної простоти, яку можна знайти лиш ще в товаристві двірників і городових, і то вже рідко. Нам було дуже, дуже приємно і весело»¹⁴.

Іноді жінки вибиралися в Баден, де спільно винайняли помешкання родини Мазуренків і Шрагів. «Пані самі варять їсти і роблять се зовсім добре», – розповідала Катерина Марії Аркадіївні¹⁵. Причина самостійності «пань» полягала у фінансовій скруті. А для М.С.Грушевського матеріальна проблема була не лише особистою. Він наполегливо шукав кошти для реалізації своїх ідей, неодноразово звертався й до «приватного капіталу» – своїх знайомих, друзів, колишніх учнів (громадського та церковного діяча в Нью-Йорку В.Кузіва, викладача української пресвітеріанської школи у США й власника книжкового складу і крамниці «Січовий базар»; українського діяча зі США Т.Починка; редактора «Українського голосу» у Вінніпегу П.Войценка та ін.)¹⁶. Але попри всі зусилля налагодити діяльність УСІ у Женеві не вдалося.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.49–49 зв.

¹² Там само. – Арк.50.

¹³ Там само. – Арк.42 зв.

¹⁴ Там само. – Арк.55 зв.

¹⁵ Там само. – Арк.57.

¹⁶ Докл. див.: *Матяш І.* Невідомі листи Михайла Грушевського з Бібліотеки та архіву Канади // *Пам'ятки: Археографічний щорічник.* – Т.10. – К., 2009. – С.138–148.

Навесні 1920 р. родина Грушевських переїхала знову до Праги, забравши бібліотеку й підготовлені до друку книги. 12 березня Катерина писала Марії Аркадіївні: «Ну, ми здається тепер таки виїдемо до Праги, тобто як будуть білети. В кожному разі ми заздалегідь просимо, коли Ви не знайшли помешкання для нас, то зарезервувати покої для нас в гостиниці, може в Hotel Paris за Пражською брамою, бо я до Central-ю не хочу!»¹⁷. Проживання в готелях видалося задорогим. Улітку 1920 р. Грушевські переселилися в район старовинного Мельника з його відомим «дамським» замком і чарівними краєвидами злиття річок Влтави й Лаби. Деяка віддаленість від столиці зумовлювалася, крім матеріальних нестатків, станом здоров'я Катерини. Несподіваним наслідком перенесеного нею грипу стало ще й погіршення зору. Лісові прогулянки сприяли зміцненню здоров'я дівчини, але потреба у серйозному обстеженні та лікуванні набувала дедалі більшої актуальності. Тому Марія Сильвестрівна з Катериною планували курортне лікування в Австрії.

Під час перебування у Празі М.С.Грушевський тісно співпрацював з УПСР, видавав друкований орган партії – часопис «Борітеся – поборете!». У листопаді 1920 р. зусиллями оргкомітету на чолі з О.Т.Жуковським було проведено врочисте «пам'яткове засідання з приводу 25-ліття смерті М.П.Драгоманова» із запрошенням прихильників ідей цього політичного мислителя. Перед присутніми з доповідями виступили М.С.Грушевський («Значіння Драгоманова в соціальному і національному розвитку України») та М.І.Шраг («Соціальний світогляд Драгоманова»).

Наприкінці 1920 р. Грушевські перебралися до Відня. Тут найважливішим напрямом роботи УСІ залишалася видавнича діяльність (включно з виданням часопису «Борітеся – поборете!»), котра приносила хоч невеликі, але реальні кошти для існування. Проте Австрія, як зауважували в повноважному представництві УСРР у Відні, була на той час «найбіднішою країною Європи»¹⁸, а оголошені ВУЦВК 30 вересня 1921 і 12 квітня 1922 рр. амністії стимулювали звернення до консульського відділу повпредства з приводу повернення на Батьківщину вигнанців, котрі жили на чужині. М.С.Грушевський із родиною постійно перебував під наглядом більшовицьких «дипломатів», котрі відносили його до категорії «запеклих» політичних емігрантів. Питання, сумніви й новини про повернення в Україну проходили наскрізною темою в листуванні Катерини Грушевської.

***

З огляду на інформативну наповненість та значення адресантів, репрезентованих в епістолярії, можна вважати актуальною потребу повної публікації листування Катерини, Марії та Михайла Грушевських із Марією Жуковською. Нижче подано добірку листів зі згаданої архівної справи. Документи друкуються вперше. Стилистичні, орфографічні та пунктуаційні особливості оригіналів збережено. Місця, які не вдалося прочитати, а також розшифрування скорочень подано у квадратних дужках. Висловлюємо вдячність директорці ЦДАВО України Н.В.Маковській за сприяння в дослідженнях.

**Доктор історичних наук,
професор, в.о. провідного наукового співробітника
Інституту історії України НАНУ І.Б.Матяш**

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.47.

¹⁸ Там само. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.798. – Арк.8.

***

№1

27 жовтня 1919 р.

Женева

Дорога Марія Аркадіївна!

Вчора ми приїхали до Женеви, переночувавши [Ціряд]¹⁹ (так, якщо будете їхати до нас, прийдеться зробити і вам) але зато їхали цілий час дньом і бачили цілу дорогу з одного кінця Швейцарії на другий. Географічно Швейцарія являєть ся рівниною що переходить в гористу височину (гір до тепер ми не бачили бо мряка). Але щоб там не було а край дуже гарний. Олександр Тимофійович сумнівав ся чи варто їхати в зимі, я думаю що се не краще ніж в літі бо ся краса більш інтимна не така бездоганна. Останню годину, властиво дві, перед Женевою дорога йде понад озером²⁰ – чудовим, великим як море і синім, навіть в сіру таку погоду. Женева межить з двох боків його затоки а се надає їй вигляд майже морського міста. Вода в озері надзвичайно чиста – здається що дно видно і се надає якої прозорости і чи стати цілому краєвиду. Гарне, надзвичайно місто, але... жити в ньому не так легко як доїхати, хоч се теж не легка робота.

В пансіонах місця нема ніде. Обіцяють за тиждень а то й за місяць. Ціни менше більше як в Празі а той дорожче, але найважливіше то це виходить клопіт з дозволом. Тутешнім властям видається підозрілим що нам видано дозвіл лише на 5 діб і татусови доведеться їхати окремо до Берна добиватися дозволу на побут. Ще чого – доброго треба буде збирати манаття і шукати пристанища в інших краях.

Цілую Вас дорога, кінчаю. Бо татусьо йде на пошту, а я хочу щоб лист пішов нині. Може на пошті буде що небусть від Вас? Пишіть. Па!

*І я Вас цілую міцно, моя Міцю!*²¹*Ваша М.Г.**Пишіть поки що на Poste Resige**ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.6–6 зв.*

№2

31 жовтня 1919 р.

Женева

[...] до університету, а там почну шукати англичанку²². Ми починає почувати себе добре, бо перше вражіння було не дуже приємне, але можливо що Женева тут зовсім не винна а лише настрої. Ми вже стигли бувнути два рази в Кіні, де бачили не то що житя Христа²³, бо сим тут далеко менше за-

¹⁹ Написано нерозбірливо.

²⁰ Ідеться про Женевське озеро.

²¹ Дописано рукою Марії Сильвестрівни Грушевської. Підпис «М.Г.» – Марія Грушевська.

²² Початок листа у справі відсутній.

²³ Ідеться про кінострічку італійського режисера Дж.Антаморо «Христос» (1916 р.) з А.Паскуале в ролі Ісуса.

ймають ся ніж можна було думати, але такі роздирательні драми якіе я з часів Стрийського Кіноматографа не бачила. Що до публіки то інтелігентна публіка Празькій в серйозності не уступає, а «демократична» перелазить через спинки крісел з ряду в ряд, кидає в себе кульками по над голови. На улицах публіка одягнена хоч елегантно але дуже скромно або дуже не скромно, в кожнім разі кожна поважаючи себе жінка розмальована як фаянсовий таріль, з таким розчотом щоб як найбільше фарб було видно. Але що дуже миле, се діти, яких тут дуже багато, надзвичайно відважні і привітні. Коли дванадцятій години від них стоїть такий івалт на улицах що здається що щось стало ся. На мене швайцарці роблять таке вражіння що їх найважливіше заняття як фабрикування шоколаду, се плекання дітей що все існує лиш для них.

От і приїхати б Вам, постудіювати на будуче для наших приютів.

Щодо сього то Вам справді добре булоб мати лікарське свідоцтво, я думаю що це найбільше облешить справу візду.

Тим часом цілую Вас, маєм що читати аж до понеділка. Пишіть справніше бо все ще нема від Вас нічого.

К.Г.²⁴

Там само. – Арк. 7–7 зв.

№3

3 листопада 1919 р.

Дорога Марія Аркадієвна!

Дісталисьмо мені прикру новину, чи чули Ви що про се? Писав Толмачов, що в Камінці від тифу умер Одрин²⁵. Ми ще маємо надію що не правда, але се булаб страшна шкода і при тім страх бере за иньших. Бо коли міністр здоровля не міг урятувати себе, то шо вже говорити про всяку дрібноту. Що з нашими діється?! Сеж ще раз треба було «утікати», перед поляками²⁶.

Була також чутка, що Петлюра пішов в партизанку, значить українську державу треба уважати ліквідованою, чи як?

²⁴ Катерина зазвичай підписувалася ініціалами.

²⁵ Дмитро Антонович Одрин (1892–1919 рр.) – випускник медичного факультету Університету св. Володимира (1916 р.), член УПСР. Командував санітарним потягом на фронті під час Першої світової війни. Член Українського генерального військового комітету, завідувач санітарно-медичного відділу. Брав безпосередню участь у створенні Українського відділення Міжнародного Червоного Хреста. Голова Генерального військово-санітарного управління Армії УНР. Начальник санітарної управи Дієвої армії. Заступник голови Трудового конгресу 23 січня 1919 р. від партії українських есерів. Міністр охорони здоров'я (з червня 1919 р.), заступник голови Ради Міністрів УНР. Помер від тифу в Кам'янці-Подільському.

²⁶ Очевидно, Катерина знала про обставини поховання Д.А.Одрини, яке відбулося за декілька годин: його відспівали у соборі об 11-й, а вже о 17-й уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський під тиском більшовиків (див.: Дмитро Одрин // Завальнюк О.М., Комарніцьки О.Б., Стецюк В.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: Історичні нариси. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.112–117).

Були у нас Дідушки²⁷, з масою сенсацій; до речі з відомостою з польських газет про приїзд до Варшави пані Петлюри²⁸ з донькою і світою(!). Світа ся з восьми душ на чолі з Беньом²⁹, відважним хлопцем, як каже Дідушок, який рострілював сам людей, коли стрільцям не хотілось виконувати сеї роботи. Зустріли п. Петлюру у Варшаві добре.

Що там далі буде побачимо, але се факт, який інтересно освітлює політику [генерала].

Друга сенсація ще більше сенсаційна, що Винниченко вийшов з с.д. партії³⁰. Написав Дід[ушкові] що уважає працю с[оціал]-д[емократів] взагалі (не лиш наших) противною інтересам демократії. Лист написано дуже різко, нервово, с[оціал]-д[емократи] схочуть зробити з сього вчинок безумовно факт фактом, що се для них значна втрата, катастрофа маленька. Вони тепер домагаються від Винниченка грошей, що він дістав для партії від їхнього ЦК, але я думаю що вони їх не побачуть. Усе все буде велика катастрофа.

Ся звістка перевернула нас ж догори коренем. С[оціал]-д[емократів] без Вин[ниченка] собі представити трудно. З другого боку, коли всі стресья прах от ног своїх, то мабуть збирають ся в якусь далеку дорогу. Цікаво куди, чи в больш[евицькі] комісари, чи може в с[оціалістично] р[еволюційні] лідери, все можливе. Коли чуєте що небуть про него то напиши.

По за тим то чуємо лиш старі звістки, по десять раз про одно і теж саме, і то десять раз журит ся з одної причини. Сі кілька день якось особливо сумно, і тривожно і безнадійно. Почуваєть ся що ми трохи задалеко від світу. В Празі ви певно скорше чуєте що небуть і частійше також.

Цілую Вас міцно, міцно, моя маленька Жучечко.

Там само

№4

4 листопада 1919 р.

Женева, Hotel de Paris

Це вже третій лист у безвість, в безотвітну пустиню! Я Вас питаю як се називається? Поки що я розуміти ся страшенно сержусь, але можу скоро почати

²⁷ Брати-близнюки Петро Федорович (1889–1937 рр.) і Василь Федорович (1889–1937 рр.) Дідушки. Петро закінчив Львівський та Берлінський університети, правник, секретар української делегації на Паризькій мирній конференції (січень – червень 1919 р.). 3–10 серпня 1919 р. разом із М.Грушевським, Д.Ісаєвичем та Б.Матюшенком брав участь у Міжнародному соціалістичному конгресі в Люцерні. Секретар закордонного бюро УСДРП (від 1920 р.) у Берліні. Василь – полковник Армії УНР, начальник штабу корпусу січових стрільців у Києві. У 1920 р. перейшов на бік більшовиків. Обидва репресовані й розстріляні.

²⁸ Ольга Опанасівна Петлюра (Більська; 1885–1959 рр.) після відступу українських військ із Києва деякий час жила з дочкою Лесею (1911–1941 рр.) під чужим прізвищем, змінювала місця проживання. У 1919 р. друзі чоловіка допомогли їм перебраться у Прагу, пізніше в Париж.

²⁹ Ідеться про ад'юганта С.Петлюри Василя Костьовича Бєня (1885–1941 рр.) – перекладача та старшину для особливих доручень. Очоловав Окремий залізнично-технічний корпус (із січня 1919 р.), був особисто знайомий із Ю.Пілуздським.

³⁰ В.К.Винниченко вийшов з УСДРП після закордонної конференції партії 9–12 вересня 1919 р. і створив Закордонну групу українських комуністів, до якої ввійшли М.Галаган, В.Мазуренко, Ю.Гасенко, Ю.Тищенко, М.Шраг, М.Чечель та ін. (див.: *Солдатенко В.Ф.* Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – С.156–173).

непокоїтись. Не втіклий Ви нарешті справді?! А не можна сказати щоб нам було тут так приємно щоб вже й нічого потрібно не було. Татусьо поїхав в Париж, я ніяк записатися до університету не можу, виють страшні вітри що мало ніг не повідморожують, сумно, нудно не знати що робити, а Ви мовчите як сфінкс. Я розумієть ся можу допустити що замість листа в виді сюрприза зявительсь ви самі, се розумієть ся найліпший вихід з ситуації, навіть дуже добрий. І вітри не такі вже сильні щоб при добрім настрою їх неможна було з приємністю знести. Але всеж написати не гріх щоб я вам дала інформацію як їхати. Бо ми вже майже дістали дозвіл на побут тут, а вам як будете їхати треба добути свідоцтво лікарське, піти до швайцарського посольства (але для певности раджу самій піти, бо заходи чеського міністерства нам лише пожували справу) і домагатися дозволу відразу на кілька місяців. Я думаю що дадуть напевне.

Ми тут вже майже всіх українців бачили. Спочатку приїздив т. Толмачов³¹ (п!) з Льозани робить досить приємне враження, хоч очевидно дуже простий, примітивний чоловік. Потім, на другий день, Матюшенко³² (у Марії Григоровни була безсонниця, а тобі вона [...] але ми ще побачимося). Вони, с[оціал]-д[емократи], тут очевидно не робили нічого лише готовилися до до роги один в Париж а другий, Матюшенко на Україну «брати» участь в вирішенні державних питань із доносимами. При тім прочитав протокол с[оціал]-д[емократичної] наради в Відні, де він декларував що працювати з с[оціалістів] р[еволюціонерів] делегацією трудно бо 1-е у них нема інтересних людей за кордоном, окрім Грушевського, а 2-е що вони не мають грошей і бажають жити на с-децький щот! Се було прочитано із справжньою громадською мужністю, так проти Татусьови в очи. З тогож протоколу вияснилась позиція Винниченка³³. Він стоїть на союзі з большевиками, знищення директорії, коаліційного міністерства і т.п. Був також і Василько³⁴, якого (дуже таємно!) кличуть на Україну. Він питав які практичні поради, від свого імені, він міг би подати урядови. Бо від кого їх скорше послухають ніж від Татуся, «а помагати треба».

Шож до нашого життя то ми вже улаштувалися, і хоч Матюшенко, а нині Шульгин³⁵ з жінкою сильно скритикували наші кімнати, то ми все ж досить

³¹ Генерал-лейтенант, колишній градоначальник Одеси (1907–1911 рр.) Іван Миколайович Толмачов (1861–1931 рр.) у листопаді 1917 р. вийшов на пенсію й емігрував до Німеччини. Помер у Берліні.

³² Борис Павлович Матюшенко (1883–1944 рр.) – випускник Університету св. Володимира (1909 р.), доктор медицини (1912 р.), член УСДРП (із 1905 р.), у 1919–1920 рр. очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР у Бельгії, входив до складу української делегації на Паризькій мирній конференції.

³³ Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951 рр.) – випускник Університету св. Володимира, член УСДРП із 1905 р. та лідер партії з 1917 р., заступник голови Української Центральної Ради, перший керівник Генерального Секретаріату, один із засновників Українського національного союзу, голова Директорії УНР (листопад 1918 – лютий 1919 рр.). У Відні організував Закордонну групу українських комуністів та створив її друкований орган – газету «Нова доба», намагався переконати большевиків визнати самостійність України.

³⁴ Микола Миколайович Василько (1868–1924 рр.) – посол буковинського сейму (1898–1918 рр.) та австрійського райхстагу (1899–1918 рр.), заступник голови утвореного 16 липня 1911 р. Українського парламентського союзу, до якого ввійшли всі українські послы з Галичини й Буковини (голова – К.Левицький). Перший представник ЗУНР у Відні, посол УНР у Швейцарії (1919–1923 рр.).

³⁵ Олександр Якович Шульгин (1889–1960 рр.) – член УПСФ, Української Центральної Ради, генеральний секретар міжнародних справ, перший міністр закордонних справ УНР, посол Української Держави в Болгарії (1918), член делегації на мирній конференції в Парижі (1919 р.), голова українського представництва на першій асамблеї Ліги Націй у Женеві (1920 р.).

вдоволені і жити нам в них добре. Маємо дві шафи на біля³⁶ і на сукні, книги, правда, лежать здебільшого на землі, але кімната велика і ріжних кутках їх можна розложити добре, при тім всім тут дуже чисто. Що з приводу книжок для Вас, то я тут по книгарнях ще не була, що дістати можна не знаю, в кожнім разі як бажаєте якусь певну книжку то напишіть. Ту нещасну парижську посилку тепер певно дістати скоро.

Цілую Вас, дорога моя, і дуже прошу писати бо нудно за Вами дуже.

Па! К.Г.

Ждемо дуже від Вас листа. Ваша М.Г.

Адрес:

Luisse Jeneve, Hotel de Paris, №30 Rue du Phone.

Там само. – Арк. 8–10 зв.

№5

17 листопада 1919 р.

Дорога Марія Аркадієвно!

В суботу дістала я Ваші листи з 5 і 7 XI, друки Інтернаціоналу і все інше, дякую. Чого се М.А. зірвався до Кам'янця³⁷, чи теж на ту мітічну³⁸ нараду? Ми тут весь час чуємо про якісь дуже важливі наради що відбувались, відбуваються і можуть бути в К[ам'янці]. Там мабуть справді відбуваються якісь великі праці по консолідації, мені здається, що наслідком них держава наша стане сильна і могутча? Як ваші інформації? Чи знаєте що про тамошні настрої; пишть про се, мене дуже «інтересує».

А ми тут гуляємо! Незнаю чи писали ми Вам, що зараз же по приїзді побачивши анонс Далькросовської³⁹ школи, Мамуся рішали піти туди та звідти добути якісь підручники про їх методу і т.и. Але прочитавши що має бути вечір Далькроси, рішено було почекати. Отже вечір випав в страшенну зливу і холод, ми почували себе погано, ніхто з нас, в секреті, іти не хотів, але не признав ся, і головно деж пропустити таку красу! І пішли ми, і прийшли; малесенька естрадка на пів занята фортепяном, але се розуміється пусте бо добра танечнеця зуміє і на вістрію меча балет протанцювати. Але мине час, з'являється якась дама з акомпаніатором, костюм зовсім не танцювальним, ми з Мамусею переглядаємось і починається співання романсів. І більше нічого. Але кінець, кінцем ми не жалували, бо почули зовсім нові, дуже оригінальні річі, я дуже жалувала що Ви не чуєте, мені здається що у нас про них і не знають навіть. Багато речей було надзвичайно близьких до народніх пісень, се можливо якийсь новий напрям в фр[анцузькій] музиці і дуже гарні, елегантні річі, я навіть постаралась покупити ноти, може кому придасть ся.

³⁶ Тобто для близьки.

³⁷ Ідеться про спільне засідання Директорії й уряду УНР 9 листопада 1919 р. (Кам'янець-Подільський), скликане С.Петлюрою для обговорення питання про «зраду» частини галичан.

³⁸ Міфічну.

³⁹ Еміль Жак-Далькрос (1865–1950 рр.) – швейцарський музикант і педагог, розробив гімнастику, в якій поєднувалися рухи й ритмічне звучання.

Се наша «найбільша новина». А більш нічого, я ходжу на університет⁴⁰ і до англичанки читаю трохи от і все. Ви питаєте як я устроїлась, розуміть ся слухачкою, з тим що як видержу матуру то роки університету будуть враховані. Цікава я де і коли се буде? Я тепер витримую строгий режим на римським праві і почуваю як він благотворно впливає на мій організм. Дуже добре що Ви перейшли до Марії Федоровни, що не будете самі. Загляньте коли небуть до Бровців, там повинна бути купи листів від мене.

Матуся просить Вас зайти довідатися про сорочки⁴¹ і питає чи взяли Ви її черевики з поправки. І само собою, цілую Вас дуже. Ми скоро будемо готувити ся до спільного Різдва, правда чи на довго Ол[ександр] Т[имофійович] на Україну, який у нього настрій.

Цілую Вас поки що дуже ніжно! К.

Там само. – Арк.17–18 зв.

№6

11 грудня 1919 р.

Дорога Маріє Аркадієвно!

У «нас» в Женеві тепер великий рух бо ідуть підготовки до кантонального свята. Склепи⁴² переповнені всякою всяченою, переважно дуже гарною і елегантною; місто стало таке цікаве що я вже напів примиряюсь до нього. Справді стільки гарної ерунди як тут я ще мабуть не бачила і головно що так багато помислу в тім всім, між іншим досить цікаві ручні роботи, а Ви так завше хочете якоїсь нової роботи, ні описати не можна. Тепер виставлено масу подушок найріжніших, і майже всі гарні.

Перед обідом, ми ходили дивити ся на ярмарок святочний і на масок. І, знаєте, се робить справді цікаве вражіння всі сі костюми і маски серед міста і під електричним світлом. Особливо гарно вони, переважно діти, виглядали на каруселях, на гойдалках серед всього сього паперового і блиску чого «декорума».

Тепер, се вже вечір, розвивається головна парада, з улиці доходить писк і крик (хоч треба признати що Женевська веселість дуже характерна); тепер знов якась музика мабуть якийсь похід. Але я на все се дивлю ся лиш з вікна, бо скрутила сама собі ногу, а до того ще так зимно що йти не хочеться. В кожнім разі шкода що Ви того не бачите. Се зовсім інакше ніж який масковий бал, на вулиці воно набирає якоїсь пів-реальности, робить вражіння якогось фантастичного, казкового світа, чогось справді щиро веселого.

Оче чергова «новина». Чогось більш цікавого написати не можу. Татусь з тутешніми грузинами і співчуваючими швайцарцями підготовляють маленький з'їзд «малих народів».

Поки що се лише плян, зїзд має бути по Різді.

Дістали ми звістку що маленькі «незалежні (Ком. ін.) вийшли 2 інтернаціоналу, і закликають інші партії, що стоять на принципі рад («советів») прилучити ся до них і стараються з рос[ійськими] большевиками утворити 3 інтернаціонал⁴³.

⁴⁰ Женевський університет, один із найстаріших у Швейцарії, заснований 1559 р.

⁴¹ Ідеться про вишивання сорочок.

⁴² Крамниці, магазини.

⁴³ III Інтернаціонал (Комуністичний, Комінтерн) засновано в Москві 1919 р. з ініціативи В.Леніна.

Здаєть ся що взагалі вся лівійша публіка утіче по трохи з другого, і він зістанеть ся під Першо-образним кутом, так 48° на право. Хто зна чи при таких обставинах рішать ся вони скликати Женевський конгрес в лютім. Цікаво як поставить ся партія до того поправіння.

Там само. – Арк.26–27 зв.

№7

10 грудня 1920 р.

Відень

Дорога Марія Аркадієвно!

Ще раз витаю Вас з уродинами й бажаю всего найкращого. Що правда, по ріжним відомостям судячи, у Вас, в Празі, тепер небагато хорошого, прикростей і гидоти аж занадто а Ви там самі дві душички і Олександр Тимофійович сам один мусить відбиватися! Шкода, що ми не знаємо досі чим скінчилася комедія Шап[овала]⁴⁴ з гастрольором минулої неділі: він тут хвалив ся Штеф[ану]⁴⁵ чи Шрагу⁴⁶, що, мовляв його резолюція перейшла одноголосно... але я не вірю, дуже булоб приємно, якби О[лександр]Т[имофійович] прислав докінчення свого справозданя⁴⁷ – або приїхавши розказав! Бо вже незадовго різдво!

Ми дуже булиб раді, якби Ви приїхали трохи сюди: поїхалиб на Зімерінг⁴⁸, та ще може куди. А найважлише одвести душу, бо дуже вже давно ми не бачились.

Як може Ви знаєте Шраги і Мазуренко⁴⁹ з жінкою поселились разом в Бадені – зі спільною кухнею, дуже добре й вигідно.

Тим часом Мазур[енко] не одержав дозволу на життя в Бадені, Шраг ще відповіді властей не має, боїть ся, щоб і йому не відмовили. Виннич[енку] візи в Австрію не дають, хоч і як ком[уністи]-товариші старають ся. Се такі «новини». Ще є одна, але се – поки що – допровірочно: колись-то був у нас Мик[ола] Ф[лорович]⁵⁰ і заявив, що в березні він їде на Україну – зовсім серйозно й рішучо.

⁴⁴ Микита Юхимович Шаповал (1882–1932 рр.) – член Української Центральної Ради, Малої Ради (1917–1918 рр.), міністр пошт і телеграфів УНР, голова Українського національного союзу (листопад 1918 – січень 1919 рр.), міністр земельних справ УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.), співробітник надзвичайної дипломатичної місії УНР у Будапешті (1919–1920 рр.), звідки виїхав у Прагу. Голова Українського громадського комітету (1921–1925 рр.). Очолив у Празі Закордонний комітет УПСР, що відділився від Закордонної делегації УПСР на чолі з М.Грушевським.

⁴⁵ Іван Дем'янович Штефан (1878–1938 рр.) – голова Катеринославського комітету службовців пошт і телеграфів, міністр пошт і телеграфів УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.), член ЦК УПСР, Закордонної делегації УПСР, учасник конференції делегації 22–24 травня 1920 р., яка засудила договір із Польщею. Повернувся в УСРР. Репресований, розстріляний.

⁴⁶ Микола Ілліч Шраг (1894–1970 рр.) – заступник голови Української Центральної Ради (1917–1918 рр.), співробітник надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919 р.), від 1920 р. – у Відні. Повернувся в УСРР.

⁴⁷ Звіту.

⁴⁸ Зіммерінг – живописне передмістя (нині – район) Відня.

⁴⁹ Василь Петрович Мазуренко (1877–1937 рр.) – член Української Центральної Ради (1917–1918 рр.), заступник генерального секретаря фінансів та радник Народного міністерства фінансів УНР (листопад 1917 – березень 1918 рр.). Член ЦК УСДРП (1918 р.). Товариш міністра фінансів Української Держави та УНР (1918–1919 рр.). Голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Римі та Відні (1919 р.). Член Австрійської комуністичної партії. Разом із М.Чечелем та О.Жуковським вів переговори з керівництвом УСРР щодо можливого повернення в Україну групи українських соціалістів-революціонерів на чолі з М.Грушевським. У 1921 р. повернувся на Батьківщину. Репресований, розстріляний.

⁵⁰ Микола Флорович Чечель (1891–1937 рр.) – член ЦК УПСР, член і секретар Української

І думаю, що він справді поїде. Другий знов Микола (І) хоче конче навязати зносини з (правими) німецькими с[оціал] д[емократами] – посилая туди з візитом М[икола] Ф[лоровича] се мовляв, може пригодиться для одержання дозволу на побут в Австрії. Се прінціпіальність шан[овних] «тов[аришів]» про яки стільки говорить ся, розуміеть ся коли справа не дотикає нашої шановної особи. Але М[икола] Ф[лорович] рішуче відмовив ся від такого візита.

А тепер ще про наші справи. Коли Ви приїдете сюди? Се важно, щоб ми могли наперед знати, коли всі разом поїдемо в гори. Бо їхати треба тому, що лікар рекомендує Колюні виїзд. Якби там вже було, але Ви тільки повідоміть коли приїдете⁵¹. Жду листа й цілую міцно. Ваша М.Г.

Там само. – Арк.22–23 зв.

№8

23 грудня 1920 р.

Відень

Дорога Марія Аркадієвно!

Вчера ми одержали відповідь і проспект із санаторії в Юдендорф⁵². Нам дуже сподобалось і по всьому видно, що для Вас булоб се дуже, дуже добре, а притім не дорого коло 320 авс. крон денно; крім того ще дрібні додатки. Місце дуже гарне, клімат лагідний, здоровий. Вільні місця будуть коло 10–15 січня.

Як раз все дуже добре складаеть ся і як ви приїдете після Нов[ого] Року зараз, то моглиб за кілька днів, за тиждень їхати собі далі. Попереджають лиш що треба привезти з собою одну простиню і два ручники – для ванни, крім того до лежання на веранді подушечку і покривало.

Колюня просить написати, що се одинока для Вас нагода потовстіти, щоб бути відповідною й до духовного стану!

І тому просимо скоро написати коли приїдете.

Ждемо Вас дуже,

Ваші М. і К.

Там само. – Арк.24–25

№9

18 січня 1921 р.

Юдендорф

Дорога Марія Аркадієвно!

Центральної Ради, член Малої Ради. У квітні 1918 р. введений у склад української делегації на переговорах із РСФФР. У 1919–1924 рр. в еміграції у Відні. Навчався у Віденському політехнічному інституті, редагував журнал «Борітеся – поборете!». Належав до Закордонної делегації УПСР. У вересні 1921 р. перебував зі М.Шрагом у Харкові з метою переговорів про повернення в УСРР. У 1924 р. повернувся на Батьківщину. Репресований, розстріляний.

⁵¹ Ці рядки дописано рукою Марії Сильвестрівни. Колюня (Кулюня) – пестливе звернення до Катерини в родині Грушевських.

⁵² Курорт в окрузі Грац (Австрія), де лікують неврологічні, ортопедичні, кардіологічні та захворювання системи кровообігу.

Отже ми вже в санаторії, похвал і восторгів проливати на вас не буду, згадайте собі панегірики Євгена Євменовича⁵³, окрім рож і моря, я мусілаб повторити все же саме – так же пространно, захоплено і довго.

Але все таки кілька даних щоб вивести вас з байдужої рівноваги прекрасне повітря – таке що навіть при значнім холоді, тут зовсім зима, дуже приємно бути надворі (я за сі три дні вже почуваю себе ліпше, кращий настрої і виглядаю ліпше) в хаті тепло, палять багато, два рази на день, стіл дуже добрий і дуже висторгаючий, для «нормальних» людей він складається з двох сніданків, рано і в 11, обіда, підвечірка і ввечері для таких загольдованих ще одно снідання в ліжку і другий підвечірок. NB. Перший день як ми приїхали були голубці.

Як се лиш скільки небудь можливо то приїздіть, дорога, я справді переконана що Вам се вийшлоб на велику користь, наберіть ся сил перед поворотом, і просто відпочити від консолідації. А що до сеї останньої то попишіть про неї як найскоріше ми дуже трівожились нею, повідти не дивлячись на всі прелесті Юдендорфа. Але і надії покладаю велики на сю конференцію може вже хоч з тріском а прорветь ся сей смердючий боляк і тоді вже хоч ясніші перспективи будуть.

Всі віденські новини ви вже знаєте від Татуся.

Па, цілую вас поки що дуже, пишіть і їдьте.

Дуже, дуже хочу вас бачити.

Ще раз цілую і до побачення.

Мицю наша маленька, приїздіть скоро до нас! Не відкладайте се буде для Вас дуже, дуже добре і буде нам всім весело. Олекс.[андр] Тим.[офійович] там буде се добре.

До побаченя отже, а скоро

Ваша М.Г.

Там само. – Арк.36–37 зв.

⁵³ Нез'ясована особа. Можливо, лікар або спільний знайомий.

There are published Kateryna Hrushevs'ka's letters from Geneva and Vienna to Maria Zhukovska in Prague and Voeslau near Vienna, written at the time of Hrushevs'kyi family emigration. The documents are kept at the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. This information reflects attempts of Kateryna Hrushevs'ka and Maria Hrushevs'ka to establish an international women organization abroad, gives material about the efforts of the foreign delegation of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party headed by Mykhailo Hrushevs'kyi to return to Ukraine, highlights impressions about the mode of life in Geneva and Prague, visiting art performances and staying at health resorts.

Keywords: *Kateryna Hrushevs'ka, Mariia Hrushevs'ka, Mariia Zhukovska.*

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА, МАРІЇ ТА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКИХ: ЛИСТИ ДО Д. ПЕТРУШЕВСЬКОГО (1933–1941 рр.)

Уперше повністю публікуються написані в 1933–1941 рр. листи академіка Михайла Сергійовича Грушевського, його дружини Марії Сильвестрівни та доньки Катерини Михайлівни до відомого історика-медієвіста академіка АН СРСР Дмитра Мойсейовича Петрушевського, серед яких чи не останній власноручно написаний М.Грушевським лист від 31 жовтня 1934 р. Епістолярій становить надзвичайно важливий комплекс джерел про життя родини Грушевських у 1930-х рр., відтворює роботу К.Грушевської над підготовкою до видання творчої спадщини батька, а також подає відомості про діяльність українських академічних інституцій гуманітарного профілю у другій половині 1930-х рр.

Ключові слова: Михайло, Марія, Катерина Грушевські, Петрушевський, листування, Академія наук Української РСР, Архів Російської академії наук.

В Архіві Російської академії наук (РАН), в особовому фонді відомого історика-медієвіста академіка АН СРСР Дмитра Мойсейовича Петрушевського (1863–1942 рр.), зберігається величезний пласт епістолярію (296 справ). Серед них дві справи – листи від визначного українського історика та державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського, його дружини Марії Сильвестрівни й доньки Катерини Михайлівни.

У 1946 р., коли складався опис фонду, ці справи сформували й підписали дуже неохайно. Першу з них було введено до опису під титулом «Письма Д.М.Петрушевскому от Грушевской К., жены историка Грушевского К. Киев»¹ і, за даними архівістів, вона містила листи за 1935–1939 рр., другу підписали як «Письма Д.М.Петрушевскому от Грушевского Михаила, проф[ессора] историк[а]. Киев. Кисловодск»² та начебто вона містила листи за 1933–1937 рр. Тут передусім кидаються в очі помилки в іменах (Михайло Грушевський чомусь перетворився на «Грушевського К.», Катерину Грушевську позначено у чоловічому роді, до того ж сплутано ступінь спорідненості – вона була не дружиною історика, а його донькою), а також похибки в датуванні (очевидно, М.Грушевський аж ніяк не міг писати Д.Петрушевському після своєї смерті, що сталася 24 листопада 1934 р.). У середині 2000-х рр., після того, як із цими справами ознайомились українські дослідники та вказали на явні хиби, назви певною мірою підправили, проте якое дивно-половинчасто та з різночитаннями між паперовим описом і його електронним варіантом³. Так, у паперовому варіанті опису ці справи мають назви «Письма Д.М.Петрушевскому от Грушевской М., жены историка. Киев.

¹ Архив Российской академии наук (далі – РАН). – Ф.493. – Оп.3. – Д.56.

² Там же. – Д.57.

³ Архів РАН має кількарівневий електронний фондовий каталог. Особовий фонд Д.Петрушевського (ф.493) представлено на веб-порталі установи короткою довідкою про фондоутворювача («Краткие сведения о фондообразователе»), оглядом («Обозрение фонда»), біографічною довідкою про Д.Петрушевського («Историческая справка»), переліком описів («Перечень описей»). Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/?q=ru/fund&ida=1&guid=2F87F663-AADC-0AD2-D993-E78DB6B38807>. Кожен з описів (у цьому фонді їх п'ять, епістолярну спадщину включено до опису 3: «Переписка Петрушевского») уdstує у вигляді електронного переліку справ та оцифрованого опису. Див. [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/?q=ru/opis&guid=B3C68CB9-FC4E-4609-05E9-6CB1ECF8D3ED&ida=1>.

1933–1941» (в електронному варіанті зазначено інші дати: 1936–1941⁴) та «Письма Д.М.Петрушевскому от Грушевской К., проф. истории. Киев, Кисловодск. 1933–1937» (в електронному варіанті: «Письма Д.М.Петрушевскому от Грушевского К., проф. истории»).

Нещодавно ці дві справи оцифрували, їх викладено для попереднього перегляду (preview) на сайті АРАН⁵. Утім прочитати тексти листів і поштових карток неможливо з огляду на дуже низьку розподільчу здатність виставлених образів (окремі винятки становлять адреси на поштових картках і конверті) та відсутність опції їх збільшення. Окрім того, не представлено для огляду деякі образи конвертів і поштових карток, що зберігаються у справі разом із листами, та/або їх звороти. Проте значним позитивом викладеної інформації стала загальна візуалізація документів у кольорі.

Фактично у фонді Д.Петрушевського у цих двох справах зберігається 22 документи, у тому числі 21 лист від Грушевських: 2 – від Михайла Грушевського за 1933–1934 рр., 6 – від Катерини Грушевської за 1935–1936 рр., 6 – від Марії Грушевської за 1939–1941 рр. та 7 спільних листів Катерини й Марії Грушевських за 1934, 1936–1938 рр. Якщо ж згрупувати ці листи хронологічно, то матимемо 1 лист за 1933 р., 2 – за 1934 р., 3 – за 1935 р., 5 – за 1936 р., 3 – за 1937 р., 1 – за 1938 р., 4 – за 1939 р. та по 1 листу – за 1940 і 1941 рр. Ще один документ – поштова картка від 27 серпня 1939 р., надіслана Д.Петрушевському адресанткою під криптонімом «К.Г.» із селища Пестова Новгородської області, вочевидь долучена до справи помилково⁶.

Відповідно у справі 56 знаходяться: 2 листи від Михайла Грушевського за 1933–1934 рр., 6 – від Марії Грушевської за 1939–1941 рр. та 7 спільних листів Катерини й Марії Грушевських за 1934, 1936–1938 рр.; у справі 57 – 6 листів від Катерини Грушевської за 1935–1936 рр. та одна помилково долучена до справи поштова картка від адресантки «К.Г.». Отже маємо повне право говорити про справи: «Листи до Дмитра Петрушевського від Михайла, Марії та Катерини Грушевських за 1933–1941 рр.»⁷ та «Листи до Дмитра Петрушевського від Катерини Грушевської за 1935–1936 рр. й адресантки “К.Г.” за 1939 р.»⁸.

На жаль, листів М.Грушевського до Д.Петрушевського в період до 1933 р. в особовому фонді Д.Петрушевського немає. Так само не виявлено листи Д.Петрушевського до М.Грушевського та членів його родини в особовому фонді родини Грушевських у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.1235)⁹. Скоріше за все, близькі дружні відносини встановилися між істориками та їхніми сім'ями вже після оселення М.Грушевського в Москві у так званому «почесному засланні» в 1931 р. До того ж їх квартири були неподалік одна від одної: від помешкання Грушевських по вул. Погодінській, 2/3, корпус 4 до будинку 13 у пров. Землеробському, де жив

⁴ Див.: Оцифрований образ паперового опису [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/isaran/image2.php?guid=C84433F9-1CF3-1A73-3EB3-D522B4818D7F> та електронний перелік справ [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/?q=ru/delo&guid=E928D0FD-F9DD-0B4E-95AE-A373D42B8E52&ida=1>.

⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/?q=ru/delo&guid=E928D0FD-F9DD-0B4E-95AE-A373D42B8E52&ida=1> (спр.56) та [Електронний ресурс]: <http://www.isaran.ru/?q=ru/delo&guid=4528E38E-B11C-8C44-B266-519AEA6066D8&ida=1> (спр.57). Зазначимо, що у спр.57 помилково продубльовано 23 образи (л. 18 об. – 36 об.) зі спр.56.

⁶ Див.: АРАН. – Ф.493. – Оп.3. – Д.57. – Л.1–1 об.

⁷ Там же. – Д.56.

⁸ Там же. – Д.57.

⁹ Див.: Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упор. І.Гирич. – К., 1996. – 108 с. Слід зауважити, що Д.Петрушевський мав упізнаваний своєрідний почерк, який, однак, дуже погано читається. Маємо надію, що серед тих великих справ у фонді 1235, де зберігаються листи від невстановлених кореспондентів до М.Грушевського, незабаром буде виявлено і його листи.

Д.Петрушевський, пішки можна було дійти за 10 хв. Останній, як згодом згадувала О.Степанишина, на відміну від інших науковців, не боявся відвідувати опального українського вченого¹⁰, і часто, повертаючись з архіву додому, заходив до нього.

Загалом листи Грушевських до Д.Петрушевського становлять дуже важливий комплекс джерел як про життя їхньої родини в 1930-х рр., що є одним із найменш висвітлених періодів, так і у цілому про українську академічну гуманітаристику в той час¹¹. В епістолярії (а тут чи не останній відомий лист важкохворого М.Грушевського, написаний ним власноруч 31 жовтня 1934 р., за декілька тижнів до смерті) міститься різнопланова інформація: про побут родини, академічну діяльність Михайла та Катерини Грушевських, копітку працю Катерини щодо підготовки до публікації праць батька, які залишилися у рукописах, життя київських науковців у другій половині 1930-х рр. та діяльність інституцій гуманітарного профілю.

У 2006 р. було зроблено перший огляд листів та опубліковано окремі їх уривки¹². У 2013–2014 рр. листи широко використав Я.Федорук у студіях про останні роки життя академіка М.Грушевського¹³. Нинішня публікація – перше повне видання цієї епістолярної спадщини.

Листи, що публікуються нижче, скопійовано з автографів. Їх археографічне опрацювання здійснено відповідно до ustalених в Україні правил. Документи розташовано за хронологічним принципом, друкуються вони мовою оригіналу, кожен забезпечено заголовком, в якому зазначено його порядковий номер у публікації, адресанта й адресата, а також дату та місце написання. У випадку, коли останнє встановлено публікатором, використано квадратні дужки з відповідним коментарем. У легендах зазначається місце зберігання документа, особливості письма, а також подано інформацію про конверти й поштові картки та наявні на них адреси, поштові штемпелі. Мовностилістичні особливості, у тому числі характерні українізми в російськомовних текстах, збережено. Пунктуацію приведено до сучасних вимог. Явні помилки виправлено без застережень. Скорочені, пропущені, недописані слова доповнено у квадратних дужках. Також у квадратних дужках зазначено непрочитані місця. Підкреслення в документах відтворено без застережень. Назви згаданих у листах праць, періодичних видань узяті в лапки. До листів подано археографічні й історіографічно-бібліографічні коментарі.

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О.В.Юркова

¹⁰ О.М. [Степанишина О.М.]. Останні роки життя Михайла Грушевського // Наші дні (Львів). – 1943. – Ч.3 (березень). – С.4.

¹¹ Див., напр.: Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження. – К., 2013. – С.175, 195.

¹² Див.: Юркова О. Катерина Грушевська: штрихи до біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Мат. міжрегіон. наук.-практ. конф. – К.; Л.; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. – С.224–227.

¹³ Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ. – Т.СCLXV: Праці Історично-філософської секції. – Л., 2013. – С.151–179; Його ж. Життя Михайла Грушевського в Москві... – С.175–204.

***

№1
Лист Михайла Грушевського
до Дмитра Петрушевського

[12 серпня 1933 р.]
[Москва]¹⁴

Дорогой Дмитрий Мойсеевич!

Спешу ответить на Ваши дружеские строки. Как приятно слышать, что дом отдыха¹⁵ привёл Вас в лучшее настроение. Если бы можно было всё предвидеть, вероятно, и мы бы предпочли Кисловодску¹⁶ «Узкое», и теперь не знаем, что делать. Полтора уже месяца живём среди кошмарных известий из Киева. Брата сняли с академ[ической] службы¹⁷, с племянником ещё хуже¹⁸. Я хожу по мытарствам, пишу доклад[ные] записки и под[обное], мы измотались совсем, и я с ума схожу. Никакая научная мысль не идёт в голову.

Как жаль, что Елисавете Сергеевне¹⁹ даже не дают и этого маленького отдыха! Наши искренние приветы и наилучшие пожелания Вам обоим! Ваш М.Грушевский.

РАН. – Ф.493. – Оп.3. – Д.56. – Л.2–2 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.1 – конверт з адресою: «Москва 17. Калужское шоссе. Коньковское поч[товое] отделение]. Санаторий «Узкое». Академику Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На конверті – поштові штемпелі: «Москва. Фрунзенский. 12 8 33» та «Москва. Ленинский. 12 8 33»

¹⁴ Дату й місце написання листа встановлено за поштовим штемпелем.

¹⁵ Ідеться про будинок відпочинку «Узкое» («Вузке»), що розташовувався в колишньому підмосковному маєтку князів Трубецьких та з 1922 р. належав Комісії сприяння вченим (КСВ; рос. «Комиссия содействия учёным», «КСУ»). Заклад, який із 1937 р. перебував у віданні АН СРСР, функціонує й досі як санаторій РАН (нині в межах Москви).

¹⁶ Ідеться про запланований на вересень – жовтень 1933 р. відпочинок Грушевських у санаторії КСВ у Кисловодську. Зважаючи на високий попит, путівки треба було замовляти й купувати заздалегідь, ще на початку літа; поміняти їх було дуже важко.

¹⁷ Олександра Сергійовича Грушевського, керівничого Історично-географічної комісії ВУАН, було звільнено «за саботаж у науковій роботі» постановою «засідання Всеукраїнської академії наук» 31 липня 1933 р. (див.: Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.447).

¹⁸ Племінник М.Грушевського історик Сергій Вікторович Шамрай 15 липня 1933 р. був звільнений із ВУАН, а вже 17 липня київський обласний відділ ДПУ звинуватив його в належності до «контрреволюційної організації» та заарештував (див.: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С.231).

¹⁹ Вірогідно, М.Грушевський помилився з написанням по батькові. Скоріше за все, ідеться про доньку Д.Петрушевського – Єлизавету Дмитрівну Кисловську.

№2

Лист Михайла Грушевського до Дмитра Петрушевського

31 жовтня 1934 р.
[Кисловодськ]²⁰

Дорогой Димитрий Моисеевич! Не знаю, получили ли Вы моё письмо в ответ на Ваше, полученное мною 4.X. После того на меня пришла беда: оказался у меня большущий карбункул, но только 12.X позвали хирурга, а то обходились компрессиками. Резали меня сильно, 13, 17 и 22; температура всё ещё повышенная, и не знаю, как это ещё долго продлится²¹. Бедные Мар[ия] Сильв[естровна] и Екат[ерина] Мих[айловна] вместо отдыха и лечения превратились в сиделок. Так это мне неприятно, что и сказать не могу. Привет Вам и Вашим от всех нас! Ваш М.Грушевский.

31.X.[1]934.

Там же. – Л.4. Автограф (фіолетові чорнила). Л.3 – конверт з адресою: «Заказное. Москва. Земледельческий пер. 13. Академику Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «М.Грушевский, Кисловодск, Санат[орий] КСУ». На конверті – поштові штемпелі Кисловодська (не читається) та «Москва. 3 11 34»

№3

Лист Марії та Катерини Грушевських до Дмитра Петрушевського

8 грудня 1934 р.
Київ

Київ, 8/XII [19]34

Многоуважаемый и дорогой Димитрий Мойсеевич!

Не сумею выразить Вам своей благодарности за Ваши сердечные слова по поводу нашего безмерного горя²². Это и есть те слова, которые и хотелось нам услышать! Никак не подберу слов и даже мысли не связываются, не могу прийти в себя...

Полный разгром в душе! И не предвижу даже, когда это уляжется и как, вообще, будем мы жить... Пустота и ничего впереди...

Дочка моя безгранично несчастна и только одна надежда, что труд, за который со временем бедная возьмется, немного успокоит её. Но пока это будет? Нужно ещё побывать в Москве, перевезти книги и вещи, а на это нужна хоча

²⁰ Установлено за змістом і поштовим штемпелем.

²¹ Детальніше про хворобу М.Грушевського див.: *Панькова С. М.* Ще один крок до з'ясування обставин смерті Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. – Вип.18. – К., 2013. – С.807–811.

²² М.Грушевський помер у Кисловодську 24 листопада 1934 р. Докл. див.: *Юркова О.* Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.22. – К., 2013. – С.31–54.

[бы] небольшая энергия. А нам так ужасно трудно делать какие бы ни было движения!

Дорогой Димитрий Мойсеевич, не забывайте нас, думайте иногда о нас, мы так[ие] безмерно одинокие!

Ещё раз от всего сердца благодарю Вас и всех Ваших за сочувствие.

Всегда преданная Вам Мария Грушевская.

Большое спасибо за Ваши добрые слова, за хорошее отношение к моему дорогому отцу и учителю. Так трудно поверить, что его нет, и так хочется верить, что он жив в памяти знавших его. Большое спасибо. От души желаю Вам здоровья и всем Вашим.

Глубоко уважающая Вас К[атерина] Грушевская.

Там же. – Л.30–31. Автографи М.С.Грушевської та К.М.Грушевської (чорні чорнила). Л.32 – конверт із зазначеною адресою «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. д. 13 кв. 16. Академику Димитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адресу відправника зазначено на звороті конверта: «Грушевская Екатерина Михайловна. Киев, Паныковская, 9, кв. 3». На конверті – поштові штемпелі «Киев. 10 12 34» та «Москва 16 12 34»

№4

Лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського

8 березня [1935 р.]
[Київ]²³

8/III

Многоуважаемый Димитрий Мойсеевич! На днях послали Вам фотографии отца, как Вы хотели. Теперь считываю статью, которую Вячеслав Петрович обещал напечатать в «Известиях» на укр[аинском] языке²⁴. Об этом они договорились ещё летом прошлого года. Когда пошлю её²⁵, очень буду просить Вас, глубокоуважаемый Димитрий Мойсеевич, напомнить ему, при случае, его обещание. Мы с мамой живём как можем, почти никого не видим – близких людей у нас так мало, а чужих видеть тяжело. На днях видела только Наталию Димитрьевну²⁶, от кот[орой] узнала, что вы болели; это нас очень,

²³ Рік та місце написання листа встановлено за змістом і поштовим штемпелем.

²⁴ Ідеться про останню працю М.Грушевського – статтю «Историограф Малой России», написану ним улітку 1934 р. українською мовою. За погодженням із неодмінним секретарем АН СРСР академіком В.Волгіним вона мала бути надрукована у виданні «Известия Академии наук СССР: Серия VII: Отделение общественных наук», однак публікації заважав великий обсяг статті (140 с. машинопису, загалом близько 8 друк. арк.). Уперше надрукована 2015 р. (див.: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.10. – Кн.ІІ: Серія «Історичні студії та розвідки» (1930–1934); Серія «Рецензії та огляди» (1924–1930) / Упор. О.Юркова. – Л., 2015. – С.87–180, коментарі с.427–449).

²⁵ К.Грушевська надіслала В.Волгіну машинопис статті 13 травня 1935 р. (див. докл.: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.10. – Кн.ІІ. – С.427–428).

²⁶ Ідеться про Наталію Дмитрівну Полонську-Василенко (1884–1973 рр.), котра мешкала неподалік від Грушевських – у будинку №20 по вул. Тарасівській. Її чоловік академік М.Василенко та вона сама активно листувалися з Д.Петрушевським. Ці листи зберігаються в Архіві РАН (див.: АРАН. – Ф.493. – Оп.3. – Д.32, 170).

очень огорчило. Как Вы чувствуете себя теперь? В академии здешней полное затишье, по крайней мере, по нашему отделению, вообще в Киеве тихо²⁷. Не соберётесь ли летом посмотреть его? Привет от Мамы. Преданная Вам К[атерина] Грушевская.

Там же. – Д.57. – Л.2 об. Автограф (чорні чорнила). Поштова картка з адресою (л.2): «Москва. Девичье Поле. Земледельческий п[е]р. 13 кв. 16. Димитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На картці – поштові штемпелі «Київ» (дата не прочитана), «Москва 121. 12 3 35» та «Москва. Фрунзенск[ий] узел. 12 3 35»

№5

Лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського

17 листопада 1935 р.

[Київ]²⁸

Дорогой Димитрий Мойсеевич!

Очень мы были благодарны за Ваше письмо и очень тронуты Вашей памятью о нас и о работе Отца. Я не могла сразу ответить, так как была больна, и сейчас ещё не поправилась. Это только грипп, но он меня вывел из колеи, так что мне пришлось даже приостановить свои хождения по издательским инстанциям, в которых состоит моё занятие и «смысл жизни». За восемь месяцев этих хождений рукопись шестого тома «Ист[ории] литературы»²⁹ Отца дошла уже до порога типографии. Но порог это высок! Не знаю, сколько времени придётся ещё потратить, чтоб перевалить через него. Хотя всё как будто бы сделано, и есть постановление правительства печатать спешно, но, видно, издательские чины сильнее.

Что касается десятого тома «Истории»³⁰ (Выговцины), о котором тоже есть правительственное постановление³¹, то он ещё далее от цели, хотя рукопись я сверила и издала ещё в июне.

Всё это нас с Мамой очень волнует и огорчает. Хоть бы та статья, что в Ленинграде³², появилась, всё было бы не так обидно. А то ведь ничего абсолютно мы не сделали за этот год для Отца...

Наталию Димитревну я видела давно, она, кажется, останется при своей собственной пенсии (она имела пенсию 300 руб., а двух пенсий иметь нельзя).

²⁷ У 1934 р. внаслідок реформи ВУАН відділи (у тому числі Історично-філологічний) фактично було ліквідовано. У 1935 р. функціонувала лише одна академічна установа гуманітарного профілю – Інститут історії матеріальної культури.

²⁸ Установлено за поштовим штемпелем.

²⁹ Ідеться про багатотомну працю М.Грушевського «Історія української літератури», останній, 6-й, том якої підготував сам учений ще в 1930 р. (надруковано лише 1995 р.). Рукописи 7-го та 8-го томів на сьогодні вважаються втраченими.

³⁰ «Історії України-Руси».

³¹ Лише 4 травня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У дало дозвіл видавництву АН УРСР на видання 10-го тому «Історії України-Руси» М.Грушевського накладом у 1,5–2 тис. екз. (див.: Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.212).

³² Тобто згадана вище студія «Історикограф Малой России», що її К.Грушевська надіслала В.Волгіну в Ленінград.

Квартиру хочет сохранить всю, то есть кабинет Н[иколая] П[рокофьевича]³³ в том же виде, как он был у него, и одну комнату себе, а в третьей, кажется, будет жить дочь брата Н[иколая] П[рокофьевича], так она будет не одна, и никого чужого в квартире не будет. Сама Наталия Димитревна выглядит плохо и очень удручена. Работает ли научно сейчас, не знаю, но перед тем работала, кажется, по библиографии, и, наверное, будет опять работать. Теперь исторической работы в Киеве немного больше, хотя и в печати это не выражается. Кажется, единственная историческая публикация за этот год – это «Русская Правда»³⁴, кот[орую] Вы, наверное, видели. Но ведь это работа, кот[орая], кажется, начата была ещё в 1928 г.³⁵ Всё же много историков теперь имеет работу, как я слышала – сама я почти никого не вижу. Перетц действительно умер³⁶, как говорят; к тому же, как раз после того, как уехала его жена, совсем один. А она, вернувшись, застала телеграмму о его смерти. Случилось это ещё в сентябре. Вообще много людей умирает, кажется, две недели после смерти Н[иколая] П[рокофьевича] умер Фомин³⁷, от хронического сепсиса; за 14 месяцев шестой академик ВУАН!

Наверное, скоро будут новые выборы академиков³⁸.

Дядя мой всё болеет. Жена его служит и ухаживает за ним, от чего очень устаёт³⁹.

Мама моя тоже чувствует себя неважно.

Я привожу в порядок восьмой том «Ист[ории] лит[ературы]» – то, что Отец писал в Москве, и занята этим всецело, дополняю пробелы, оставленные для разных цитат, кот[орых] у Отца не было под рукой. Поэтому своими работами теперь не занимаюсь совсем. Когда кончу VIII т. – он кончается «Историей Русов», займусь седьмым. Там мне будет труднее, так как схоластическую нашу литературу я мало знаю; но зато этот том больше обработан и там, наверное, и работы будет меньше.

Мы с Мамой очень радовались, что Вы печатаете Ваши труды и, по-видимому, вообще удовлетворены в научном отношении. Главное же – что чувствуете себя бодрее и лучше. Как хорошо, что Вы так отдохнули в Большеве⁴⁰ – непременно съездите туда и следующим летом! Это очевидно для Вас полезнее, чем море и Сестрорецк, который Вам не дал настоящего отдыха.

³³ Чоловік Н.Полонської-Василенко академік М.Василенко помер у Києві 3 жовтня 1935 р.

³⁴ Ідеться про працю: Руська Правда: Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Склад і підгот. до друку проф. С.Юшков. – К., 1935. – 193 с.

³⁵ Докл. про підготовку видання див.: Юркова О. Исторично-археографічний інститут: десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С.268–306; Блащук С. Робота над виданням Руської Правди в період становлення радянської науки // Там само. – Вип.14. – К., 2005. – С.366–380.

³⁶ Філолог і літературознавець академік В.Перетц помер 24 вересня 1935 р. на засланні у Саратові.

³⁷ Ботанік, академік ВУАН О.Фомін помер у Києві 16 жовтня 1935 р.

³⁸ Після виборів 27 травня 1934 р. наступні вибори академіків АН УРСР відбулися 22 лютого 1939 р.

³⁹ Ідеться про Олександра Сергійовича Грушевського та його дружину Ольгу Олександрівну.

⁴⁰ Д.Петрушевський відпочивав у санаторії КСВ «Сосновий Бір» (нині не існує), що знаходився на березі р. Клязьми поблизу станції Большево (написання подано за автографом; тепер це – розташована в м. Корольов Московської обл. станція Болшево).

Мы не ездили никуда, я даже не брала отпуска, т. к. всё равно провела бы его под дверями разных инстанций академических, но лето было не жаркое и не утомительное, и наша веранда вполне могла заменить дачу.

Я ещё раз хочу поблагодарить Вас за Вашу опеку над статьей Отца и очень прошу и впредь при случае напоминать о ней. А также очень просим Мама и я не забывать нас и давать нам знать о Вашем здоровье и жизни, которые всегда нас очень интересуют. Желаем Вам всего самого лучшего.

Искренне преданная Вам

К[атерина] Грушевская.

17/XI [19]35.

Если встретите Михаила Несторовича⁴¹, передайте, пожалуйста, ему мой привет, он, кажется, переменил квартиру, и я не могу отослать его книгу⁴².

Там же. – Л.3–5 об. Автограф (фіолетові чорнила). Лист вкладено до конверта, на якому чорним чорнилом зазначено адресу: «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв. 16. Дмитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Київ. Панковская 9 кв. 4. Грушевской». На конверті – поштові штампелі: «Київ. 20 11 35», «Москва 121. Фрунзенский узел 23 11 35»

№6

Лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського

10 грудня 1935 р.

[Київ]⁴³

Дорогой Дмитрий Мойсеевич!

Большое спасибо за письмо и за утешительную весточку о возможности напечатания статьи Отца. Правда, все эти возможности растягиваются на такое бесконечное время, что как бы теряют реальность, но всё же от надежды отказываться не хочется, очень уж эта надежда нужна нам с Мамой. Здешние наши печатные дела тоже все ускользают: «решено», «наверно», «бессомненно», а, в общем, «подождите ещё месяц» и т. д.

А кроме того не везёт нам: вот и с памятником на могиле то же самое. Сделали проект, ждали утверждения, пришло утверждение, ждали денег, а теперь всё готово – так потеряли рисунок (не то академия, не то наркомат). А художник болен и не может перерисовать. И так со всем. А в этих хлопотах состоит вся наша жизнь теперь.

Благодаря этому мало что из других новостей доходит до нас, так что я почти ничего не знаю даже из тех вещей, кот[орые] следовало бы мне знать. И вот только теперь узнала, что Институт истор[ии] материальной культуры, при котором я состою, подлежит реорганизации. Кажется, ещё и не известно, что с ним

⁴¹ Ідеться про російського філолога та фольклориста академіка М.Сперанського (1863–1938 рр.). Очевидно, К.Грушевська не знала, що у квітні 1934 р. його заарештували за так звану «Справу славистів» і присудили 3 роки заслання до Уфи, проте після листа вченого на ім'я Й.Сталіна справу переглянули, замінивши вирок на умовний. 22 грудня 1934 р. рішенням загальних зборів АН СРСР «за участь у контрреволюційній організації» М.Сперанського виключили з академії. До самої смерті фактично жив під домашнім арештом на кошти від продажу своєї величезної бібліотеки.

⁴² Речення про М.Сперанського дописано вгорі останньої сторінки листа.

⁴³ Установлено за змістом і поштовим штампелем.

будет, но забракован он по всей линии, да и в действительности он немного стóбит. Очевидно, нашей академии хотелось бы произвести некоторый подъём по гуманитарной линии, по примеру Всесоюзной Академии. Да только совсем нет сил. Вот Вы пишете, как всё-таки налаживается историческая работа у Вас, а здесь ведь всего-навсего один историк, да и то Эварницкий⁴⁴; новых же выборов, по-видимому, не будет, да и выбирать некого. Я очень рада, что Вячеслав Петрович остаётся на Западной истории⁴⁵, это, наверное, создаст более приятную рабочую атмосферу и для Вас. Вообще же, кажется, эта новая система АН должна быть удобной. Хотя, конечно, это будет видно только на основании работы.

Наталию Димитрьевну я давно не видала, но слышала, что она температурит и не выходит. В этом году что-то очень много гриппов. В данный момент все мои, правда, многочисленные знакомые поголовно больны. Может быть, благодаря сырой и туманной погоде. Это, конечно, не здоровая погода, но я ей очень рада, так как не холодно, а холод всё же хуже всего.

Мы с Мамой эту сырость переносим хорошо и чувствуем себя сравнительно хорошо. Правда, Маму не покидает её нервный тик, который появился у неё после смерти Отца, но, впрочем, она здорова и больше выходит из дому, чем прошлой зимой. Вчера как раз мы делали выход по причине получения паспортов, зато сегодня она отдыхает. Она тоже очень благодарит Вас за добрую весть и за память.

Александр Сергеевич с супругой шлют Вам привет.

Мама и я желаем Вам всего наилучшего и просим не забывать.

Искренно уважающая и преданная Вам

К[атерина] Грушевская

10/XII [19]35

Там же. – Л.6–7 об. Автограф (чорні чорнила). Л.8 – конверт із зазначеною адресою: «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв.16. Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Киев. Паньковская 9 кв. 4 Грушевская». На конверті – поштові штемпелі: «Киев. 11 12 35» та «Москва. Фрунзенский узел. 13 12 35»

№7

Лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського

7 лютого 1936 р.

[Київ]⁴⁶

Дорогой Димитрий Моисеевич!

Большое спасибо за память и Ваше доброе отношение к нам. Мы тоже давно не писали Вам, хотя часто вспоминаем и говорим о Вас. Но настроение у нас как-то очень подавленное, да и болеем все, сначала я, потом Мама. Теперь она уже начинает вставать, но ещё очень слаба. Заняты мы с нею теперь тем, что перечитываем письма Отца, которые дала нам Наталия Димитрьевна.

⁴⁴ Ідеться про академіка Д.Яворницького (Еварницького).

⁴⁵ Ідеться про вже згадуваного академіка В.Волгіна. 20 листопада 1935 р. його було звільнено від обов'язків неодмінного секретаря АН СРСР і він зосередився на науковій роботі (спеціалізувався на історії Франції та Англії нового часу).

⁴⁶ Установлено за змістом і поштовим штемпелем.

Их очень много (с 1893!), и многие очень подробные, и так мы теперь переживаем прошлое ещё раз – но увы! Это по большей части грустные всё же огорчения и разочарования, которые пережиты им в Галиции, потом ссылка в Симбирск и прочее. Но всё же эти воспоминания дороги, и мы с Мамой очень благодарны Наталии Димитревне, что она дала нам возможность всё это пересмотреть, и ещё более пок[ойный] Ник[олай] Пр[окофьевич], который так бережно сохранил эти письма.

Нат[алия] Дим[итриевна] тоже болеет и очень удручена, хотя работает очень энергично, составляет библиографию и собирает материалы для биографии Н[иколая] П[рокофьевича], и это ей помогает жить. За эти три месяца она проделала уже немалую работу.

У нас же всё по-старому. Мы очень благодарны Вам за Ваши пожелания удачи в печатном деле, и я верю, что они принесут нам успех. Но пока всё ещё нет никакого сдвига, кроме обещаний что – уже скоро, вот-вот и будет, и т. д. Много, кажется, мешает и то, что в этом году люди много болеют и всё время кто-нибудь болен, от кого это зависит. Кроме того, много мешает и академическая халатность. Так, уже более полугодом, как академия строит памятник на могиле Отца. Сначала три раза теряли проект памятника, чертежи и сметы, теперь пропустили срок получения денег, и опять прошёл месяц в восстановлении ассигновок и прочих волокитах. Статья, что в Ленинграде, и о которой Вы так любезно напоминали Грекову⁴⁷, тоже не появляется... Он, т. е. Греков, был здесь в декабре, и я тоже просила его подтолкнуть, да видно уже если не везёт, то не везёт. Не приходилось ли Вам что-нибудь слышать о ней⁴⁸?

Грек[ов] завязывал здесь связи с Инст[итутом] ист[ории] материальной культуры, но, кажется, сам этот Инст[итут] пойдёт на снос. В академии после стольких лет чистого естествоиспытательства опять собираются организовать гуманитарный отдел (ещё не известно, как он будет называться) и тогда, очевидно, Институт и[стории] м[атериальной] к[ультуры] будет реорганизован. Пока же он находится в каком-то состоянии распада – сокращения, пересмотры планов. Да и вообще в К[иеве] наладить истор[ию] и историч[еско]-литер[атурную] работу нелегко за отсутствием людей. Оформится это всё окончательно на следующей сессии академии в марте или апреле, а может быть и позже.

Александр Сергеевич и Ольга Александровна шлют Вам искренний привет. Мы с Мамой ещё раз благодарим, и просим не забывать Вас.

Искренне уважающая Вас и преданная К[атерина] Грушевская.

7/II [19]36

Там же. – Л.9–10 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.11 – конверт із зазначеною адресою: «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв. 16. Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Киев. Паньковская 9 кв. 4. Грушевская». На конверті поштові штампелі «Киев. 9 2 36» та «Москва. 12 2 36»

⁴⁷ Директор Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР академік Б.Греков.

⁴⁸ Незважаючи на неодноразові намагання Д.Петрушевського зрушити справу, стаття М.Грушевського так і залишилася в паперах В.Волгіна.

№8

Лист Катерини Грушевської
до Дмитра Петрушевського22 березня 1936 р.
[Київ]⁴⁹

Дорогой Димитрий Моисеевич!

Спасибо за письмо – хоть оно мало нас порадовало: Вы плохо себя чувствуете! А академические некорректности тоже не могут содействовать хорошему самочувствию. Как же, наконец, оформится гуманитарный сектор? Наверное, на этой сессии это выяснится. А тогда, может быть, это послужит образцом и здешней академии в её организации. Мартовская сессия здесь была посвящена исключительно юбилею Шевченко, и организация гуманитарного отделения откладывается на май.

Я всё надеялась, что это подвинуло бы и дело печатания книг Отца. Но всё так тянется.

Обещали начать в этом месяце, но опять месяц кончается, и ничего не двинулось с места.

Я эти последние дни болела гриппом, даже не отлежалась как следует, всё боялась пропустить какие-нибудь сроки, но напрасно встала – в академии тоже все больны, или в разъезде, или заняты, и моё дело всё тоже там.

Вчера я только встала и сегодня пишу Вам и извиняюсь за неаккуратность, виноват грипп. Мама чувствует себе не очень хорошо, из дому не выходит, но всё же не лежит и как будто бы здоровее, чем прошлой зимой и в начале этой.

Правда, что и выходить из дому не особенно кстати, вся наша улица разрыта по причине перемены труб, но так как их переменяли неудачно, то неизвестно, сколько времени это ещё протянется. Мы уже месяца четыре с трудом можем выбраться из своих ворот. В мокрую же погоду сообщения нет. Хорошо, что мне не приходится ходить ежедневно в академию, а кроме туда, да несколько раз в месяц на кладбище, мне некуда ходить.

Живём мы настолько уединённо, что я только недавно узнала, что на Рождество умер Андроник Иоаникиевич Степович⁵⁰, которого, наверное, и Вы знали, ведь это был один из столпов Галагановской коллегии (он был воспитанник Галагана и потом преподавал в кол[легии]⁵¹). В кафедре Отца он вёл семинар славянских языков и оттуда я его знала. Ещё не так давно встречала его в библиотеке, он был очень бодр и полон научных интересов, хоть удовлетворять их ему было трудно. Славистика здесь заглохла. Да и дома у него были тяжёлые обстоятельства. Жил он чуть ли не в передней и вообще жил плохо.

⁴⁹ Установлено за змістом і поштовим штемпелем.

⁵⁰ К.Грушевська тут помилилася. Літературознавець та історик-славіст професор А.Степович помер у Києві 26 листопада 1935 р.

⁵¹ А.Степович був директором Колегії Павла Галагана в 1893–1906 рр.

Наталью Димитрьевну давно не видала, і не знаю, як вона живе. Слышала тільки, що в гор[одской] бібліотеці їй відказали в старих газетах, які їй потрібні для бібліографії творів Ніколая Прокоф'євича. Таке досадне недорозуміння. А на днях, кажуть, згорів газетний відділ Академіч[еской] бібліотеки в малій Софіївській церкві. Ну, думаю, що це був тільки запас, основний газетний фонд, здається, не там. А більшу Софію ремонтують і, кажуть, дуже успішно, я тільки ніяк не зберусь подивитися її за північ. Бояюся простудитися, в минулі роки я там жорстоко простудилася кілька разів.

Ось і всі наші сумні новини. Така і наше життя.

Дуже просимо не забувати нас і ще раз подякуємо за лист. Мама просить передати Вам найкращі [по]желання, вона дуже огорчена, що Ви не дуже себе відчуваєте.

Обидва бажаємо Вам всього найкращого

Предана Вам К[атерина] Грушевська.

Александр Сергеевич і Ольга Александровна шлють сердечний привіт.

22/III [19]36.

Там же. – Л.12–14. Автограф (фіолетові чорнила). Л.15 – конверт із зазначеною адресою: «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер.13 кв.16. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Киев. Паньковская 9 кв. 4. Грушевская». На конверті – поштові штампели: «Киев. 25 3 36» та «Москва. 28 3 36»

№9

Лист Катерини Грушевської до Дмитра Петрушевського

5 травня 1936 р.
[Київ]⁵²

5/V [19]36

Дорогий Дмитрій Моїсеєвич!

Я дуже несправний кореспондент, ну, к сожалению, у мене на те завжди є оправдання. На третій день святих дуже захворіла Мама і тепер тільки-тільки починає поправлятися. А кілька днів я була в жахливій тривозі. Дуже боялася операції, ну, небезпека минула, а тепер вона так слаба, що, незважаючи на те, що взагалі в ліжку її утримати важко, вона тепер неохотно встатиме і дуже швидко устає. Ця хвороба мене дуже вразила і втомлює, хоча мені дуже допомогла тітка Ольга Александровна, яка дуже добре і дельно доглядає за хворими. Ну, їй це теж не під силу, так як вона зайнята на службі, а служба к тому ж в бібліотеці Політехнікума, Ви пам'ятаєте, як це далеко.

⁵² Установлено за змістом і поштовим штампелем.

За всё это время я сильно запустила свои дела, хотя всё-таки от времени до времени бегала в Академию напоминать.

Но мне кажется, что всё это мало помогает. Дело двигается по-черепаши, а ускорить темпы нет никаких сил на свете.

Я очень благодарна Вам, дорогой Димитрий Моисеевич, за напоминание Грекову о статье Отца, хоть бы он уж вернул мне рукопись, если она такая «невозможная», чем мистифицировать меня этим молчанием. Как бесконечно трудно сделать что-нибудь в таком казалось бы простом и ясном деле!

Мы обе очень рады, что Вы можете отдохнуть за городом и от всей души желаем Вам здоровья и сил. У нас уже совсем весна и сразу стало очень тепло, почти жарко, всё цветёт, и Киев имеет нарядный вид. Мы занялись разведением сада на балконе, от настоящего сада мы пользуемся только воздухом, а это самое главное. На дачу, конечно, не собираемся, в этом нет никакой нужды, да и хлопотно очень.

А за летние месяцы я, истомившись в надежде, всё же надеюсь немного подвинуть печать. Или хоть начать её. В начале июня будет сессия Академии, которая должна заняться судьбой гуманитарных наук. Пока же всё очень [слово не прочитане].

В нашем институте матер[иальной] культуры сняли директора, и его место занял завхоз⁵³. Правда и ушедший директор был малоучёный. Зато у нас большое оживление на художественном фронте. Это отражается косвенно и на вопросах фольклора. Слышала я стороной, что намечаются разные большие издания, между прочим и укр[аинских] дум. Но от меня всё это очень далеко и неприступно далеко. Впрочем, для фольклорной работы у меня теперь не было бы ни времени, ни сил, я занята совсем – [слово не прочитане]! Это очень сурьёзное занятие, которое поглощает массу времени, не в пример научной работе.

Очень прошу извинить за запоздалое и несодержательное письмо. Большое спасибо Вам за память, которую мы обе очень, очень ценим. Сердечные привет от нас обеих и от Ал[ександра] Сер[геевича].

Глубоко уважающая Вас и преданная К[атерина] Грушевская.

Там же. – Л.16–17 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.18 – конверт із зазначеною адресою: «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. д. 13 к. 16. Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Киев. Паньковская 9 кв.4. Грушевская». На конверті – поштові штампелі «Киев. 5 5 36» та «Москва. Фрунзенский узел. 9 5 36»

⁵³ Наприкінці квітня 1936 р. за сфальсифікованим органами НКВС УРСР звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» заарештували археолога Ф.Козубовського, котрий у 1934–1936 рр. був директором Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Натомість на його місце призначили М.Ячменьова, який до того часу виконував обов'язки заступника директора із загальних питань (тобто й був «завгоспом»). Останній перебував на посаді директора Інституту історії матеріальної культури до 1938 р., а після реорганізації установи очолював Інститут археології АН УРСР (до 1940 р.).

№10

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

[3 вересня 1936 р.]

[Київ]⁵⁴

Дорогой Дмитрий Моисеевич.

Большое спасибо за открытку Вашу. Я давно собиралась написать Вам, чтоб получить о Вас весточку, но не знала, где Вы, теперь же собралась писать, да и заболела к лету. Пока пишу открытку, а как встану, напишу подробнее. Хотя новостей у нас нет никаких и ничего интересного я сообщить не могу. Труды Отца всё ещё не печатаются. Б.Д.Греков о статье, очевидно, забыл безвозвратно и все наши дела в таком же состоянии. Лето мы провели в городе, сначала очень страдали от жары, теперь уже мёрзнем. Но, в общем, здоровы, только я вот простудилась, лежу, и Маме приходится за мной ухаживать, что при её больных ногах и сердце совсем некстати. Тем более что кухарка наша в отпуске. Мы обе очень обрадовались за Вас, что Вы так хорошо проводили лето – в хорошей местности и за интересным трудом. Где будут печатать – в Москве или Ленинграде? Было бы удобнее для Вас, если б в Москве, лишь бы только не утомляли Вас корректурами. Пока желаем Вам обе всего наилучшего. Искренне преданные Вам М[ария] и К[атерина] Грушевские.

Там же. – Д.56. – Л.5. Автограф К.М.Грушевської (фіолетові чорнила). Поштова картка з адресою (л.5 об): «ст. Большево Сев[ерной] жел[езной] д[ороги]. Санаторий К.С.У. «Сосновый Бор». Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На картці – поштові штемпелі «Киев. 3 9 36» та «Большево. 5 9 36»

№11

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

24 грудня [1936 р.]⁵⁵[Київ]⁵⁶

Дорогой Дмитрий Моисеевич.

Я так давно Вам не писала, что уже почти потеряла право Вам писать. Я надеялась в виде извинения послать Вам X том «Истории» моего Отца, но экземпляры будут только после первого, и я пока пожелаю Вам вместе с Мамой счастливого и спокойного Нового Года, а книжку пришлю, как только получим. Нам очень хотелось, чтоб она вышла ещё в этом году – это был бы год семидесятилетия, если б Отец дожил – но не удалось. Печаталась книга долго и таким манером, что с конца августа я была занята ею всецело. То сразу очень много корректуры, то большие перерывы, во время которых повторялось, придите утром, придите к концу дня, и таким образом всё время уходило на эти

⁵⁴ Дату й місце написання листа встановлено за поштовим штемпелем.

⁵⁵ Рік встановлено за змістом листа та за штемпелем на конверті.

⁵⁶ Встановлено за змістом і зазначеною на конверті адресою.

хождения, так что я корреспонденцию свою совсем запустила. Всё-таки хорошо, что хотя эта одна книга есть.

– Только, если б это было [на] 2–3 года раньше!

Это главное событие нашей жизни за все эти месяцы. Да, пожалуй, и единственное, жизнь наша очень однообразна. В начале ноября приезжал мой двоюродный брат, кот[орый] в конце концов устроился в Чернигове – неплохо, но в том беда, что не может жить с[о] своей семьёй, т[ак] к[ак] перевозить их туда трудно, а он сам надеется со временем перейти сюда⁵⁷. Это наверно и сбудется, но пока его девочка очень тоскует по нему, а это не хорошо, она и без того страшно нервная.

В Академии, наконец, организовался гуманитарный отдел, и хотя ещё не успел наладить своей работы, но начинает функционировать⁵⁸. О секретаре отдела говорят, что он человек очень дельный и энергичный – он москвич, может быть Вы слышали – Асаткин⁵⁹. Пока он занялся академ[ической] библиотекой, а так как она своим состоянием может навести ужас и на храбрых, то это действительно вполне доказывает его энергию и серьёзное отношение к делу. Только удастся ли ему подобрать нужных людей – здесь их (т. е. гуманистов) очень мало. Недавно умер один из последних историков археологов – Данилевич⁶⁰, если Вы его помните.

Наталию Димитрьевну видим редко, так как она много болела, а я всё была занята, Мама же волновалась и бодрствовала вместе со мной во время всей работы над книгой, да она вообще и не выходит из дому – только очень редко на кладбище. Наталия Димитрьевна кончает книгу о Межигорье⁶¹, о чём она, наверно, Вам писала. Вот и все наши новости – извините за неинтересное письмо, и за всё наше долгое молчанье. После сессии, которая будет на днях, постараюсь написать что-нибудь более интересное. Пока же ещё раз желаем Вам обе всего хорошего в Новом году и просим не забывать.

Преданные Вам М[ария] и К[атерина] Грушевские.

24/XII [1936]

Там же. – Л. 17–18 об. Автограф К.М.Грушевської (сині чорнила). Л. 19 – конверт із зазначеною адресою: «Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв. 16. Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Киев. Паньковская 9 к[в]. 4. Грушевская». На конверті – поштові штампелі «Москва. 31 12 36» та «Киев. 25 12 36»

⁵⁷ Після завершення терміну ув'язнення в березні 1936 р. С.Шамрай повернувся в Україну й оселився у Чернігові, де працював старшим референтом обласного управління народногосподарського обліку. Його родина, зокрема донька Вікторія, залишилися в Києві.

⁵⁸ Відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. в АН УРСР було створено Відділ суспільних наук у складі інститутів історії України, економіки та української літератури ім. Т.Шевченка.

⁵⁹ Російський радянський військовий діяч і господарник Олександр Миколайович Асаткін у 1936 р. став членом президії АН УРСР, секретарем Відділу суспільних наук академії й був призначений директором Інституту економіки. Проте попрацював на цих посадах недовго: у липні 1937 р. його заарештували та невдовзі розстріляли.

⁶⁰ Археолог професор Василь Юхимович Данилевич помер у Києві 15 листопада 1936 р.

⁶¹ Наприкінці 1936 р. Н.Полонська-Василенко уклала угоду з видавництвом «Мистецтво» про друк її невеликої ілюстрованої праці «Межигір'я», однак студію так і не опублікували (див.: Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1873). – К., 2008. – С.137).

№12

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

19 січня 1937 р.

[Київ]⁶²

Дорогой Димитрий Моисеевич!

Получили мы Ваше письмо уже давненько и очень благодарим за него, а не отвечали сразу всё-таки из-за книги, которой всё не получали. Сегодня я уже послала её Вам, так как вчера получила экземпляры⁶³. Всё-таки на брошюровку понадобился целый месяц. Но теперь, наконец, и это сделано. Но в магазине её, кажется, ещё нет. Теперь мне надо заняться «Историей литературы»; хотя я о ней уже давно говорю, но боюсь, что пока печаталась «История», о ней успели забыть уже, а я «Литературой» ещё больше дорожу, и мне особенно хотелось бы, чтоб она была напечатана. Ведь она закончена была ещё раньше, чем X-ый том]. И хотя материал этот устареет очень нескоро, но нам ожидание так томительно.

Ваше письмо, дорогой Димитрий Моисеевич, несмотря на невесёлый его тон, нас очень порадовало. Дело в том, что из слов Наталии Димитрьевны (когда мы её видели последний раз, а было это, кажется, в ноябре ещё) мы поняли ошибочно, что Вы решили не печатать Вашего Петра Пахаря⁶⁴, совсем, и это нас очень огорчило. И тем более обрадовались мы, узнав из Вашего письма, что Вы его отдаёте в ГИЗ⁶⁵. Тем более что, я уверена, с большим издательством будет легче иметь дело, чем с академ[ическим]. По крайней мере, здесь это так.

Сессия прошла как-то так скоро, что пока я собралась пойти, она и кончилась, теперь, говорят, будет в начале марта. Эта, по всей вероятности, будет более интересной для гуманистов – на прошлой это отделение совсем не было представлено.

Одновременно почти с сессией был доклад проф. Hrozneho⁶⁶, но я тоже не собралась пойти, и так я совсем отстала от академической жизни. Правда, я и избегаю выходить по вечерам, как-то я стала плохо ориентироваться при фонарях – то ли ослабело зрение, то ли влияние головокружений, которым я подвержена, последнее время больше. Да и неохотно оставляю одну маму с её невесёлым настроением... да и самой, правду сказать, не очень хочется. Тем более, что работа у меня дома есть всегда. Ведь за эти два года я, в сущности, так мало успела сделать по разбору наследия. К тому же мне всё приходится делать по два раза, с первого раза я не бываю уверена в своей работе. Так мы с

⁶² Установлено за змістом листа.

⁶³ Ідеться про т. X «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, що був надрукований наприкінці 1936 р.

⁶⁴ Мова про книгу: *Лендгленд У.* Видение Уилльяма о Петре Пахаре / Пер., вступ. ст. и прим. Д.Н.Петрушевского. – Москва; Ленинград, 1941. – 276 с.

⁶⁵ ГИЗ – скорочення від «Государственное издательство РСФСР».

⁶⁶ Ідеться про чеського сходознавця та лінгвіста Бедржиха Грозного (1879–1952 рр.), котрий читав лекцію на запрошення Президії АН УРСР.

Мамой и проводим время в домашнем уединении и потому, к сожалению, моё письмо опять получается так[им] малосодержательным!

Всё же очень просим не забывать нас, несмотря на нашу эпистолярную несостоятельность, как преданных Вам сердечно. М[ария] и К[атерина] Грушевские.

19Л.[19]37

Там же. – Л.6–7 об. Автограф К.М.Грушевської (сині чорнила). Л.39 – конверт із зазначеною адресою «Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв.16. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не вказано. На конверті – поштові штемпелі «Київ. 22 1 37» та «Москва. 23 1 37»

№13

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

[15] березня 1937 р.⁶⁷

[Київ]⁶⁸

Дорогой Димитрий Моисевич!

Разные гриппы – сначала Мамин, потом два мои, заставили меня опять долго не писать Вам. Правда, за всё это время, кроме этих болезней, никаких особенных происшествий у нас и не было. – Организовался, наконец, исторический институт на базе УАМЛИН'а (Марксо-Ленинского инст[итута]) и уже функционирует, во главе его Белоусов, приехавший от Вас – из Москвы⁶⁹. Кажется, теперь работа там ладится лучше, но каждый думает о своём, то есть я подхожу ко всему с точки зрения своих изданий, а они-то и не двигаются. Сначала мне казалось, что лучше будет, если они пойдут по литературной линии, так как историческая была в расстройстве, теперь вот историч[еский] инст[итут] налачился, а мне всё равно ничего не удаётся. Правда и то, что в Академии теперь проходит бюджет, а это, конечно, занимает много времени и внимания. Может быть, потом будет привольнее.

Не знаю, знаете ли грустную академическую новость, что умер Липский, бывший президент; он, кажется, был вторым в хронологическом порядке президентом Укр[аинской] Академии⁷⁰. Вы, кажется, его знали?

Это уже третий ботаник за два года – наверно, наконец, Академия произведёт выборы на этой сессии, а то уж очень много набралось вакансий. Но во всеоюзной академии, кажется, тоже не было давно нового набора академиков?

⁶⁷ Дату уточнено за поштовим штемпелем.

⁶⁸ Установлено за поштовим штемпелем.

⁶⁹ Вицусник московського Інституту червоної професури, у 1934–1936 рр. – відповідальний секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області С.Белоусов став директором Інституту історії України АН УРСР у грудні 1936 р., після того, як заарештували першого керівника установи – А.Сараджева.

⁷⁰ Третій – після академіків В.Вернадського та М.Василенка – президент ВУАН (у 1922–1928 рр.) академік В.Липський помер в Одесі 24 лютого 1937 р.

Я давно не видела Наталию Димитр[и]евну и на днях заходила к ней, но очень неудачно – представьте себе, что у них взбесилась собачка и, кроме всяких огорчений, с этим связанных, ей предстоит теперь ходить на пастеровские прививки в бакт[ериологический] институт, который находится чуть ли не под Голосеевом⁷¹, – и это при её здоровье! Это меня страшно огорчило, тем более, что всегда так бывает жаль больных животных, если к ним привяжешься. А тут ещё такая ужасная болезнь! В тот день должны были забрать эту собачку, и я уже не знаю, чем это кончилось. Но воображаю, как Н[аталя] Д[митриевна] переволновалась, бедняжка. Страшно ей не везёт.

Так я не узнала, как её планы издания книги о Межигорье, но, кажется, это дело наладилось. Это тема актуальная. Мне кажется, что и по археологии она могла бы теперь иметь работу. Это теперь очень модно в Киеве. А специалистов не хватает, так что недавно я видела заметку, из которой следовало, что московская крепость в Киеве находилась на Подоле...

Как здоровье Ваше и Ваших, дорогой Димитрий Моисеевич? Как поживает Ваша маленькая Таня⁷², о которой, бывало, рассказывал нам Папа. Пока я Вам писала, пришло Ваше письмо, за которое мы сердечно благодарим. Очень мы рады, что уже приступают к изданию Ваших книг! «П[етр] Пахарь», наверно, скоро появится? Желаем Вам крепкого здоровья и хорошего настроения, которое так важно для того же здоровья и для жизни вообще. Всего, всего наилучшего. Мы обе просим Вас быть здоровым и не забывать преданных Вам М[арии] и К[атерины] Грушевских.

16/III.[19]37⁷³.

Там же. – Л.9–10 об. Автограф К.М.Грушевської (сині чорнила). Л.8 – конверт з адресою: «Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв.16. Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На картці – поштові штемпелі «Киев. 30 15 3 37» та «Москва Фрунзенский 21 3 37»

№14

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

28 грудня 1937 р.
[Київ]⁷⁴

С наступающим новым годом, желаем Вам, дорогой Димитрий Моисеевич, здоровья и благополучия, много сил и всего хорошего!

Я так давно Вам не писала, что уже и не имею права считать себя в числе Ваших знакомых, но так как с Новым годом разрешается поздравлять

⁷¹ Київський санітарно-бактеріологічний інститут знаходився не в Голосієвому, справді віддаленому від центру Києва районі, а значно ближче – у Протасовому Яру.

⁷² Ідеться про молодшу доньку Д.Петрушевського Тетяну.

⁷³ Очевидно, Катерина помилилася з датою на один день, адже на поштовому штемпелі зазначено 15 березня 1937 р.

⁷⁴ Установлено за поштовим штемпелем.

всем, то пользуюсь и надеюсь, что авось Вы простите и напишите нам опять.

Все эти месяцы у нас было много разнообразных забот, которые мешали нормальному мышлению и тем самым – писанию писем. А к тому же мало есть о чём писать. Работа наша с изданием стоит всё в том же положении, это очень удручает нас. А осеннее время ещё способствовало и простудам, флюсам и проч[им] неприятным вещам. Сейчас мы более-менее здоровы обе, хотя Мама часто жалуется на сердце. Зима, которая у нас только на днях началась – а то всё шёл дождь – конечно, полезнее для сердечных больных, чем туманы, но зато как надоедает холод в нашей неподдающейся [с]огреванью квартире. Да Вы в Москве, наверное, уже давно мёрзнете, только что в квартире у Вас наверно теплее.

От Наталии Димитрьевны слышала, что Вы чувствуете себя хорошо, дорогой Дмитрий Моисеевич, но ничего не знаю о Ваших книгах; вышли уже Ваши «Очерки»⁷⁵ и «Пахарь»? Здесь редко видишь научные новинки, плохо налажено это дело. Недавно было в нашей газете, что вышел 1 т. Ключевского⁷⁶, но увидеть его мне ещё не удалось. Кто это издавал, и под чьей редакцией?

На днях кончилась академическая сессия, очень долго не было, кажется, ещё с февраля откладывали всё, но вышла более содержательной, чем предыдущая. Правда по гум[анитарному] отделу научных докладов не было, но зато обсуждение планов дало кое-что интересное. Может быть, в будущем году и в этой области будет какое-нибудь оживление, хотя, правду сказать, всё отделение очень бедно людьми. Может быть, удастся напечатать и «Литературу» Отца...? Так мы мечтаем накануне Нового года.

Ещё раз желаем Вам от всего сердца, чтоб он был для Вас хорошим, и для всех Ваших близких. Желаем Вам и им всем много здоровья и всякой удачи.

Не забывайте нас, несмотря на мою неаккуратность, дорогой Дмитрий Моисеевич.

Уважающие Вас М[ария] и К[атерина] Грушевские.

28/XII [19]37

Там же. – Л.11–12 об. Автограф К.М.Грушевської (фіолетові чорнила). Л.13 – конверт із зазначеною адресою: «Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв. 16. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На конверті – поштові штемпелі «Киев. 30 12 37», «Москва 11 1 38» та «Москва. 14 1 38».

⁷⁵ Очевидно, ідеться про студію: *Петрушевский Д.М.* Очерки из истории английского государства и общества в средние века. 4-е изд., вновь испр. и доп. – Москва, 1937. – 221 с.

⁷⁶ У 1937 р. Державне соціально-економічне видавництво перевидало «Курс русской истории» В.Ключевського у 5-ти частинах.

№15

Лист Катерини та Марії Грушевських до Дмитра Петрушевського

9 червня 1938 р.

[Київ]⁷⁷

Дорогой Димитрий Моисеевич!

Недавно встретила в библиотеке Наталию Димитрьевну, кот[орая] сказала, что Вы собираетесь на дачу, и я, боясь остаться без Вашего адреса, поспешила написать Вам.

Собираюсь-то я ведь ровно полгода, и всё это время Мама напоминает мне, более-менее два раза в неделю, чтоб я написала – но всё это не выходит! Простите, всё-таки, пожалуйста, и напишите нам – как Вы поживаете и все Ваши, как Ваше здоровье и работа, и книги, кот[орые] Вы печатаете? Нас всё это искренно и сильно интересует, а если мы не пишем, то главным образом потому, что всё надеемся написать что-нибудь поинтереснее – а наша жизнь так однообразна и незанимательна, что трудно из неё выдавить путное письмо. Всё мы надеемся приступить к печатанию «Ист[ории] литературы» Отца, шестой том кот[орой] был признан крайне желательным, интересным и нужным (у нас теперь работают над учебником ис[тории] лит[ературы] для школы, так что этот том «Ист[ории] лит[ературы]» Отца был бы весьма кстати), но всё не дождемся, так как в академии столько организационной работы, что они никак не успевают заняться литературными делами. Актуальнейший вопрос очередного слияния малых институтов (как фольклорный) с большими – и тот никак не пройдет, вот уже месяц в стадии решения. Это наши новости – а кроме того: как всегда. Весну проболели мы с Мамой, то по очереди, то одна за одной, то вместе. Весна у нас была холодная и с какими-то малозаметными, но очень утомительными гриппами. Теперь мама опять прилежно штопает и понемногу читает всякие старые книжки (нап[риимер], Троллопа^{78!})

А я делаю всякие справки для 7 тома Отца из всяких Риторик киевских в рукоп[исном] отделе библиотеки, где и встречаю иногда Наталию Димитрев[ну]. Как раз сегодня «изучала» я «Doctrina de epistolis» 1707 г.⁷⁹, но увы, как видите, она мне не помогла, и я всё так и не сумела написать Вам ничего интересного. Но Вы всё же, пожалуйста, простите и напишите нам. Ваши письма нам так дороги.

Пока же желаем быть здоровы[м] и всего хорошего.

Сердечно уважающие Вас М[ария] и К[атерина] Грушевские.

9/VI [19]38

⁷⁷ Установлено за поштовым штемпелем.

⁷⁸ Ентоні Троллоп (1815–1882 рр.) – англійський письменник-вікторіанець.

⁷⁹ Очевидно, ідеться про «Brevis doctrina de epistolis roxolanae juventuti tradita in syntaxi anno Domini 1707 mense Aprili die 25» (див.: *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. II: Собрания рукописей Киево-Печерской лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольского, Выдубицкого и женского Флоровского, и Десятинной церкви. – Москва, 1896. – С.233).

Там же. – Л.14–15 об. Автограф К.М.Грушевської (фіолетові чорнила). Л.16 – конверт із зазначеною адресою: «Москва 2. Земледельческий пер. 13 кв. 16. Дмитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На конверті – поштові штемпелі «Київ. 10 6 38» та «Москва. 11 6 38»

№16
Лист Марії Грушевської
до Дмитра Петрушевського

2 жовтня 1939 р.
Київ

Київ, 2/Х [19]39.

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Мойсеевич!

Давно я не писала Вам, всё думала, что всё-таки дождусь того, что смогу Вам написать что-нибудь хорошее... Но не дождалась, и на меня повалилось столько горя, что я насилу могу сказать – живу.

В прошлом году 10 июля арестовали мою дочку, и я осталась совсем одна! При обыске забрали мои деньги (4500 [руб.]) – остаток гонорара за последние книги Михаила Сергеевича, который я получила уже после его смерти, и все облигации: Его, дочери и мои личные.

В феврале этого года отняли мой дом, и 1 сентября я узнала в Сберкассе, что меня снято с пенсии!

Вот по этому поводу я и обращаюсь к Вам. Мне посоветовали обратиться в Всесоюзную Акад[емию] Наук с прошением назначить мне пенсию как вдове академика. Правда, пенсия, которую я получала, была назначена мне Всесоюзным Правительством, персональная, 500 руб. [еже]месячно⁸⁰, я получала её всё время, до 1/Х с[его] г[ода]. Но, я думаю, что Всесоюз[ная] Академия не откажет мне + и я очень прошу Вашей помощи, дорогой Дмитрий Мойсеевич! Я осталась совершенно без ничего... Може[т], у Вас есть кто-нибудь знакомый из президии Академии и Вы сами, если это возможно, помогите мне своим влиянием!

Мою бедную Катерину судил военный трибунал и по 58 статье п.11/20 приговорил ей 8 лет лагеря, конфискацию ей лично принадлежащего имущества и на 5 лет поражения в правах! Два дня тому назад я получила от неё телеграмму ис Магадана на Колыме: просит прислать ей телеграфом денег... Но забрали её в летнем платье, даже без пальто! А послать посылку теперь нельзя, т. к. перегружен транспорт! Да ко всему этому с 1/ХІ прекращается всякое сообщение с Магаданом, т. к. Охотское море замерзает.

Я послала 25/VII прошение на имя И.В.Сталина о пересмотре дела, но ответа не получила ещё, а в тюрьме мне сказали, что её выслано 29 июня во Владивосток.

---

⁸⁰ Пенсію родині М.Грушевського (500 руб.) було призначено постановою РНК УСРР від 25 листопада 1934 р.

Вот как я живу! Катруси я со дня ареста не видала. Как это я проживу без неё столько лет... а я разлучалась с ней только один раз за всю её жизнь, и то на один месяц, когда ездила в Кисловодск, а она оставалась с отцом⁸¹.

А что у Вас, дорогой Димитрий Мойсеевич? Как здоровье?

В прошлом году, 20–23 августа я была в Москве и заходила к Вам, но не застала никого; должно быть, Вы были на дачи или на курорте.

Дорогой Димитрий Мойсеевич! Очень, очень Вас прошу ответить мне, несмотря на то, какое б не было Ваше решение в моём деле, я очень буду ждать Вашего письма.

Искренно преданная Вам Мария Грушевская.

Там же. – Л.20–21 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.22 – конверт із зазначеною адресою «Заказное. Москва. Земледельческий пер. №13 (около Плющихи). Академику Димитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «М.Грушевска. Паньковська 9/4». На конверті – поштові штампелі Києва (не читається) та «Москва. 9 10 39»

№17

Лист Марії Грушевської до Дмитра Петрушевського

10 листопада 1939 р.

Київ

Київ, 10/XI [19]39

Многоуважаемый и дорогой Димитрий Мойсеевич!

Я не нахожу слов, чтобы выразить Вам мою благодарность за такое дружеское отношение к моему горю и моему тяжёлому положению! Я тоже глубоко благодарна академику Вернадскому за его участие и желание помочь мне.

Но я не получила ещё отказа на письма от Наркомсобеза и, кажется, без этого нельзя хлопотать об академической пенсии, и потому мне советуют подождать [до] получения этого отказа и тогда только, сославшись на него, подавать заявление Президиуму АН СССР.

Боюсь, чтобы не сделать тут какой-нибудь бестактности, и потому я ещё подожду несколько дней и тогда подам заявление в Президиум Акад[емии наук] СССР – и, конечно, уведомя и Вас, дорогой Димитрий Мойсеевич.

Писала я и Й.В.Сталину и В.М.Молотову (уже по другому, самому важному для меня делу), прося пересмотреть дело моей бедной Катерины, и ещё буду писать Прокурору СССР т. Панкратьеву⁸².

От Й.В.[Сталина] ничего не получила; от В.М.Молот[ова] получила известие, что моё заявление передано в Прокуратуру УССР. Не знаю, что это значит: – повторно откажут...!

⁸¹ Марія Сильвестрівна Грушевська їздила сама на відпочинок у 1927 р.

⁸² На той час Й.Сталін був секретарем ЦК ВКП(б), В.Молотов – головою РНК СРСР, а М.Панкратьев – прокурором СРСР.

Послала ещё фототелеграмму Й.В.Ст[алину] (как галичанка) по поводу присоединения Галиции и просила освободить Катерину, которая родилась во Львове, но пока ничего нет...

Стучусь в эту каменную стену, которая окружает меня со всех сторон (да не только меня!), а стена глуха!

Простите за бестолковое письмо, но я только что вернулась из Академии, куда ходила спрашивать, как быть с заявлением моим в АН СССР; очень устала и чувствую себя нехорошо.

Только что получила письмо от Катерины з Магадана, от 4/X! Но она не получила ещё, как видно, ни моих писем, ни денег. И ещё одно мне беспокойство!

Очень огорчена состоянием Вашего здоровья, дорогой Димитрий Мойсеевич! Будем надеяться, что дома, среди родных это настроение пройдёт скоро, чего Вам от всей души желаю.

Искренно уважающая Вас М[ария] Грушевская.

Там же. – Л.23–24 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.25 – конверт із зазначеною адресою «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. №13 кв.16. Академику Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «М.Грушевская. Киев, Паньковская 9/4». На конверті – поштові штемпелі «Киев. 11 11 39» та «Москва. 13 11 39»

№18 Лист Марії Грушевської до Дмитра Петрушевського

30 листопада 1939 р.
Київ

Київ, 30/XI 39

Многоуважаемый и дорогой Димитрий Мойсеевич!

Спешу уведомить Вас пока – коротко, что моё дело (пенсия) разрешено на месте, здесь, в мою пользу. Я, после получения Вашего «доброего» письма, сейчас же почувствовала, что дело будет в мою пользу; не знаю, чем это объяснить, но я не делала уже никаких шагов, ждала только получения письменного отказа, чтобы обратиться к Президиуму АН СССР. Ну и вдруг всё вышло хорошо!

Но у меня ещё есть просьба к Вам, дорогой Димитрий Мойсеевичу, самая большая в моей жизни, но об этом через несколько дней. Искр[енне] уваж[ающая] Вас М[ария] Грушевская.

Там же. – Л.26. Автограф (фіолетові чорнила). Поштова картка із зазначеною адресою (л.26 об.): «Москва 2. Земледельческий пер. №13, кв.16. Академику Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «М.Грушевская. Паньковская 9/4. г. Киев». Поштові штемпелі не читаються

№19
Лист Марії Грушевської
до Дмитра Петрушевського

4 грудня 1939 р.
Київ

Київ, 4/ХІІ [19]39.

Многоуважаемый и дорогой Димитрий Мойсеевич!

Вчера я получила свою пенсию, полностью, за всё время, и хотя мне совестно, что я Вас побеспокоила и заставила беспокоить и Академика Вернадского, но я всё-таки считаю, что это Вы поддержали меня и додали бодрости. И я очень и очень Вам благодарна!

Но самое большое моё горе остаётся... Правда, были некоторые удачи: меня принял (без большого труда с моей стороны) военный прокурор Носов и хотя настаивал на виновности моей дочери (в особенности на её научную командировку в Париж с 1928 года), всё же посоветовал подать просьбу о помиловании Президиуму Верховного Совета СССР, обещал дать юристу, который это будет писать, все материалы. Всё это уже сделано, просьба написана и передана депутату Верховного Совета СССР, Президенту Академии А.А.Богомольцу, который обещал её переслать по адресу.

Теперь я ещё позволю обратиться к Вам, дорогой Димитрий Мойсеевич. Если есть у Вас какие-нибудь связи в этих сферах, не откажите помочь мне, моей бедной Катерине, которая, я глубоко убеждена, без вины приняла такое строгое наказание! Я в своей просьбе выразила это и просила даже снять с неё судимость.

Но ещё до этого я обращалась прямо к товарищу Сталину, прося освободить её и дать нам (мне и ей) возможность, как галичанкам, порадоваться вместе со всеми земляками освобождением нашего родного края...

Не буду уже говорить об этих ежедневных неприятностях, какие приходится переносить в связи с одобранием этого несчастного моего дома от милых соседей! Я пожаловалась на это, и может быть, мне помогут и тут, как помогли в деле с пенсией.

Теперь, дорогой Димитрий Мойсеевич, простите меня за это беспокойство, которое я нанесла Вам, за плохой русский язык, за бестолковость моих писем (некого спросить – хорошо ли написано).

Очень прошу ответить мне хоча бы открыткой.

Искренне уважающая Вас Мария Грушевская.

Паньковская 9/4.

Там же. – Л.27–28 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.29 – конверт із зазначеною адресою «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. №13 кв.16. Академику Димитрию Моисеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «М.Грушевская. Киев, Паньковская 9/4». На конверті – поштові штампелі Києва (дата не читається) та «Москва. 7 12 39»

№20

Лист Марії Грушевської до Дмитра Петрушевського

18 квітня 1940 р.
Київ

Київ, 18/IV 1940

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Мойсеевич!

Извините, что не ответила сразу на Ваше письмо, но поручение Ваше я исполнила, содержание Вашего письма Е.К.Тимченку⁸³ передано.

Спрашиваете Вы, дорогой Дмитрий Мойсеевич, о моей бедной Катерине. Её дела, кажется, не переменились: она по-прежнему в Магадане и один раз в месяц, а то и реже, присылает мне телеграмму, что здорова.

Последняя телегр[амма] была от 18 марта, где сказано, что ею получены все деньги, ей мною пересланные, и что больше не посылать... Не знаю, что это значит? Плохо или нет?..

Я (как я Вам писала) подала просьбу о «помиловании» в Верх[овный] Сов[ет] СССР – об отмене дальнейшего наказания и о снятии судимости. Это моё заявление пролежало в канцелярии Вер[ховного] Сов[ета] Украины (куда его почему-то направил А.А.Богомолец) с 4 декабря по 20 февраля и только после 20/II, по обещанию Председателя, должно было быть выслано в Москву. Тогда я ещё от себя непосредственно послала такое же точно заявление Президии Верх[овного] Сов[ета] на руки его секретаря т. Горкина⁸⁴ – дня 23 февраля. Ответа нет.

Я просила одного из галицких депутатов, К.О.Студинского, с которым мы были всегда в дружеских отношениях (он товар[ищ] М[ихаила] С[ергеевича] как профес[сор] Львов[ского] университета) о содействии и теперь ждала, ждала как солнца его возвращения из Москвы после сессии – но его нет до сих пор, а прошло дней 14 после окончания сессии... Слышала я, что все депутаты поехали сейчас же во Львов, но есть и другая версия, что их вызвано обратно в Москву... В Академии мне сказали, что А.А.Богомолец вернулся из Москвы и сейчас же заболел, так что видеть его нельзя.

И я в постоянной тревоге, всегда в ожидании, замучилась до крайности, и день и ночь одно на мысли.

Довольно! Извините.

От уже у нас дня два весна! Скоро праздники. Поздравляю Вас и желаю всего, всего хорошего. Глубоко благодарна Вам за Ваше сочувствие.

Искренно уважающая Вас М[ария] Грушевская.

Там же. – Л.33–34 об. Автограф (сині чорнила). Л.35 – конверт із зазначеною адресою «Москва 2. Земледельческий пер. №13 кв.16. Академику Дмитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адресу відправника не зазначено. На конверті – поштові штампелі «Київ» (дата не читається) та «Москва. 23 4 40»

⁸³ Мовознавця Євгена Костянтиновича Тимченка (1866–1948 рр.) заарештували 9 серпня 1938 р. за звинуваченням в участі в «антирадянській українській націоналістичній терористичній організації». У 1940 р. засуджений до 5 років заслання у Красноярському краї. Проживав у м. Ачинськ до 1944 р. Вірогідно, М.Грушевська передала С.Тимченку інформацію через третю особу.

⁸⁴ Ідеться про Олександра Федоровича Горкіна (1897–1988 рр.), на той час – секретаря Президії Верховної Ради СРСР.

№21

Лист Марії Грушевської до Дмитра Петрушевського

16 квітня 1941 р.
Київ

Київ, 16/IV [1]941.

Многоуважаемый и дорогой Дмитрий Мойсеевич!

Наконец-то, после восьми месяцев мученья и беспокойства я получила третьего дня письмо от Катерины, з – Москвы! Там пересматривается её дело и её из Владивостока перевезли в Москву. Письмо бодрое, исполнено надежды на скорое свиданье. Она пишет, [что] здорова и только беспокоится обо мне: просит беречь здоровье и нервы «чтобы мы могли скоро увидаться». Не знаю, как это понимать?.. Но всё же я почти счастлива от этого короткого, но собственноручного письма!

Мне уже давно хотелось Вам написать, дорогой Дмитрий Мойсеевич, но как-то было совестно сообщать Вас... о моих мученьях...

И вот я дождалась и радостного известия!

Очень буду рада, если Вы мне ответите несколько слов, а пока желаю Вам всего, всего хорошего и поздравляю с близкими праздниками.

Искренно преданная Вам М[ария] Грушевская.

Там же. – Л.36–36 об. Автограф (фіолетові чорнила). Л.37 – конверт із зазначеною адресою «Заказное. Москва 2. Земледельческий пер. №13 кв.16. Академику Дмитрию Мойсеевичу Петрушевскому». Адреса відправника: «Київ. Паньковская 9/4. Мария Сильвестровна Грушевская». На конверті – поштові штампелі «Київ. 17 4 41» та «Москва. 18 4 41»

The publication presents the whole complex of letters from Mykhailo Hrushevs'kyi, his wife Mariia and their daughter Kateryna to D.Petrushevskiy, a famous historian-medievalist, academician of the Academy of Sciences of the USSR, which have never been published before. These letters were written in 1933–1941; among them there is the last known hand-written letter of Mykhailo Hrushevs'kyi from October 31, 1934. This epistolary collection forms a very important set of sources about the Hrushevs'kyi's family life in the 1930s, reproduces Kateryna Hrushevs'ka's work on the preparation of her father's heritage for publication, and provides valuable information on the activity of Ukrainian academic humanitarian institutions in the second half of the 1930s.

Keywords: Mykhailo Hrushevs'kyi, Mariia Hrushevs'ka, Kateryna Hrushevs'ka, Petrushevskiy, correspondence, Academy of Sciences of Ukrainian SSR, Archive of the Russian Academy of Sciences.

В.В.ТОМАЗОВ*

ОДЕСЬКІ КУПЦІ БРАТИ ЯННІС І ТОМАС РАЛЛІ ТА ЇХНІ НАЩАДКИ: СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ Й ЕВОЛЮЦІЯ РОДИНИ (XIX ст.)

На широкій джерельній базі розглядається походження, родинні зв'язки, соціальне становище та діяльність відомої одеської купецької родини Раллі. Простежуються глибинні процеси, які відбувалися у середовищі хіоської аристократії, що облаштувалася в Одесі.

Ключові слова: Раллі, Одеса, Хіос, родина, купець, гільдія, благодійництво, торгівля, спадковий почесний громадянин, герб, дворянство.

Грецькі купці Раллі, вихідці з острова Хіос в Егейському морі, упродовж декількох століть відігравали важливу роль у міжнародній торгівлі й економічному житті низки країн – Османській імперії, Франції, Великобританії, італійських держав. На початку XIX ст. кілька представників цього роду облаштувалися в Одесі, яка на той час була одним із найпотужніших світових торговельних центрів, зокрема завдяки надприбуткам, що їх забезпечував експорт південноукраїнської та бессарабської пшениці.

За однією з версій, поширеною в генеалогічній літературі, рід Раллі походив від Рауля По де Лу, підданого герцога Апулії Робера Твіскара з дому Отвіль. Однак ця гіпотеза малоймовірна. Вона не підтверджується джерелами й не відповідає історичним реаліям. Прізвище «Раллі» було широко розповсюджене серед греків різних регіонів – Константинополя, Смирни, Пелопоннесу, Епіра тощо. Причому ці роди не мали спільного походження¹.

Перша згадка про хіоських Раллі датується 1511 р., коли Міхаліс разом з іншими представниками місцевої аристократії підписав петицію щодо власності Нового Монастиря. Із того часу імена представників роду постійно зустрічаються у хіоських документах, причому можна зробити висновок про їх високе соціальне становище на острові². Різним родинам Раллі належали великі маєтки – замки та палаццо, оточені сільськогосподарськими угіддями, по всьому Хіосу, зокрема в Камбосі – аристократичному районі острова³.

Засновником однієї з найбільш потужних гілок роду в Одесі був Янніс (Іван, Джон, Джованні) Раллі. У 1825 р. він⁴ прибув до Одеси з Ліворно й 14 березня

---

* *Томазов Валерій Вячеславович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАНУ*

E-mail: tomazov.valery@gmail.com

¹ *Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – Vol.1 – P.101–102.*

² *Ibid. – P.103.*

³ *Ibid. – P.104.*

⁴ У білеті на проживання наводиться опис Івана Степановича: років 25 (помилка, має бути 35 – *В.Т.*), зріст 2 аршина 6 ½ вершків, волосся та брови чорні, очі карі, ніс довгастиий, рот звичайний, борода поголена, обличчя чисте (див.: Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.4. – Оп.2. – Спр.653. – Арк.5 зв.).

1826 р. разом із дружиною Люцією отримав річний білет на проживання в місті⁵. На початку серпня 1826 р. неогоціант, «придбавши трудами своїми капітал, необхідний за законом», звернувся до виконуючого обов'язки одеського градоначальника С.І.Могилевського з проханням про долучення його до 1-ї гільдії купецтва за гостинною статтею для здійснення торгівлі⁶. 29 грудня 1829 р. бажання Івана Степановича Раллі, як його називали на новій Батьківщині, було задоволене⁷.

Цікаво, що поручителями, котрі взяли на себе обов'язки «відповідати у сплаті за нього [...] податків та повинностей», стали одеські 1-ї гільдії купці Костянтин Папудов та Федір Родоканакі⁸. Обидва вони були родичами Івана Степановича Раллі: Федір Павлович Родоканакі через свою матір – Янгу Пантеліївну Раллі – доводився йому троюрідним братом⁹, а Костянтин Фотійович Папудов був одружений із двоюрідною сестрою Федора Родоканакі – Деспіною Пантеліївною¹⁰. Троюрідна сестра Івана Раллі – Локсандра Федорівна Раллі – була дружиною одеського купця Амвросія Пантелійовича Маврогордато¹¹.

Того ж 1826 р. Іван Раллі повідомив Одеському міському магістрату про себе таку інформацію: сицилійський уродженець¹², років йому 36, дружині Луцилії¹³ – 24, народився «в турецькому володінні на острові Хіо від батька тамтешнього мешканця Стефана, а матері Юлії»¹⁴. У пізніших документах зазначається: на 1834 р. йому було 44 роки, а його дружині Люції¹⁵ – 30¹⁶, на 1856 р. йому – 66, а його дружині Лукії – 56 років¹⁷. Таким чином, Іван Степанович народився близько 1789 р., а його дружина – близько 1801 р. За грецькими ж відомостями, Іван Раллі народився на Хіосі 3 листопада 1785 р. і був сином Стефана Івановича Раллі (1755 р., Хіос – 24 січня 1827 р., Марсель) з гілки Шавіара-Аксескуфотос та Лули Секіарі (2 грудня 1768 р., Хіос – 4 жовтня 1848 р., Константинополь), дочки хіоських аристократів Августа Секіарі та Вергінії Раллі, з гілки Пітсіс¹⁸, а дружина його – італійка Люція, дочка Джузеппе Сторні (Шторні), – народилася 1797 р. в Пізі¹⁹.

У серпні 1827 р. Іван Раллі виявив бажання отримати російське підданство й був приведений до присяги на вірність престолу²⁰, а 24 лютого 1830 р.

⁵ ДАОО. – Ф.4. – Оп.2. – Спр.653. – Арк.5.

⁶ Там само. – Арк.2–2 зв.

⁷ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4022. – Л.2.

⁸ ДАОО. – Ф.4. – Оп.2. – Спр.653. – Арк.3.

⁹ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.141–143.

¹⁰ *Ibid.* – P.176, 178.

¹¹ *Ibid.* – P.141, 143, 146.

¹² Не зрозуміло, чому його так названо; можливо він мав відповідне підданство.

¹³ Так у документі.

¹⁴ ДАОО. – Ф.4. – Оп.2. – Спр.653. – Арк.4, 6. У всіх російських документах названа саме Юлією, зокрема в метричному виписі брата Івана – Томазо (Томаса) Степановича (див.: РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4024. – Л.2).

¹⁵ У російських документах фігурує переважно як Лукія Осипівна.

¹⁶ ДАОО. – Ф.4. – Оп.17. – Спр.126. – Арк.5.

¹⁷ Там само. – Ф.16. – Оп.125. – Спр.2. – Арк.34 зв.

¹⁸ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.141, 143.

¹⁹ *Ibid.* – P.143.

²⁰ ДАОО. – Ф.4. – Оп.2. – Спр.653. – Арк.7.

визнаний російським підданим²¹. 4 травня 1840 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, за представленням керуючого цивільною частиною м. Одеси, звернувся до Урядуючого Сенату з проханням надати Іванові Раллі, на той час уже членові Одеського відділення Комерційної ради²², а також його дружині Люції та синові Степану почесне спадкове громадянство²³. У довідках, доданих до клопотання, зазначалося, що купець «неспроможності не піддавався, добровільних угод із кредиторами своїми не робив та судовими вироками знеславлений не був»²⁴. Указом Сенату від 5 вересня 1840 р. він разом із родиною був затверджений у новому статусі, про що йому було видано відповідну грамоту²⁵. У березні 1841 р. Іван Степанович спрямував в Одеську міську думу документи про надання спадкового почесного громадянства, зокрема грамоту, та просив внести родину до списку почесних громадян і виключити з числа купців, що й було зроблено²⁶. Імовірно, на той час Іван Раллі був відсутній в Одесі, оскільки довіреною особою було обрано іноземця Костянтина Маврогордато²⁷, який, без сумніву, є однією особою з турецьким підданим одеситом Костянтином Амвросійовичем Маврогордато. Саме його дочку Марію Костянтинівну хрестила в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 20 грудня 1828 р. дружина Івана Раллі – Лукія Осипівна²⁸.

На початку 1827 р. Іван Степанович Раллі заснував в Одесі торговий дім «Брати Раллі»²⁹, який, імовірно, був філіалом відомої однойменної компанії, започаткованої 1818 р. в Лондоні Іваном разом із братами – Августом (1792–1878 рр.), Пандією (1793–1865 рр.), Томазо (1799–1858 рр.) та Євстратієм (1800–1884 рр.)³⁰. Грецький дослідник історії хіоської аристократії Ф.Аргенті дає таку характеристику підприємству Раллі:

«Ця компанія мала багато філіалів у Росії, дунайських князівствах, Персії, Індії, а також Америці; вона вважається однією з перших комерційних компаній у світі, не стільки завдяки важливості та поширеності їхнього бізнесу, скільки завдяки високим моральним рисам, принципам і чесності, які вирізняли завжди її директорів»³¹.

Даючи на вимогу одеського градоначальника від 11 березня 1849 р. пояснення Одеській міській думі, Іван Степанович повідомляв, що торговий дім

²¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4022. – Л.2.

²² Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1841. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1841. – С.115.

²³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4022. – Л.1–1 об.

²⁴ Там же. – Л.2.

²⁵ Там же. – Л.11 об. – 12.

²⁶ ДАОО. – Ф.4. – Оп.17. – Спр.126. – Арк.1–7.

²⁷ Там само. – Арк.1.

²⁸ Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви / Авт.-сост.: Л.Г.Белоусова, Т.Е.Волкова, Г.Л.Малинова, В.В.Харковенко. – Ч.1. – Одесса, 2000. – С.156–157.

²⁹ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.237. – Арк.1, 4.

³⁰ Терентьева Н., Тищенко Г. Підприємницька діяльність грецьких купців – братів Раллі // Подвизники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С.134–135; *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.1. – P.103; Морозан В.В. Деловая жизнь на Юге России в XIX – начале XX в. – Санкт-Петербург, 2014. – С.164–169.

³¹ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.1. – P.103.

складається з наступних компаньйонів: його самого; брата його – одеського 1-ї гільдії купця Томазо (Томаса) Раллі, котрий мешкає в Константинополі; санкт-петербурзького 1-ї гільдії купця за гостинною статтею Пандія Скараманга, який мешкає у Санкт-Петербурзі; керченського 1-ї гільдії купця за гостинною статтею Євстратія Скараманга, мешканця Таганрога; керченського 1-ї гільдії купця Івана Скараманга, мешканця Ростова-на-Дону. Їхній загальний внесок у компанію становить 200 тис. руб. сріблом, покладений на кожную особу в рівних долях. Письмового договору між ними не було, оскільки підприємство засноване рідними братами та найближчими їхніми родичами – Скараманга. Але за загальною згодою між ними визначено, що прибуток поділяється на дві рівних частини, з яких одна належить братам Раллі, а інша – братам Скараманга³².

Основою експорту хіосців, зокрема й братів Раллі, була південноукраїнська та бессарабська пшениця, інша продукція сільського господарства, а імпортувалися, як правило, колоніальні товари та предмети розкоші – фрукти, кава, вина, тканини, меблі тощо³³. Компанія Івана Раллі на середину 1840-х рр. входила до десяти найбільших в Одесі. Обіг капіталу в міжнародних торговельних операціях становив понад 1,5 млн руб. щорічно. Комерційна діяльність поєднувалася з банківською³⁴.

Багато років Іван Раллі представляв інтереси США в Одесі: з 1828 р. – віце-консул, а з 1832 р. і до кінця життя – консул³⁵. Американська дослідниця П.Герлігі пише, що на посаду консула Івана Степановича запропонував американський дипломат Чарльз Рінд, котрий відрекомендував його Державному департаменту як «заможного та респектабельного»³⁶. Слід зазначити, що Іван Степанович, як і більшість хіоських купців першої генерації, російської мови не знав. Його автографи на документах свідчать, що він надавав перевагу італійській та підписувався «Джованні Раллі»³⁷. Помер 8 жовтня 1859 р. в Парижі, а його дружина – 24 грудня 1873 р. в Ліворно³⁸.

Ф.Аргенті повідомляє, що єдина дитина подружжя Раллі – Степан³⁹ Іванович – з'явився на світ 1 серпня 1821 р. в Лондоні⁴⁰. Це підтверджується формулярним списком від 5 листопада 1881 р., де зазначено, що йому 61 рік⁴¹,

³² ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.237. – Арк.1–1 зв.

³³ Терентьева Н., Тищенко Г. Підприємницька діяльність грецьких купців... – С.135; Томазов В.В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.100–108.

³⁴ Морозан В.В. Деловая жизнь на Юге России... – С.168.

³⁵ Там же. – С.464; Новороссийский календарь на 1860 високосный год. – Одесса, 1859. – С.276; Вовчук Л. Російсько-американські дипломатичні зв'язки (1832–1919 рр.): на матеріалах Південної України // Етніко. – №1/4 (4). – Січень – грудень. – К.; Миколаїв, 2009. – С.75–76; Сидун І. Діяльність консулів США в Одесі в другій половині XIX ст. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – №3 [Електронний ресурс]: <http://www.history.odessa.ua/publication3/stat34.htm>

³⁶ Герлігі П. Одеса: Історія міста: 1794–1914. – К., 1999. – С.98.

³⁷ ДАОО. – Ф.4. – Оп.17. – Спр.126. – Арк.1; Оп.2. – Спр.653. – Арк.2 зв., 4.

³⁸ Argenti P. Libro d'oro... – Vol.2. – P.143.

³⁹ В європейській літературі часто іменується Етьеном.

⁴⁰ Argenti P. Libro d'oro... – Vol.2. – P.147.

⁴¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об.

а також відомостями з інших документів: за ревізією 1834 р. Степанові – 14⁴², а за списком почесних громадян на 1856 р. – 38 років⁴³. Степан Іванович за восьмою ревізією 1834 р. був записаний разом із батьками серед одеських купців 1-ї гільдії⁴⁴. Однак 1835 р. він був одноосібно приписаний до 3-ї гільдії⁴⁵, що, імовірно, робилося з метою зменшення гільдійських зборів.

26 серпня 1840 р. юнак закінчив юридичний факультет Паризького університету зі ступенем магістра⁴⁶ і розпочав кар'єру в родинній компанії. Він швидко посів чільне місце в одеському суспільстві як завдяки авторитету свого батька та родинним зв'язкам, так і за рахунок особистісних рис. Після смерті Івана Степановича Раллі син очолив фірму, однак невдовзі її було ліквідовано. У некролозі Степана Івановича зазначалося: «Будучи ще порівняно молодим чоловіком, узявся вести залишену йому батьком торговельну справу. Торговий дім “С.Раллі” вів значну колоніальну торгівлю і вважався першим за своїми оборотами на Півдні. С[тепан] І[ванович] вів цю справу декілька років, але потім, як і багато інших торгових домів, закрив його»⁴⁷.

Ліквідація фірми була пов'язана зі зміною економічної кон'юнктури – падінням попиту на російське збіжжя за кордоном. Водночас припинили існування торговельні підприємства й інших хіоських родин, наприклад Севастопуло та Маврогордато. Значна частина представників цих купецьких сімей виїхала в інші країни, а ті, хто залишився, змушені були змінити не тільки напрям діяльності, а й спосіб життя, обираючи російську державну службу та вростаючи в панівні верстви суспільства.

Не став винятком і Степан Іванович Раллі, котрий вирішив залишитися в Одесі. 23 червня 1863 р. за розпорядженням новоросійського й бессарабського генерал-губернатора він був призначений членом комісії із запровадження в Одесі «височайше дарованого положення про громадське управління м. Одеси», а 2 грудня того ж року обраний виборними купецького розряду старшиною одеського купецького стану і затверджений на цій посаді генерал-губернатором. Упродовж квітня, червня, листопада 1864 і травня – червня 1865 рр. виконував обов'язки одеського міського голови. 2 червня 1865 р. за розпорядженням одеського градоначальника призначений членом комітету з облаштування в Одесі окружного будинку божевільних, а 7 серпня того ж року – членом комітету із запобігання епідемії холери. Від 29 липня 1866 по 11 липня 1868 рр. – директор Одеського попечительського комітету про в'язниці. 23 січня 1869 р. Степана Івановича обрали попечителем народних училищ в Одесі. 31 січня 1869 р. виборними власницького розряду обраний депутатом міського депутатського зібрання. 22 січня того ж року обраний почесним мировим суддею, 21 березня указом Урядуючого Сенату затверджений у цьому званні, а 27 березня обраний ще й обов'язковим членом Одеського

⁴² ДАОО. – Ф.4. – Оп.17. – Спр.126. – Арк.5.

⁴³ Там само. – Ф.16. – Оп.125. – Спр.2. – Арк.34 зв.

⁴⁴ Там само. – Ф.4. – Оп.17. – Спр.126. – Арк.2.

⁴⁵ Там само. – Оп.11. – Спр.1132.

⁴⁶ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5.

⁴⁷ Цит. за: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею: 2009. – Вип.7 [Електронний ресурс]: <http://www.history.odessa.ua/publication7/stat16.htm>

міського союзу мирових суддів. Із 15 травня по 10 серпня 1871 р. за рішенням з'їзду мирових суддів виконував обов'язки тимчасового його голови. 30 грудня 1872 р. Степан Іванович обраний Бендерським черговим земським зібранням у почесні мирові судді по Бендерському повіту, затверджений на цій посаді сенатським рішенням і залишався на ній три триріччя поспіль. 28 жовтня 1880 р. постановою наявних почесних і дільничних мирових суддів обраний головою Бендерського з'їзду мирових суддів. 21 жовтня 1881 р. Степан Раллі переобраний Бендерським повітовим земським зібранням почесним мировим суддею по Бендерському повіту на ще одне триріччя й тоді ж постановою наявних почесних і дільничних мирових суддів затверджений на посаді голови Бендерського з'їзду мирових суддів. Одночасно зібранням Товариства опікунства про поранених і хворих воїнів 13 листопада 1877 р. обраний членом місцевого управління Одеси⁴⁸.

У 1879 р. Степан Іванович став одним із засновників Одеського облікового банку, який очолив та успішно керував ним до своєї смерті⁴⁹, а 1900 р. був ще й мировим суддею м. Одеси⁵⁰.

Степан Іванович був членом попечительської ради Одеського комерційного училища, Православного палестинського товариства, одеського міського управління Російського товариства Червоного Хреста, Одеського товариства допомоги бідним, член ради та голова Одеського грецького благодійного товариства, голова правління й почесний член Одеського товариства покровительства тваринам⁵¹.

Про значний авторитет Степана Раллі як у Російській імперії, так й у світі, його успішність і бездоганну чесність свідчила затребуваність на дипломатичному поприщі. 14 жовтня 1858 р. імператорським указом його призначили американським консульським агентом в Одесі, яким він залишався до 30 вересня 1861 р. У 1861⁵²–1869 рр. був перським консулом, а 15 січня 1870 р. імператорським указом призначений грецьким королівським консулом у місті⁵³.

За свою службу Степан Іванович неодноразово нагороджувався як російськими відзнаками й орденами, так і закордонними. 21 січня 1861 р. за згодою російського імператора отримав від перського шаха орден Лева та Сонця 2-го ступеня. 19 вересня 1869 р. за неслужбові обов'язки пожалувався нашийною золотою медаллю з написом «За старанність» на станіславській стрічці. 13 грудня 1869 р. удостоєний ордена Св. Станіслава 2-го ступеня – за виконання обов'язків перського консула. 3 листопада 1870 р. за згодою російського імператора нагороджений грецьким королівським орденом Спасителя офіцерського хреста. 24 березня 1876 р. за відмінну службу почесним мировим

⁴⁸ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4–17 об., 58–68.

⁴⁹ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России... – С.346.

⁵⁰ Решетов С. Род Ипитис и его потомки.

⁵¹ Там же.

⁵² Імовірно, Степан Іванович був перським консулом із 1861 р., про що свідчить нагородження його саме того року орденом цієї країни. Але точно був таким уже у серпні 1863 р. (див.: ДАОО. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.928. – Арк.1–1 зв.) та 1865 р. (див.: Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 г. [Електронний ресурс]: http://www.rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_odesgrad.htm).

⁵³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4–17 об., 58–68.

суддею пожалуваний орденом Св. Анни 2-го ступеня. 21 вересня 1878 р. одеським місцевим управлінням Товариства опіки про поранених і хворих воїнів відзначений темно-бронзовою медаллю на андріївсько-георгіївській стрічці в пам'ять війни 1877–1878 рр., а 26 квітня 1879 р. від того самого товариства отримав знак Червоного хреста, запроваджений імператорським рішенням від 12 березня 1879 р. 22 липня 1880 р. Степан Раллі нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня, а 1 січня 1881 р. пожалуваний кавалером ордена Св. Володимира 4-го ступеня з правом на спадкове дворянство⁵⁴.

Що стосується нерухомого майна, то на 1881 р. Степан Іванович показав себе власником семи будинків в Одесі, з яких три родових, загальною вартістю 150 тис. руб., і чотири придбаних, вартість – 340 тис. руб., а також родових маєтків у Бендерському повіті Бессарабської губернії, населених царанами (особисто вільними, але феодально-залежними селянами), загальною площею 7000 дес., вартістю 75 тис. руб.⁵⁵ Однак, за посвідченням Бендерської повітової земської управи, Степан Іванович володів двома маєтками – Петрівкою («зручної» землі – 3721 дес. 2104 саж., «незручної» – 183 дес. 1272 саж.) та Олексіївкою («зручної» – 1900 дес., «незручної» – 100 дес.), загальною площею 5905 дес. 976 саж.⁵⁶ Майже таку площу маєтків указав і сам С.Раллі у клопотанні до Бессарабського дворянського депутатського зібрання від 16 листопада 1881 р. – 6000 дес.⁵⁷ Дещо інші відомості про майно Степана Івановича містяться в послужному списку його сина Павла, складеному на 17 липня 1882 р.: у батька вісім кам'яних будинків в Одесі, три маєтки у Херсонській, Бессарабській і Подільській губерніях, площею 7300 дес. землі⁵⁸.

Відомо, що на 1873 р. Степан Раллі точно володів вісьмома будинками в Одесі: на вулицях Італійській⁵⁹ (вартість 17 000 руб.), Рішельєвській (18 900 руб.), Гаванській⁶⁰ (27 000 руб.), Преображенській⁶¹ (30 000 руб.), Троїцькій (68 000 руб.), Дерibasівській (150 000 руб.), Бульварній (130 000 руб.), у провулку Театральному (вартість 54 000 руб.), і двома дачами на Фонтані (вартістю 12 000, 10 500 руб.)⁶².

Одружений Степан Іванович був двічі. У 1842 р.⁶³ він вінчався з Оленою Василівною Янопуло, дочкою одеського 1-ї гільдії купця, власника одного з найпотужніших місцевих торгових домів – Василя Івановича Янопуло⁶⁴ (бл. 1770 р. – 25 вересня 1830 р., Одеса)⁶⁵ та його другої дружини Марії

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. – Л.4 об. Маєтки було придбано ще батьком Степана – Іваном Степановичем.

⁵⁶ Там же. – Л.21.

⁵⁷ Там же. – Л.22.

⁵⁸ Там же. – Л.75 об.

⁵⁹ Іван Степанович Раллі мешкав у будинку по вул. Італійській, 48 (див.: РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4023. – Л.1–2).

⁶⁰ Так у тексті; вулиця називається «Гаванна».

⁶¹ Степан Іванович Раллі мешкав у будинку по вул. Преображенській (див.: РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4025. – Л.1–1 об.).

⁶² ДАОО. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.64–64 зв., 65–65 зв., 68 зв.

⁶³ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.143.

⁶⁴ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5.

⁶⁵ Греки Одессы... – Ч.1. – С.530–531.

Михайлівни (бл. 1800 р. – 23 вересня 1861 р., Одеса)⁶⁶. Олена Василівна народилася 4 серпня 1823 р. в Одесі й була охрещеною в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 8 серпня того ж року. Її хресним батьком став іноземний грек Павло Маврогордато⁶⁷. Померла вона також в Одесі 14 грудня 1845 р. у віці 23 років⁶⁸. Від цього шлюбу у Степана Івановича було два сини – Іван та Олександр. Старший народився 6 липня 1843 р. в Ліворно, а помер 11 грудня 1870 р. в Каїрі у віці 27 років, але відспіваний і похований в Одесі⁶⁹. Молодший з'явився на світ в Одесі 29 серпня 1844 р. й був охрещений у місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 9 листопада того ж року. Хрещеними батьками немовляти стали почесний громадянин Лука Скараманга та Марія Амвросіївна Раллі (уроджена Скараманга), дружина одеського купця Івана Раллі. Помер Олександр Степанович 15 травня 1874 р. у віці 29 років у Ліворно⁷⁰. Обидва сини одружені не були й нащадків не залишили⁷¹.

Удруге Степан Іванович у віці 30 років вінчався 30 квітня 1850 р. в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з дівцею Марією Петрівною Іпітіс, 20 років, дочкою лікаря Петра Іпітіса. Свідками таїнства стали з боку нареченого його батько Іван Раллі, а з боку нареченої – її мати Олена Іпітіс⁷².

Марія народилася 10 вересня 1829 р. в Одесі, охрещена була в тій самій церкві 15 вересня. Її хрещеним батьком став дідусь із материнського боку – ніжинський грек Федір Серафіно⁷³. Рід, до якого належала Марія, походив з острова Хіос⁷⁴. Її батько – Петро Костянтинівч Іпітіс (1795–1861 рр.) – відомий одеський лікар, доктор медицини, активний учасник егерістського руху. Освіту він здобув у Бухаресті та Відні. Мав австрійське підданство, яке пізніше змінив на грецьке. Спочатку Петро оселився у Санкт-Петербурзі, а потім – не пізніше 1818 р. – в Одесі, де згодом мав власний будинок на вул. Ланжеронівській, 3. Він був довіреною особою князя Олександра Іпсиланті, неодноразово виконував відповідальні політичні доручення. В Одесі Петро Костянтинівч був відомий через свою готовність завжди безкоштовно лікувати незаможних. Його перу належить видана в місті 1829 р. невеличка за обсягом, але цікава праця «Нотатки про морські ванни й лимани, або озера Одеси», в якій уперше визначалися лікувальні властивості одеських лиманів та хімічний склад води Чорного моря⁷⁵.

26 вересня 1820 р. Петро Костянтинівч в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчався з Оленою Федорівною Серафіно (в тексті – Серафим; ? – лютий 1873 р., Одеса), дочкою ніжинського грека, а згодом одеського 1-ї

⁶⁶ Греки Одессы... – Ч.3. – Одесса, 2004. – С.234–235.

⁶⁷ Там же. – Ч.1. – С.530–531.

⁶⁸ Там же. – Ч.2. – Одесса, 2002. – С.254–255.

⁶⁹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5; *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.151; Греки Одессы... – Ч.3. – С.176–177.

⁷⁰ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5 (датою народження вказано 30 серпня 1844 р.); *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.151; Греки Одессы... – Ч.3. – С.176–177.

⁷¹ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.151.

⁷² РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5, 31–31 об; Греки Одессы... – Ч.2. – С.254–255, 106–107.

⁷³ Греки Одессы... – Ч.2. – С. 106–107, 254–255.

⁷⁴ Повідомлення хіоського історика Міхаліса Варласа.

⁷⁵ Докл. про Петра Іпітіса та його родину див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

гільдії купця та спадкового почесного громадянина⁷⁶ Федора Серафіно. Свідками були князь Микола Іпсиланті та одеський купець Ілля Маніс⁷⁷.

Від шлюбу з Марією Петрівною Іпітіс Степан Іванович мав двох синів-близнюків – Павла й Петра та п'ятьох дочок – Олену, Лукію, Марію, Юлію, Єлизавету⁷⁸.

Марія Петрівна була відомою громадською діячкою й благодійницею. Як і її свекруха – Лукія Осипівна, вона стала постійним членом⁷⁹, а згодом і членом правління Одеського жіночого благодійного товариства⁸⁰. Марія Раллі разом з іншими представницями хіоських родин – Ерато Севастопуло, Аріадною Папудовою, Марією Цицині – брала активну участь у діяльності Комітету з допомоги знедоленим критським родинам⁸¹.

16 листопада 1881 р. Степан Іванович звернувся до Бессарабського дворянського депутатського зібрання з проханням визнати його у правах дворянства через нагородження орденом Св. Володимира 4-го ступеня та володіння населеними маєтками в Бендерському повіті Бессарабської губернії⁸². Рішенням Бессарабського дворянського депутатського зібрання від 20 листопада Степана Раллі було визнано у спадковому дворянстві Російської імперії та внесено до 3-ї частини відповідної дворянської родовідної книги, а 16 квітня 1882 р. це рішення затверджено указом департаменту герольдії Урядуючого Сенату⁸³.

15 жовтня 1882 р. Степан Іванович просив Бессарабське дворянське депутатське зібрання долучити до його дворянського роду дружину Марію Петрівну, синів Павла, Петра, дочок Олену, Лукію, Марію, Юлію, Єлизавету та внести до 3-ї частини родовідної книги⁸⁴, що й було зроблено рішенням від 18 жовтня 1882 р.⁸⁵ Однак Сенат указом від 20 грудня 1882 р. погодився долучити до батьківського роду тільки Єлизавету як неповнолітню, а іншим – 21 січня 1883 р. рекомендував звертатися до герольдії самостійно⁸⁶.

30 квітня 1883 р. Степан Раллі за юридичним дорученням своїх дітей – Петра, Павла, Олени, Марії та Юлії – клопотався про долучення їх до свого роду⁸⁷ й, нарешті, отримав позитивне рішення департаменту герольдії, викладене в указі Урядуючого Сенату від 21 вересня 1883 р.⁸⁸ Усі вони були внесені до 3-ї частини дворянської родовідної книги й отримали відповідні дипломи 5 листопада 1883 р.⁸⁹

⁷⁶ Морозан В. Деловая жизнь на Юге России... – С.552.

⁷⁷ Греки Одессы... – Ч.1. – С.196–187, 430–431.

⁷⁸ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.4 об. – 5.

⁷⁹ Новороссийский календарь на 1860 високосный год. – С.401–402.

⁸⁰ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 г. [Електронний ресурс]: http://rodovoyegn-zdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_blagotvorit.htm

⁸¹ Piatigorskii G. The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek studies yearbook. – Vol.14/15. – Minneapolis, 1998/1999. – P.133.

⁸² РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.22–22 об.

⁸³ Там же. – Л.29.

⁸⁴ Там же. – Л.50–50 об.

⁸⁵ Там же. – Л.51–53 об.

⁸⁶ Там же. – Л.54–55 об.

⁸⁷ Там же. – Л.57–57 об.

⁸⁸ Там же. – Л.93–95.

⁸⁹ Там же. – Л.98.

Єдина дочка, яка не отримала дворянства під час цієї тривалої процедури, була Лукія Степанівна Кумбарі (уроджена Раллі), оскільки на той час проживала у Санкт-Петербурзі та, імовірно, не надала батькові доручення. Її справа розглядалася окремо від усієї родини. 19 липня 1891 р. Степан Іванович засвідчив належність Лукії до свого роду⁹⁰ й звернувся з клопотанням до Бессарабського дворянського депутатського зібрання про долучення її до дворянства⁹¹. Позитивне рішення з'явилося 26 липня 1891 р., яким Лукія вносила до 3-ї частини родовідної книги та отримувала відповідне свідоцтво⁹². Указ Урядуючого Сенату від 19 вересня 1891 р. затвердив висновок дворянського зібрання⁹³, чим поставив остаточну крапку у справі про дворянство родини Раллі.

22 серпня 1884 р. Степан Іванович отримав диплом на дворянський герб⁹⁴, проект якого було затверджено 6 жовтня 1883 р. Герб виглядав так: у золотому щиті – червлений лев; у лазурній голові щита – зубчаста башта з відчиненими воротами та двома вікнами, яка супроводжується двома такими ж грецькими хрестами. Щит прикрашено дворянським коронованим шоломом. Нашоломник: три страусових пера, середнє – червлене, а бокові – золоті. Намет: праворуч – червлений із золотом, а ліворуч – лазурний зі сріблом. Девіз: «Recta via» (лат. «Прямим шляхом») – червленими літерами на золотій стрічці. У пояснювальній записці до гербового відділення герольдії Степан Раллі таким чином трактував запропоновані ним гербові фігури: лев, як частина вірменського герба, указував на походження роду з Вірменії⁹⁵, башта – це нагадування про замок, сплюндрований сарацинами, а хрести – про чудесний порятунок предків прохача⁹⁶. Герб одеських Раллі у цілому нагадував давній герб роду: на лазуровому тлі срібний лев із висунутим з пащі червоним язиком, що йде на задніх лапах уліво. Він усяяний блакитними ромбами. Над ними срібний півмісяць між двома срібними хрестами. Щит вінчає лицарський шолом, на якому той самий лев, котрий тримає в передніх лапах срібний хрест. Намет срібний із лазурним. Девіз: «Βαδίξε την ευθειαν» (гр. «Рухатися по прямій»)⁹⁷.

Степан Іванович помер в Одесі 28 серпня 1902 р. після кількамісячної хвороби (від «паралічу») у віці 84 років, а відспіваний був 3 вересня в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Похований в огорожі Воскресенського храму⁹⁸ на Середньому Фонтані, поряд зі своєю дачею, де він проживав під час

⁹⁰ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.563. – Л.2.

⁹¹ Там же. – Л.4 об.

⁹² Там же. – Л.5–6.

⁹³ Там же. – Л.7–8.

⁹⁴ *Лукомский В.К., Троицкий С.Н.* Перечень родам и лицам, гербы которых утверждены или пожалованы российскими монархами, а также утверждены Правительствующим Сенатом Временного правительства России / Подг. и ред. Е.А.Агафоновой, А.А.Шумкова, С.О.Экземплярова. – Санкт-Петербург, 2004. – С.141.

⁹⁵ Ця генеалогічна претензія, зображена в гербі, суперечить усім відомим сьогодні легендам і гіпотезам про походження роду Раллі. Судячи з усього, якимось чином вони пов'язували свою генезу з Кілікійською Вірменією, гербом котрої був лев, що тримає хрест, та, імовірно, саме з правлінням там династії Лузиньянів.

⁹⁶ *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

⁹⁷ *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.1. – P.104.

⁹⁸ ДАОО. – Ф.37. – Оп.13. – Спр.532. – Арк.66 зв. – 67.

недуги⁹⁹. Дружина Степана Івановича – Марія Петрівна – померла в Каннах 28 жовтня 1903 р.¹⁰⁰

Старша дочка подружжя Раллі – Олена Степанівна – народилася 23 травня 1852 р. в Одесі, а охрещена була 27 липня того ж року в місцевій Петропавлівській церкві¹⁰¹. 7 липня 1873 р. у віці 21 року вона обвінчалася в одеській Воскресенській цвинтарній церкві з колезьким секретарем Юлієм Ардаліоновичем Андреевим, 26 років¹⁰². Ю.А.Андреев (21 грудня 1845 – липень 1923 рр.) походив із дворян Тверської губернії, згодом став дійсним статським радником (1887 р.) та варшавським губернатором (1892–1897 рр.)¹⁰³. Олена Степанівна Андреева померла в Одесі 23 квітня 1923 р.¹⁰⁴

Друга дочка – Лукія Степанівна – народилася 13 грудня 1853 р. в Одесі, а охрещена була 31 січня 1854 р. в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеними батьками дівчинки стали дідусь – спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі та бабуся – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса¹⁰⁵. 26 квітня 1875 р. у тій самій церкві вона обвінчалася у віці 21 року з ад'ютантом командувача військ Одеського військового округу ротмістром Ахіллесом Стаматійовичем Кумбарі, 34 роки. Свідками таїнства стали з боку нареченого – його рідний брат Дмитро Стаматійович Кумбарі та грецький підданий Марко Євстратійович Севастопуло, а з боку нареченої – її батьки: спадковий почесний громадянин Степан Іванович та Марія Петрівна Раллі¹⁰⁶. А.С.Кумбарі (7 вересня 1841, імовірно Одеса – 7 липня 1909 рр., Одеса), який належав до доволі відомої в місті грецької купецької родини, вийшов у відставку у чині полковника (не пізніше 1891 р.)¹⁰⁷. Лукія Степанівна Кумбарі, дружина грецького підданого, померла 21 січня 1894 р. в Одесі у віці 40 років від

⁹⁹ У некролозі зазначено деякі подробиці хвороби та підготовки до похоронів С.І.Раллі:

«Він помер 83 років від народження від паралічу серця. У березні цього року С.І. серйозно захворів: його спостиг удар. Раніше він мав добре здоров'я, про яке дуже турбувався, причому для його зміцнення їздив на велосипеді. Після удару, завдяки вжитим лікарями заходам, він дещо одужав. С.І.Раллі лікувався на власній дачі, на Середньому Фонтані, де провів літо та зиму. Його лікував місцевий лікар п. Карандоніс. Стан здоров'я С.І., через його похилий вік, викликав серйозні побоювання. Улітку С.І. знову почувався гірше; він втратив можливість рухати рукою та ногою. До Одеси було запрошено відомих професорів, які надали йому певну допомогу. Хворий не міг уже залишати квартиру, його вивозили на дачу у кріслі. [...] Похорони С.І.Раллі відбудуться по прибутті в Одесу його родичів і плануються на суботу. Одес. обліковий банк, Одес. товариство покровительства тваринам, міськ. з'їзд мир. суддів покладають вінки на труну С.І.Раллі. Тіло його покладено у цинкову домовину, що оббита червоним деревом. На Старому християнському кладовищі знаходиться родинний склеп сім'ї Раллі. Учора о 7 г. вечора біля труни покійного проведено панахиду. [...] Переказують, що небіжчик висловив бажання бути похованим на своїй дачі у склепі при церкві, яку планується там побудувати»

(див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки). Відомості про вік померлого не відповідають даті його народження: С.І.Раллі на момент смерті мав бути 81 рік.

¹⁰⁰ *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.147.

¹⁰¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.44–45.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Докл. про нього див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

¹⁰⁴ *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.151.

¹⁰⁵ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.563. – Л.4–4 об.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Докл. про нього див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

дифтериту, 23 січня її відспівали в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві та поховали на Старому міському кладовищі¹⁰⁸.

Наступна дочка Степана Івановича та Марії Петрівни Раллі – Марія – народилася в Одесі 11 січня 1856 р., а 7 березня охрещена в тій самій церкві. Немовля прийняли при купелі дідусь – Іван Степанович Раллі та бабуся – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса¹⁰⁹. 22 квітня 1879 р. у тій самій церкві Марія у віці 23 років обвінчалася з ад'ютантом командувача військ Варшавського військового округу Миколою Олександровичем Язиковим, 35 років. Свідками з боку нареченого були генерал граф Олексій Васильович Олсуф'єв та дійсний статський радник Григорій Григорович Маразлі, а з боку нареченої – її батьки: спадковий почесний громадянин Степан Іванович та Марія Петрівна Раллі¹¹⁰. М.О.Язиков (12 серпня 1843 – 1912 рр., Одеса), який походив із відомого російського роду, вийшов у відставку у чині генерал-майора (1886 р.)¹¹¹. Марія Степанівна Язикова померла в По 7 лютого 1927 р.¹¹²

Четверта дочка подружжя Раллі – Юлія Степанівна – народилася 22 листопада 1858 р. в Одесі, охрещена була в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві 27 грудня. Хрещеними батьками стали дідусь дівчинки – спадковий почесний громадянин Іван Степанович Раллі та бабуся – Олена Федорівна, дружина доктора Петра Іпітіса¹¹³. 12 листопада 1895 р. Юлія обвінчалася в Одесі з британським інженером Лідделлом Муртоном (12 листопада 1896 р., Банбридж, Ольстер – ?)¹¹⁴.

Наймолодша з дочок Раллі – Єлизавета Степанівна – народилася в Одесі 13 грудня 1871 р., охрещена 16 січня 1872 р. у тій самій церкві. Її прийняли у купелі статський радник Григорій Григорович Маразлі та бабуся – Олена Федорівна, удова грецького підданого доктора Петра Іпітіса¹¹⁵. 2 лютого 1897 р. Єлизавета обвінчалася у Варшаві з князем Олексієм Миколайовичем Лобановим-Ростовським (1 серпня 1862, Москва – 1 січня 1921 рр., Женева)¹¹⁶, який обіймав посади сувалкського віце-губернатора (1898–1900 рр.) та виконувача обов'язків варшавського губернатора (1900–1902 рр.), був таємним радником (1916 р.), членом Державної ради Російської імперії (з 1909 р.) та сенатором (1916 р.)¹¹⁷. Померла княгиня Єлизавета Степанівна Лобанова-Ростовська 29 червня 1965 р. в Лозанні¹¹⁸.

Сини Степана Івановича та Марії Петрівни Раллі – Петро й Павло – народилися 2 березня 1851 р. в Одесі, охрещені 10 квітня того ж року в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві. Хрещеним батьком Петра став його

¹⁰⁸ ДАОО. – Ф.37. – Оп.13. – Спр.268. – Арк.89 зв. – 90.

¹⁰⁹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.44–45.

¹¹⁰ ДАОО. – Ф.37. – Оп.12. – Спр.15. – Арк.66 зв. – 67.

¹¹¹ Докл. про нього див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

¹¹² *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.151.

¹¹³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.48–48 об.

¹¹⁴ *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.151; Ralli family of Chios (Pitsis branch) [Електронний ресурс]: http://www.christopherlong.co.uk/gen/rallipitsisgen/fg03/fg03_003.html

¹¹⁵ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.49–49 об.

¹¹⁶ *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.151.

¹¹⁷ Докл. про нього див.: *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

¹¹⁸ *Ferrand J.* Les familles princieres de l'ancien Empire de Russie: Recueil généalogique. – Vol.2. – Paris, 1998. – P.264.

дідусь – спадковий почесний громадянин Іван Раллі, а Павла – таганрозький купець Лука Скараманга¹¹⁹. Обидва юнаки обрали державну службу, причому Петро – навіть не дуже типову для хіоських юнаків військову. Після закінчення юридичного факультету Новоросійського університету зі званням дійсного студента, він 12 липня 1877 р. вступив на правах охочих 1-го розряду рядовим до лейб-гвардії Гусарського його величності полку, а 11 вересня того ж року отримав чин унтер-офіцера. 25 березня 1877 р. Петра Степановича підвищили в корнети й перевели в гусарський 7-й Білоруський великого князя Михайла Миколайовича полк. 24 квітня він прибув до нового місця служби. 6 червня 1877 р. його відрядили до штабу військ Одеського військового округу з метою підготовки до іспиту на наступний чин. 5 жовтня того ж року з дозволу командувача округу, не повертаючись до полку, вирушив у Санкт-Петербурзі для складання іспиту. 18 листопада 1878 р. прикомандирований до 1-го резервного піхотного батальйону. 15 березня 1878 р. Петро переведений до лейб-гвардії Уланського полку, а 28 липня того ж року як такий, що склав іспит за 1-м розрядом, користується відповідними правами по службі. 19 вересня 1882 р. прикомандирований до запасного ескадрону. 17 квітня 1883 р. отримав чин поручика. 8 червня 1883 р. відкомандирований із запасного ескадрону. 15 листопада 1885 р. відправлений до 3-го військово-телеграфного парку для опанування телеграфної справи. 3 березня 1886 р. спрямований назад до полку. 19 вересня – 15 жовтня тимчасово виконував обов'язки полкового квартирмейстера. 5–21 жовтня тимчасово командував 5-м ескадром. 15 листопада 1886 р. призначений завідувачем нестройової команди, приймального покою та хлібопекарні. 5 квітня 1887 р. – штаб-ротмістр. 24 серпня 1889 р. прикомандирований до кадру №2 гвардійського кавалерійського запасу. 27 серпня 1887 р. прибув до нового місця служби. 25 вересня 1889 р. тимчасово виконував обов'язки ад'ютанта кадру, діловода та завідувача нестройової команди. 18–27 жовтня 1889 р. тимчасово виконував обов'язки начальника 2-го відділення. 2–27 лютого 1890 р. знову тимчасово виконував обов'язки ад'ютанта кадру, діловода та завідувача нестройової команди. 18 лютого – 11 березня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки завідувача господарства та скарбника кадру. 3–14 квітня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки завідувача навчанням молодих солдатів. 12–19 серпня 1890 р. тимчасово виконував обов'язки начальника 2-го відділення. 20 серпня того ж року відкомандирований до полку, куди прибув 22 серпня. 18 червня 1891 р. попросив звільнити його від служби через домашні обставини з нагородженням наступним чином ротмістра й мундиром. Прохання було задоволене 20 липня 1891 р.¹²⁰

Петро Степанович брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. 3 серпня 1877 р. виступив у похід. 24 серпня його полк перейшов кордон біля м. Скуляни та опинився на території Румунії. 12 вересня переправився через Дунай в районі м. Зимниця. 6–26 жовтня перебував у складі плевненського обложного загону. 26 жовтня 1877 – 6 січня 1878 рр. – у складі західного загону генерал-ад'ютанта Й.В.Гурка. 12 жовтня 1877 р. під командуванням

¹¹⁹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.32–32 об., 73–73 об.; Греки Одессы... – Ч.2. – С.254–255.

¹²⁰ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.34–43; *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

останнього брав участь у бою біля Гірського-Дубняка, а 16 жовтня – у взятті Телігінської укріпленої позиції. 17 листопада був при взятті м. Орханія та Враченської позиції. 17 листопада – 15 грудня Петро Степанович брав участь у захопленні поселення Чуріак. 18 грудня у складі західного загону Й.В.Гурка перейшов Балкани через перевал Умурґач, а 19 грудня брав участь у бою біля Ташкосен. 31 грудня 1877 – 3 січня 1878 рр. був в авангардних «справах» при наступі загону Й.В.Гурка на Філіппополь, а 3–5 січня – узяв участь у триденному бою під цим містом, що завершився його захопленням росіянами, остаточною поразкою армії Сулеймана-паші зі втратою практично всієї артилерії. 6–10 січня перебував в авангарді армії генерал-лейтенанта М.Д.Скобелева, а 14–19 січня – знов у загоні Й.В.Гурка¹²¹. Як корнет, який виконував обов'язки субалтерн-офіцера, отримував платню 312 руб., порціонні – 96 руб., квартирні – 125 руб.¹²²

За бій 16 жовтня 1877 р. під с. Ташкосен Петро Степанович був нагороджений відзнакою військового ордена Св. Георгія 4-го ступеня, а також світло-бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та румунським Залізним хрестом за участь в облозі Плевни. 12 березня 1880 р. – на підставі наказу від 1879 р. по військовому відомству та свідоцтва головного управління Товариства піклування про поранених і хворих військових пожалуваний заснованим імператором особливим знаком Червоного хреста для носіння на лівій стороні грудей за участь у діяльності товариства¹²³.

Відставний ротмістр лейб-гвардії Уланського його імператорської високості Миколи Миколайовича-старшого полка Петро Степанович Раллі помер від хвороби мозку у віці 44 років 4 березня 1895 р. в м. По (Франція). Тіло його з дозволу міністерства внутрішніх справ було перевезене через Волочиську митницю до Одеси, де 22 березня в місцевій грецькій Свято-Троїцькій церкві небіжчика відспівували й поховали на Старому міському кладовищі¹²⁴.

16 квітня 1889 р. Петро Степанович Раллі обвінчався у Санкт-Петербурзі з Марією Мирославівною Куровською (18 січня 1865 р., Житомир – ?), дочкою Мирослава Куровського та його дружини Марії (уродженої Долнер). Дітей це подружжя не залишило¹²⁵.

У послужному списку Петра Раллі не зазначено нерухоме майно, що йому належало. Але з послужного списку його брата – Павла – дізнаємося, що в них на двох був кам'яний будинок в Одесі та маєток у Подільській губернії (1200 дес.).

Павло також 27 серпня 1877 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету зі званням дійсного студента. 17 жовтня постановою градоначальника зарахований до штату чиновників канцелярії одеського градоначальника. 27 жовтня рішенням Урядуючого Сенату від 8 червня 1878 р. затверджений губернським секретарем за звання дійсного студента зі старшинством. 13 січня 1878 р. імператорським указом по міністерству

¹²¹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.34–43.

¹²² Там же. – Л.34 об.

¹²³ Там же. – Л.34–43.

¹²⁴ ДАОО. – Ф.37. – Оп.13. – Спр.303. – Арк.67 зв. – 68.

¹²⁵ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.151.

народної просвіти призначений опікуном Олександрівського реального училища на трирічний термін, а 22 квітня 1880 р. за власним бажанням звільнений із цієї посади. 27 жовтня 1880 р. за вислугою років сенатським указом від 21 травня 1881 р. отримав чин колезького секретаря зі старшинством. 21 березня 1881 р. наказом ради Імператорського людинолюбного товариства за виборами призначений на посаду скарбника комітету Одеської Стурдзіївської богадільні сердобольних сестер. 9 лютого 1882 р. Павло затверджений міністерством народної просвіти на посаді почесного опікуна Байрамчеської вчительської семінарії на три роки з обов'язком уносити щорічно по 1000 руб. на потреби закладу. 19 березня 1882 р. постановою одеського градоначальника призначений чиновником з особливих доручень при градоначальнику без утримання. На 1889 р. – колезький асесор, на 1896 р. – колезький радник, на 1899 р. – статський радник. На 1888 р. Павло Степанович залишався скарбником комітету Одеської Стурдзіївської богадільні сердобольних сестер, а на 1889 р. – попечителем Байрамчеської вчительської семінарії. На 1888 р. був також гласним Одеської міської думи, яким залишався принаймні до 1901 р. Із 1888 р. – член правління, а на 1905 р. – голова правління Одеського облікового банку. На 1901 р. – почесний мировий суддя Одеси¹²⁶. За свою діяльність був відзначений 28 листопада 1878 р. темно-бронзовою медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на відповідній стрічці та 31 грудня 1879 р. – знаком Червоного хреста¹²⁷.

Павло Степанович, продовжуючи традиції родини, був відомим благодійником. Так, наприклад, 1895 р. він пожертвував в пам'ять померлого брата Петра 1000 руб. для роздачі вбогим і 500 руб. – притулку Одеського товариства покровительства бідним¹²⁸. Після смерті батька Павло очолив Одеське товариство покровительства тваринам¹²⁹.

П.С.Раллі був великим землевласником. На 1902 р. він володів 5976 дес. землі біля с. Велика Весела Ананївського повіту Херсонської губернії, 1531 дес. землі біля с. Оршомане-Топшане¹³⁰ Феодосійського повіту Таврійської губернії, 8269 дес. землі біля м. Браїлова та разом із дружиною 727 дес. біля с. Мала Жмеринка Вінницького повіту Подільської губернії. Подільський маєток із цукровим, цегляним заводами, гуральнями та вапняними копальнями було придбано в березні 1900 р. у князя К.О.Горчакова за 3 300 300 руб.¹³¹

2 вересня 1895 р. в Одесі Павло Степанович обвінчався з Катериною Юрївною (Георгіївною) Тимченко (1861 р., м. Сизрань Симбірської губернії – квітень 1929 р., Силезія)¹³², дочкою таємного радника Юрія Івановича Тимченка, керівника управління питно-акцизним збором і соляними

¹²⁶ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.75–80; *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

¹²⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.28. – Д.562. – Л.75–80.

¹²⁸ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2167. – Арк.8–11.

¹²⁹ *Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 г.* – Одесса, 1910. – Л.211.

¹³⁰ Імовірно, село Орталан біля гори Топчан (нині – с. Земляничне Білогірського р-ну Автономної Республіки Крим).

¹³¹ *Решетов С.* Род Ипитис и его потомки.

¹³² *Argenti P.* Libro d'oro... – Vol.2. – P.151. Ф.Аргенті вказує як місце народження Катерини Юрївни саме Одесу, однак на основі архівних матеріалів виправляємо цю помилку.

промислами Херсонської та частини Таврійської губерній, одеського домовласника, члена правління Бессарабсько-Таврійського земельного банку, а також сестрою відомого математика, астронома, історика науки, професора Новоросійського університету Івана Юрійовича Тимченка (1863–1939 рр.)¹³³.

При перепису населення 18 січня 1897 р. родина Раллі про себе повідомила таке: мешкають у квартирі 1-а по Воронцовському провулку, 1. Голова родини – Павло Степанович Раллі, 45 років, одружений, спадковий дворянин, народився в Одесі, проживає там само, православний, рідна мова – російська¹³⁴, освіту здобув у Новоросійському університеті, домовласник і землевласник, почесний мировий суддя (закреслено), член правління Одеського облікового банку. Дружина – Катерина Юрїївна Раллі, 35 років, заміжня, спадкова дворянка, народилася у Сизрані Сибірської губернії, проживає в Одесі, православна, рідна мова – російська, освіту здобула в Марїїнській гімназії та Петербурзькій консерваторії, учителька (закреслено), має свої засоби існування (закреслено), на утриманні чоловіка. Дочка – Магдалина Павлівна, 6 місяців, спадкова дворянка, народилася у с. Супрунове¹³⁵ Вінницького повіту Подільської губернії, проживає в Одесі, православна, рідна мова – російська. У родині – покоївка, бонна, буфетник, помічник кухаря, годувальниця, лакей і кухар¹³⁶.

Єдина дочка подружжя Раллі та спадкоємиця величезних статків – Марія (Магдалина) – народилася 24 червня 1896 р. у с. Супрунів Вінницького повіту Подільської губернії, охрещена 21 вересня того ж року в одеській Стрітенській церкві. Хрещеними батьками дівчинки стали дядько – приват-доцент Новоросійського університету Іван Георгійович Тимченко та дружина дворянина Метрова¹³⁷. Заміж Магдалина Павлівна не виходила, померла у віці 25 років у грудні 1921 р. в Баварії¹³⁸.

З Одесою було пов'язане життя й рідного брата Івана Степановича Раллі – Томазо (Томаса), який народився на Хіосі у жовтні 1799 р. 3 вересня 1830 р. він вийшов із тосканського підданства та присягнув на вірність російському престолу¹³⁹, а 9 вересня того ж року звернувся до одеського градоначальника А.В.Богдановського з проханням про долучення до 3-ї гільдії місцевого купецтва. У 1832 р. зробив відповідний грошовий внесок на наступний рік за право торгівлі за цією гільдією¹⁴⁰. У грудні 1832 р. Томазо Степанович зібрався терміном на рік виїхати у справах до Константинополя та клопотався про дозвіл на

¹³³ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 г. [Електронний ресурс]: http://www.rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adres-kalendar_1866_kontrpalata.htm; Полевщицова Е.В. Архивные материалы о преподавательской и научной деятельности профессора Новороссийского (Одесского) университета И.Ю.Тимченко // Biblio-Коллегиум: Електронне видання. – Вип.8. – 2014 [Електронний ресурс]: <http://minilib.onu.edu.ua/index.php/main/article/download/27/24>

¹³⁴ Це свідчить про глибоку асиміляцію представників роду.

¹³⁵ Нині – с. Супрунів Літинського р-ну Вінницької обл.

¹³⁶ ДАОО. – Ф.2. – Оп.8. – Спр.326. – Арк.2–3.

¹³⁷ На думку С.Решетова, це спотворене ім'я бабусі дитини, тобто Марії Петрівни Раллі (див.: Решетов С. Род Ипитис и его потомки).

¹³⁸ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.153.

¹³⁹ ДАОО. – Ф.4. – Оп.8. – Спр.847. – Арк.3; РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.1426. – Л.6–6 об.

¹⁴⁰ ДАОО. – Ф.4. – Оп.8. – Спр.847. – Арк.3–3 зв.

подорож у місцевій поліції та Одеській міській думі¹⁴¹. Його гарантами виступили одеський 1-ї гільдії купець – рідний брат Іван Раллі та 2-ї гільдії купець Іван Віціно: «1832 року грудня 16 дня ми, котрі нижче підписалися, одеські купці Іван Раллі та Іван Віціно дали цю підписку Одеській міській думі про те, що Томаз Раллі, який виїжджає нині з Одеси за кордон та долучається до одеського 3-ї гільдії купецтва з тосканського підданства й назад в місто Одесу через один рік точно повернеться, а у випадку неповернення зобов'язуємося беззастережно відповідати за нього платежами відповідно до призначених начальством усіх податей, які з нього мають отримати»¹⁴². Власноручний підпис Томазо Раллі зроблено грецькою мовою, однак ім'я відтворює італійську форму, а не грецьку, що свідчило про складність його національної самоідентифікації та білінгвізм¹⁴³.

Томазо Степанович був одним із засновників торгового дому «Брати Раллі», а мешкав постійно в Константинополі, де представляв інтереси фірми. У 1839 р. він вступив до 1-ї гільдії одеського купецтва й перебував у ній разом зі своєю родиною нероздільно в одному капіталі. За 12 років ані він, ані члени його сім'ї – дружина Марія Пантелеймонівна, сини Стефан, Пантелеймон, дочки Зану, Юлія – «неспроможності не піддавалися та жодними судовими вироками заплямовані не були»¹⁴⁴.

Зі своєю дружиною – Марією Пантелеймонівною, дочкою хіоських аристократів Пантелеймона Аргенті та Зану Власто – Томазо обвінчався 30 квітня 1833 р. в марсельській православній церкві. Весільним батьком наречених був Пандія Параскевович Секіарі¹⁴⁵, який доводився нареченому двоюрідним братом по лінії Секіарі та одночасно троюрідним братом по лінії Раллі¹⁴⁶.

Старший із синів Раллі – Стефан – народився 2 жовтня 1835 р. в Константинополі, а 26 жовтня того ж року він був охрещений у місцевій церкві Введення Пресвятої Богородиці, що в парафії Ставродром. Хрещеним батьком став хіосець Петро Мануїлович Скілиці¹⁴⁷, чоловік рідної тітки немовляти – Маріго Стефанівни Раллі¹⁴⁸. Другий син – Пантеліон (Пантелеймон) – народився 6 травня 1845 р. в Марселі, охрещений 17 червня того ж року в місцевій православній церкві. Дитину прийняла при купелі бабуся – Зану Аргенті¹⁴⁹.

Старша з дочок подружжя Раллі – Зану – народилася 6 листопада 1846 р. в Константинополі, охрещена 24 листопада в місцевій церкві Введення

¹⁴¹ Там само. – Арк.1, 3.

¹⁴² Там само. – Арк.2.

¹⁴³ Там само. – Арк.1. Така ситуація була дуже поширена на Хіосі й пояснювалася бурхливою історією острова. Упродовж 1261–1566 рр. він перебував під владою Генуезької республіки. Тут мешкало до 10% католицького населення, яке складалося, переважно, із військових і негоціантів. Багато з них стали родоначальниками відомих хіоських сімейств, наприклад Томазо, Зілотті, Казанова та ін. Вони родичалися з грецькою аристократією острова та з часом стали невід'ємною частиною місцевої еліти, значно вплинувши на культуру як цієї верстви, так і острів'ян загалом.

¹⁴⁴ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.1426. – Л.6–6 об.

¹⁴⁵ Там же. – Д.4024. – Л.2–2 об.

¹⁴⁶ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.143.

¹⁴⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.1426. – Л.3–3 об.

¹⁴⁸ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.143.

¹⁴⁹ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.1426. – Л.14–14 об.

Пресвятої Богородиці, що в парафії Ставродром. Хрещеною матір'ю дівчинки була «Юлія С. Раллі»¹⁵⁰ – імовірно бабуся з боку батька Юлія Раллі (уроджена Секіарі). Молодша дочка Томазо та Марії – Юлія – народилася 29 червня 1849 р. в Константинополі, охрещена 25 липня у церкві при російському посольстві. Хрещеною матір'ю стала дружина негоціанта Козі Августовича Агеласто – Віеру¹⁵¹ Стефанівна (уроджена Раллі), рідна тітка дівчинки¹⁵².

У 1851 р. Томазо почав клопотатися про долучення своєї родини до спадкового почесного громадянства Російської імперії, але, оскільки він перебував поза межами Росії, довіреною особою його став племінник – спадковий почесний громадянин Степан Іванович Раллі¹⁵³. 2 серпня 1851 р. справу Томазо Раллі слухали в герольдії Урядуючого Сенату, яка постановила залишити її «без дій» через неповний комплект документів, про що й було видано указ від 21 вересня 1851 р.¹⁵⁴ 30 травня 1852 р. Степан Раллі від імені свого дядька Томазо знову подав клопотання на імператорське ім'я про долучення до почесного громадянства¹⁵⁵. Розглянувши 3 червня надіслані документи, герольдія вдруге відмовила прохачеві в позитивному рішенні, пославшись на відсутність у справі копій метричних свідоцтв, про що й видано відповідний указ від 20 серпня 1852 р.¹⁵⁶ І лише третя спроба стала успішною: герольдія розглянула питання 15 вересня 1852 р. та визнала Томазо Раллі з родиною відповідно до часу перебування в 1-й гільдії купецтва у спадковому почесному громадянстві, про що було видано указ від 12 травня 1853 р.¹⁵⁷, а 16 грудня 1855 р. – іменні грамоти на почесне громадянство¹⁵⁸.

Ф.Аргенті повідомляє, що окрім уже згаданих дітей, Томазо та Марія Раллі мали ще двох дочок: Юлію, яка народилася 1835 р. в Константинополі, а померла 8 квітня 1844 р. в Марселі, та Марію, котра народилася в Лондоні 18 травня 1851 р. й пішла з життя там само вже 1 жовтня 1852 р.¹⁵⁹

Імовірно, у 1850-х рр. Томазо з родинною перебрався до Лондона, а після ліквідації одеської фірми так і залишився за кордоном. Помер він і його дружина – Марія у столиці Великобританії, відповідно, 20 жовтня 1858 р. та 20 грудня 1880 р.¹⁶⁰

Стефан (Етьєн) Томазович Раллі помер в юнацькому віці – 21 квітня 1853 р. в Лондоні, а його брат – Пантеліон (Пантелеймон) – 22 серпня 1928 р. в м. Брайтон графства Суссекс (Великобританія). Одружені вони не були й нащадків не залишили¹⁶¹.

¹⁵⁰ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4024. – Л.6–6 об.

¹⁵¹ Там же. – Л.4–4 об.

¹⁵² *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.143.

¹⁵³ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4024. – Л.1–1 об.

¹⁵⁴ Там же. – Л.7–8 об.

¹⁵⁵ Там же. – Д.4025. – Л.1–1 об.

¹⁵⁶ Там же; ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.367.

¹⁵⁷ РГИА. – Ф.1343. – Оп.39. – Д.4025. – Л.20–27.

¹⁵⁸ Там же. – Л.28 об. – 29.

¹⁵⁹ *Argenti P. Libro d'oro...* – Vol.2. – P.147.

¹⁶⁰ *Ibid.* – P.143.

¹⁶¹ *Ibid.* – P.147.

Юлія Раллі, дочка Томазо та Марії Раллі, пішла з життя 9 вересня 1886 р. у Гвізейчен-Гаус, що біля м. Болі у графстві Інвернесс у Шотландії, дівцею. Єдиною дитиною, яка залишила нащадків, була Зану (Жені) Раллі, дружина англійського аристократа сера Ричарда Чарльза Рейнольдса-Моретона (31 січня 1846 р., Лондон – 2 березня 1928 р., м. Крукгем, графство Гемпшир, Великобританія), сина Генрі Джорджа Френсіса Рейнольдса-Моретона, 2-го графа Дюсі¹⁶².

Доля братів Івана й Томазо Раллі та їхніх нащадків є яскравим відображенням процесів, що відбувалися у середовищі хіоської аристократії, яка облаштувалася на Півдні Російської імперії. Спочатку – заснування потужних торгових домів і фірм, які спеціалізувалися на експорті пшениці, утворення фінансових імперій, скупка нерухомості, зокрема дворянських маєтків, долучення до купецьких гільдій та отримання почесного громадянства. Причому у цей період хіосці намагалися дотримуватися традицій, укладаючи шлюби у вузькому колі споріднених сімей. Зміна торговельної кон'юнктури на міжнародних ринках у середині XIX ст. суттєво відбилася на житті етносоціальної групи: фірми ліквідувалися, хтось із хіосців відмовлявся від російського підданства та виїздив за кордон, хтось залишався, намагаючись адаптуватися до нових умов – вступали на російську державну службу, широко займалися благодійництвом та громадською діяльністю, домагалися спадкового дворянства й родичалися з багатонаціональною імперською елітою, але при цьому все ж не ставали росіянами, залишаючись космополітами.

¹⁶² Ibid.

In the article on the considerable source basis has been analyzed origin, social status and activity of the famous Odesa's merchant family of Rallis; has been researched the radical processes among the Chios' aristocracy that settled in Odesa.

Keywords: Rallis, Odesa, Chios, family, merchant, guild, charity, trade, honorary citizen by birth, coat of arms, nobility.

Т.В.ВРОНСЬКА *

СТАЛІНСЬКІ ПОВТОРНИКИ (на прикладі репресування письменниці Зінаїди Тулуб)

Доля відомої літераторки слугує промовистою ілюстрацією одного з найбільш ганебних виявів сталінського терору – повторного покарання громадян, визнаних «особливо небезпечними злочинцями». Висвітлюються витоки та деталі спланованої радянською владою масштабної протиправної вакханалії, розглядається питання правомірності застосування подібних репресій. Поневіряння хворої письменниці свідчать не лише про атмосферу страху та приреченості у суспільстві, але й про цілковите безправ'я людини у загальному контексті тоталітаризму.

Ключові слова: повторники, мінусники, пересидчики, особливі табори, ГУЛАГ, заслання, спецоселення, реабілітація.

«Я така сама жертва війни, як убиті в Майданеку, у київському Бабиному Яру. Але я ще жива», – цими пронизливими словами завершувалася скарга відомої письменниці Зінаїди Тулуб, подана нею 14 жовтня 1946 р. до Головної військової прокуратури СРСР. Пізніше, уже після повторного засудження Особливою нарадою при МДБ СРСР у 1950 р., вона напише ще декілька листів до владних структур, в яких намагатиметься апелювати до зверхників держави, котра двічі покарала її за невчинені «злочини». Саме це – друге – покарання, його підстави, нюанси та наслідки менше відомі широкому загалу.

Проблема сталінського терору, як і весь широкий спектр застосування насильства в радянській державі, уже доволі глибоко вивчено. Утім ще існують певні тематичні лакуни, котрі через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин досі залишаються на периферії наукового студіювання. Серед них і один із найбільш ганебних, протиправних та цинічних виявів сталінізму – повторне засудження багатьох громадян, які вже відбули своє покарання. Ілюстрація цієї вакханалії на прикладі долі однієї лише людини дозволяє глибше усвідомити природу комуністичного тоталітарного режиму, наслідки його функціонування як у цілому для суспільства, так і окремих громадян. Аналіз правомірності застосування радянською владою подібних репресій дає можливість поставити комплексний діагноз природи такого роду заходів, показати ницість режиму та безправ'я особи у загальному контексті тоталітаризму. Метою цієї розвідки є висвітлення повторного трагічного сходження Зінаїди Павлівни Тулуб на сталінську Голгофу.

Творча діяльність цієї непересічної постаті, її непросте життя вже не раз ставали предметом досліджень знаних фахівців – літературознавців, письменників, істориків та інших, які використовували у своїх розвідках широке

---

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, викладач кафедри міжнародних відносин Военно-дипломатичної академії імені Є.Березняка (Київ)

E-mail: vronska_tamara@ukr.net

коло джерел, у тому числі й матеріали кримінальної справи. Найбільш відомі з них – праці М.Сиротюка, О.Харлан, Д.Гуменної, І.Ільєнка, О.Стяжкіної, М.Жулинського, В.Василенка тощо, а також низка статей в енциклопедичних виданнях¹. Сама З.Тулуб у власних спогадах, котрі побачили світ лише 2012 р., пише про події свого життя тільки до 1917 р. Більшість авторів не оминають увагою обставини репресування письменниці, наголошуючи на тому, що вона 19 років провела в неволі та вимушеному засланні. Утім, як уже зазначалося вище, залишилися «за кадром» причини й обставини її другого засудження – Особливою нарадою при МДБ СРСР до «заслання на вільне поселення». Отже про це та інше по черзі.

Передусім нагадаємо, що після виходу у світ роману З.Тулуб «Людолови» (1934 р.) трьома роками потому на Всесвітній книжковій виставці в Парижі відбулася презентація цього твору. І того ж таки 1937 р. – 4 липня – за «належність до есеро-меншовицької партії» та за обвинуваченням в участі у сфабрикованому в надрах НКВС УРСР так званому «Виборчому центрі» письменницю заарештували. Далі – перебування в тюрмі, важкі фізичні та моральні випробовування, деталі яких ґрунтовно виписано у працях істориків та літературознавців; вирок виїзної сесії Військової колегії Верховного суду від 5 вересня 1937 р. (за статтями Кримінального кодексу УРСР 20 – пособництво, недонесення, 54-8 – теракт, 54-11 – організаційна діяльність, спрямована на підготовку згаданого «злочину»²: «Десять років ув'язнення і п'ять років поразки у правах із конфіскацією всього майна, що їй належало»³). Свое перше жорстоке та несправедливе покарання письменниця відбувала спочатку в ярославській тюрмі, згодом у табірному підрозділі ГУЛАГ у Сусумані, із літа 1939 р. – у таборі Ельєн на Колімі. Саме там поряд із нею невчинені гріхи спокутувало багато жінок – дружин «ворогів народу». Роком раніше в Ельєні опинилася й киянка, викладач філософії Надія Суровцова; упродовж 1939–1940 рр. тут перебувала донька М.Грушевського – Катерина⁴.

Якраз із цього «зразкового жіночого табору», за рік до того, як спливав основний термін її першого покарання, 14 жовтня 1946 р. З.Тулуб наважилася написати апеляцію до Головної військової прокуратури СРСР. На одинадцяти сторінках вона виклала всі обставини справи, сфабрикованої в НКВС, муки та

¹ Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. – К., 1968. – 225 с.; Харлан О.Д. Миський текст в історичній ретроспективі (Зінаїда Тулуб «Людолови») // Актуальні проблеми слов'янської філології. – Вип. XX: Лінгвістика і літературознавство. – Донецьк, 2009. – С.106–115; Гуменна Д. Дар Евдотії: Іспит пам'яті: У 2 т. – Т.2. – Балтимор; Торонто, 1990. – 346 с.; З порога смерті: Зінаїда Тулуб у тенетах ежовсько-берієвських людоловів // Ільєнко І. У жорнах репресій. – К., 1995. – С.262–289; Стяжкіна О. Жінки-письменниці України другої половини ХХ ст.: Біографія як гендерна історія // Історичні та політологічні дослідження. – Вип.3/4 (11/12). – Донецьк, 2002. – С.175–185; Жулинський М. Зінаїда Тулуб: шлях кризь пекло // День. – 2012. – 18–19 травня. – С.11; 25–26 травня. – С.8; Василенко В. «Я прошу пожалити мою старість...»: До 110-ї річниці з дня народження письменниці Зінаїди Тулуб [Електронний ресурс]: <http://www.sbu.gov.ua>

² Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) / Сост. Е.М.Ворожейкин, О.И.Гаццо и др.; отв. ред. Д.С.Карев. – Москва, 1957. – С.85, 93–94. У матеріалах архівно-слідчої справи З.Тулуб містяться документи, в яких наводяться статті Кримінального кодексу УРСР та їх аналоги з РРФСР (ст.54 КК УРСР і ст.58 КК РРФСР).

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.53–54.

⁴ Згодом К.Грушевську перевели до Темлагу, де вона й померла в 1943 р.

поневірвання в тюремних стінах, нелюдські знущання з боку слідчого Б.Хвата. Як на першій, так і на останніх сторінках своєї скарги письменниці апелювала до представників радянської Феміди, благала скасувати несправедливий вирок, переглянути її справу, яка слухалася у судовому засіданні всього 20 хв. (від 12:20 до 12:40 5 вересня 1937 р.⁵). Власноручне визнання своєї «провини» на досудовому слідстві просила вважати недійсним і таким, що отримане під примусом і тиском. «Зніміть з мене ганебне тавро ворога народу, з яким я вийду з табору влітку 1947 року на свободу, але буду тягнути свою муку, свою незаслужену ганьбу до самої смерті та навіть після неї», – пристрасно писала вона. І вже наприкінці листа вивела слова, які тиражувалися тоді на шпальтах чи не всіх газет, вірогідно сподіваючись, що така, сповнена особистою болем, риторика допоможе їй: «Велика Вітчизняна війна завершена, перемога нашої Батьківщини підняла її на небувалу в історії висоту. Заліковуються рани війни, постають з попелу міста та села. Допоможіть же мені встати з могили, змити з себе ту страшну і незаслужену ганьбу. Я така сама жертва війни, як убиті в Майданеку, у київському Бабиному Яру. Але я ще жива. Я чекаю на допомогу і відповідь, поверніть мені залишок життя!»⁶.

Скаргу З.Тулуб передали особисто головному військовому прокуророві СРСР М.Афанасьєву. Дата його резолюції – 23 січня 1947 р. А далі – повна тиша. Жодних матеріалів, які вказували б на те, що з'ясовувалися обставини, указані у зверненні, в архівах виявити не вдалося. Знаючи наступний перебіг подій, це не видається дивним. У ту пору на верхівці партійної влади вже визрівав та готувався черговий оберт репресій стосовно засуджених за «контрреволюційні злочини».

Письменницю звільнили з табору після того, як повністю вичерпався термін її покарання, 4 липня 1947 р., рівно через десять років після арешту (4 липня 1937 р.). Позбавлена прав на п'ятирічний термін, вона ще й набула статусу «мінусниці» (особи, якій заборонялося проживання в режимних місцевостях, у тому числі в Києві та 50-кілометровій зоні навколо міста) і не могла повернутися додому. Тож перебралася до Джамбульського району Алма-Атинської області. Улаштувалася на роботу і працювала бібліотекарем аж до того часу, поки їй не оголосили черговий – уже другий – вирок у тій самій сфабрикованій справі.

Тим часом, як уже зазначалося вище, активно розгорталася підготовка до широкомасштабної репресивної кампанії з повторного покарання «ворогів народу», репресованих у період Великого терору. Ще влітку 1947 р. на партійному Олімпі згадали про колишніх ідеологічних противників більшовиків – троцькістів, есерів, меншовиків і представників інших, уже ліквідованих, політичних партій, посилаючись на те, що «вороже» зовнішнє оточення сприяє активізації «внутрішнього троцькізму», мовляв, «опозиціонери не роззброїлися». Регулярно, вірогідно на догоду маніакальній підозрілості Й.Сталіна, така інформація фігурувала в доповідних МДБ СРСР. Швидше за все, ті представники антибільшовицьких партій непокоїли «вождя» лише самим фактом того, що, відбувши свої тривалі терміни в таборах ГУЛАГ, вони все ж вижили.

⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.53–53 зв.

⁶ Там само. – Арк.65, 68 зв., 70.

Директивою міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова №147 від 26 червня 1947 р. 5-му управлінню МДБ УРСР і відповідним відділам обласних управлінь держбезпеки було доручено відновити обліки троцькістів і колишніх учасників антирадянських партій, вилучивши з архівів справи, «необґрунтовано передані туди в 1943–1944 рр.», та «вивчати їх поведінку й практичну антирадянську діяльність»⁷.

У перших списках, складених для наступної «оперативної розробки», З.Тулуб не фігурувала. У тих проскрипційних реєстрах переважали колишні члени УПСР та УСДРП, у тому числі й відомі діячі Центральної Ради, члени урядів УНР та ін.⁸ 21 лютого 1948 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбування покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР», який, власне, і став підставою для подальшого розгортання безпрецедентного, цинічного повторного репресування багатьох людей, засуджених за політичні «злочини». Саме цей документ і визначив долю знаної української письменниці на наступні роки.

Оригінал цього нормативного акта⁹ унікальний. Його, на відміну від інших, окрім голови Президії ВР СРСР М.Шверника та її секретаря О.Горкіна, підписали чомусь ще й керівники виконавчої гілки влади – очільник Ради Міністрів СРСР Й.Сталін і керуючий справами уряду Я.Чадаєв. До речі, опублікований у багатьох виданнях варіант цього указу не містить підпису Й.Сталіна. Чому публікатори його вилучають, залишається загадкою.

Передусім звернімо увагу, що цей доволі короткий документ, котрий складався всього з двох пунктів, не містив жодної преамбули, яка пояснювала б: за що та навіщо? У першому пункті наказувалося «всіх шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп та осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю», після закінчення терміну покарання направляти на Колиму, у Красноярський край, Новосибірську область та в Казахстан. У другому – приписувалося так само чинити з перерахованими вище «державними злочинцями», які вже відбули покарання за політичними статтями та «були звільнені з місць позбавлення волі після завершення Великої Вітчизняної війни». Цих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням позасудового органу – Особливої наради при МДБ СРСР¹⁰.

Уперше в історії радянської держави замість терміна «ворог народу» в документі вищого законодавчого органу вживалося нове визначення: «особливо небезпечний державний злочинець», яке стосувалося всіх осіб, зазначених у переліку. Цей документ, окрім уже відомих для репресивної практики термінів «пересидчики» та «мінусники», збагатив радянську новомову визначенням «повторники».

⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.245. – Спр.6. – Арк.2.

⁸ Там само. – Оп.188. – Спр.3. – Арк.11; Оп.195. – Спр.1. – Т.3. – Арк.185–231.

⁹ Зберігається в Державному архіві Російської Федерації, у фонді 7523 «Документи та матеріали Президії Верховної Ради СРСР, її комітетів і комісій».

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.53–54.

Аналізуючи указ про повторне покарання осіб, які вже відбули свій термін позбавлення волі, упадає в око його кричуще-протиправний характер. Передусім грубо порушувався принцип законності, відповідно до якого до кримінальної відповідальності можна притягати ту чи іншу особу лише за дії, передбачені у Кримінальному кодексі (лат. «*nullum crimen sine lege*» – «немає злочину, не передбаченого законом»); а також принцип справедливості – неможливість притягнення до кримінальної відповідальності вдруге за один і той самий злочин (лат. «*non bis in idem*» – «не двічі за одне й те ж»). Вищий законодавчий орган держави, санкціонувавши повторне покарання, надав репресивному закону зворотної сили, оскільки він застосовувався до дій, учинених ще до його видання. Окрім класичних принципів права, було проігноровано й радянське кримінальне законодавство, відповідно до якого всі види покарання повинні мати чітко визначений строк, тобто безстрокового заслання або довічного ув'язнення бути не могло. Заслання у вигляді додаткового покарання застосовувалося на термін не вище п'яти років.

Указ вийшов, а на місцях спочатку не зрозуміли, як його виконувати. І лише 26 жовтня 1948 р. з'явилася спільна директива МДБ та прокуратури №66/241цт про порядок його реалізації¹¹. Передусім було розширено коло жертв повторного покарання. До перелічених у документі додали й тих, кого випустили з таборів під час війни та пересидчиків – осіб, яких було звільнено лише формально і котрі перебували у статусі вільнонайманих поблизу місць позбавлення волі¹². Виконавцям нарешті розтлумачили процедуру репресування повторників: наказувалося оформляти арешт «у встановленому законом (!) порядку, висуваючи обвинувачення відповідно до складу злочину, за який колишні репресовані відбували покарання в таборах і тюрмах»; слідчих орієнтували вести слідство в напрямі «виявлення антирадянських зв'язків та ворожої діяльності» згаданих в документі «особливо небезпечних державних злочинців». І ще одна кричуща протиправна складова як указу, так і жовтневої директиви МДБ й прокуратури, полягала у приписі: якщо внаслідок агентурної роботи та «титанічних зусиль» слідчого нових доказів «ворожої роботи» не знайдуть, справи слід було спрямовувати на Особливу нараду для автоматичного дублювання старого вироку.

Для кандидатів у повторники, засуджених колишніми трійками, зробили своєрідний виняток у процедурі. Рішення про їх арешт та заслання на поселення наказувалося ухвалювати «лише за відсутності сумнівів» у правильності

¹¹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.156–159.

¹² 29 квітня 1942 р. вийшла директива НКВС і прокурора СРСР №185, відповідно до якої з таборів ГУЛАГ у доволі своєрідний спосіб було «звільнено» частину в'язнів, яких затримали там у зв'язку з початком війни, незважаючи на завершення термінів ув'язнення. 11 листопада того ж року НКВС і прокуратура розтлумачили, як саме треба розуміти квітневий припис. Пояснювалося, що осіб, в яких вичерпався термін ув'язнення, належить звільняти з таборів з обов'язковим залишенням у статусі вільного найму неподалік від колишніх місць позбавлення волі. Назавжди покинути оповитий колючим дротом простір і поїхати додому (якщо та територія не була окупована) дозволялося важкохворим та старикам. Однак такого права позбавили тих, хто під час відбуття покарання мав стягнення, порушував «виробничу дисципліну» (див.: Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Малярєнка. – К., 1997. – С.117–118, 121; Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.117, 161–162).

засудження їх трійками. Це був прозорий натяк на порушення «соціалістичної законності» в 1930-х рр. До того ж приписувалося не арештовувати «старих, немічних інвалідів та важкохворих за відсутності матеріалів щодо їх ворожої діяльності після звільнення»¹³. Подальші події довели, що цей «великодушний» виняток безоглядно порушувався. Отже указ Президії Верховної Ради СРСР та жовтнева директива – це ті документи, якими у цілком звичний для сталінської юстиції спосіб величезну кількість абсолютно безправних перед свавіллям каральних органів людей прирікали довічно спокутувати не вчинені ними гріхи.

Як розгорталася операція можна зрозуміти з матеріалів 5-го управління МДБ, що було серед основних виконавців цих репресій, та з архівно-слідчих справ повторників. Передусім з архівів, підпорядкованих МВС і МДБ, почали вилучати справи засуджених, вивчати їх, складати поверхові висновки й на підставі їх формувати списки (по обласних управліннях МДБ) для наступного встановлення місцезнаходження майбутніх повторників. Окрім цього готували й так звані «орієнтування», в яких подавалася інформація на конкретних осіб. 23 грудня 1948 р. Київське управління МДБ УРСР підготувало такий документ (№18-36-178323) і на З.Тулуб¹⁴, яка у цей час, позбавлена прав на 5 років у вигляді додаткового покарання до першого вироку з відповідною заборонаю проживати в режимних місцевостях, у тому числі й Києві та 50-кілометровій зоні навколо нього, перебувала в Казахстані.

У доповідній записці заступника міністра державної безпеки УРСР М.Попереки на ім'я В.Абакумова від 29 вересня 1949 р. про виконання спільної директиви МДБ і прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р. наводилися не лише статистичні дані, а й приклади виявлення кандидатів на повторне засудження, заарештованих та тих, хто лише перебував на стадії встановлення їхнього місця перебування. Окрім інших, у цьому документі фігурувало прізвище української письменниці й містилася коротка інформація про неї:

«Тулуб Зінаїда Павлівна, 1890 року народження, уродженка міста Києва, до арешту проживала в місті Києві. Проходить за орієнтуванням №16-36-178323 від 23.XII-1948 року. Заарештовувалася 5.VII-[19]37 року НКВС УРСР, обвинувачувалася за ст.54-10-11 КК УРСР за участь у контрреволюційній есерівській організації. Виїзної сесією Військової колегії Верховного суду СРСР 5 вересня 1937 року була засуджена на 10 років тюремного ув'язнення, із поразкою у правах на 5 років. У даний час Тулуб З.П. встановлена в місті Алма-Аті»¹⁵.

Упадає в око поспіх тих, хто готував цю довідку для Москви. У скупих рядках інформації помилково вказано ст.54-10 КК УРСР (пропаганда та агітація). Цю статтю справді інкримінували З.Тулуб на стадії висунення обвинувачення, але її викреслили з відповідного висновку слідчого й замінили на 54-8¹⁶.

¹³ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.158–159.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Спр.1. – Т.4. – Арк.156.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.49.

Утім не це було головним. Основна увага акцентувалася на минулій участі в «есерівській контрреволюційній організації», що, власне, і стало підставою для нового переслідування З.Тулуб.

Подібні довідки про наслідки реалізації виконання операції з повторного репресування республіканське МДБ за стандартною формою щодавно надсилало до Москви. Приміром, у доповідній заступника міністра державної безпеки УРСР М.Попереки на ім'я свого союзного керівника В.Абакумова від 21 жовтня 1949 р. зазначалося, що

«станом на 15 жовтня 1949 р. по Україні всього виявлено 5838 осіб, що підпадають під дію директиви МДБ і прокуратури №66/241цт. Із числа виявлених встановлено на Україні – 2284, на території інших областей – 511 осіб; передано орієнтувань іншим органам на 125 осіб; оголошено у всесоюзний розшук – 245; встановлюється місцевий розшук – [на] 1648. Усього заарештовано 1121 особу. Завершене слідство – [у справах на] 963 особи. Не притягати (не застосовувати директиву відповідно до вказаних у ній застережень і винятків – до засуджених “трійками”, важкохворих та інвалідів – Т.В.) – 866. У стадії оформлення й перевірки [перебуває] – 297. Виявлено померлих – 1025 осіб»¹⁷.

Ось саме серед цих 511 осіб, «встановлених на території інших областей», перебувала й З.Тулуб, яка ще нічого не підозрювала про випробовування, які приготував їй сталінський режим.

А тим часом уже казахські чекісти довершували роботу з підготовки до повторного засудження української письменниці, розпочату в МДБ УРСР. Вони ретельно вивчили її слідчу справу №567 за першою судимістю, яка в 1937 р. отримала у центральному архіві МДБ архівний номер 954024¹⁸. Вірогідно, саме звідки справу надіслали до Алма-Ати, де 30 листопада 1949 р. заступник начальника слідчого відділу МДБ Казахської РСР капітан Онгарбаєв, вивчивши та узагальнивши її, підписав відповідний двосторінковий висновок. Цей документ мало чим відрізнявся від інших аналогічних стандартних паперів. У ньому містився стислий переказ обвинувачення та вироку. Окрім іншого, наголошувалося, що «на слідстві в 1937 р. Тулуб визнала себе винною в тому, що вона в листопаді 1936 р. була залучена до антирадянської есерово-меншовицької організації», відбула покарання та звільнена з табору в 1947 р.

Окрім цього, «висновок» МДБ Казахської РСР містив і відверту неправду. У ньому окремим рядком зазначалося, що «відбуваючи строк покарання в таборах, Тулуб скарг щодо перегляду її справи не подавала»¹⁹. Натомість цитований вище розлогий лист української письменниці з табору Ельген до головного військового прокурора СРСР М.Афанасьєва з проханням про перегляд справи та скасування вироку доводить, що ця цинічна брехня фіксувалася в документі не випадково. Наголос на відсутності подібних апеляцій до радянської юстиції, як і попереднє обвинувачення та вирок, стали підставою

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Спр.1. – Т.4. – Арк.198–199.

¹⁸ Там само. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.б/н, другий титул.

¹⁹ Там само. – Арк.58–59.

для наступного доленосного вердикту заступника начальника слідчого відділу МДБ Казахської РСР:

«На підставі викладеного, уважав би: архівно-слідчу справу №954024 на Тулуб Зінаїду Павлівну, за узгодженням із військовим прокурором військ МВС Казахського округу направити на розгляд Особливої наради при МДБ Союзу РСР. Просити Особливу нараду обрати міру покарання Тулуб З.П. заслання на поселення».

На першій сторінці «висновку» є віза згаданого військового прокурора. Цей документ затвердив і заступник міністра держбезпеки Казахської РСР полковник Сакенов. Окрім цих – обов'язкових – атрибутів закарбовано: «Справу вивести на розгляд Особливої наради. З.І.[19]50 р.»²⁰.

Отже без жодних аргументів, фактів або обвинувачень у «злочинній діяльності», а лише на підставі попереднього вироку й того, що репресована в 1937 р. жінка під час відбування покарання «скарг щодо перегляду справи і скасування вироку не подавала», функціонер із республіканського МДБ, як і приписувала зловісна директива МДБ та прокуратури №66/241цт, клопотався про повторне покарання за нескоений (!) злочин.

У матеріалах архівно-слідчої справи на З.Тулуб не міститься ані протоколів допитів, ані постанови про арешт за другою справою. Це дозволяє припускати, що вона могла розглядатися навіть без відома самої письменниці, на відміну від тих повторників, які вже встигли повернутися додому (якщо це була нережимна місцевість). Останніх могли місяцями утримувати у в'язниці, так само довго допитувати, виявляючи «злочинні зв'язки» з колишніми «співучасниками».

10 лютого 1950 р. з'явилося й рішення Особливої наради при МДБ СРСР, де було зафіксовано наступне:

«Витяг із протоколу №5 [...] Слухали: 184. Справа №954024 МДБ Казахської РСР за обвинуваченням Тулуб Зінаїди Павлівни, 1890 р.н., урод[женки] міс[та] Києва, росіянки, гр[омадян]-ки СРСР, освіта вища, безпартійна. Ухвалили: Тулуб Зінаїду Павлівну за належність до антирадянської есеро-меншовицької організації – заслати на поселення до Кокчетавської обл[асті] Казахської РСР»²¹.

Отже ще до вичерпання п'ятирічного терміну заборони на право повернутися додому, українську письменницю карають удруге й відправляють на відстань понад 1500 км, на північ Казахстану – ближче до району, де дислокувався відомий АЛЖИР (Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини). Так лаконічно, без посилання на будь-яку статтю Кримінального кодексу й зазначення терміну заслання позасудовий орган – Особлива нарада, яка практично завжди ухвалювала рішення, рекомендоване в обвинувальному

²⁰ Там само. – Арк.59.

²¹ Там само. – Арк.60, 71,

висновку, підготовленому слідчим, удруге засудила за той самий сфальсифікований «злочин».

З.Тулуб, як і багато інших її співвітчизників, стала повторницею. Утім ще три місяці – аж до 16 травня 1950 р. – вона працювала бібліотекарем у загальноосвітній школі та, швидше за все, про підступні дії каральних органів щодо своєї подальшої долі нічого не знала. Пізніше – 30 липня 1954 р. – у заяві до голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова, викладаючи обставини своїх поневірянь, благаючи про помилування, можливість повернення до літературної творчості та «зняття плями політично неблагонадійної людини», вона жодним словом не згадувала про будь-яку обізнаність щодо підготовки нового покарання. Лише зазначала, що їй оголосили «про безстрокове заслання до Кокчетавської області» без посилання на будь-яку статтю Кримінального кодексу та висунення нового обвинувачення. «Я зрозуміла, що це друге покарання за старим обвинуваченням 1937-го, за яким я давно відбула строк», – констатувала З.Тулуб. І далі продовжувала: «Це було тим більш трагічно, оскільки я насправді перед Батьківщиною, партією та урядом ніколи й ні у чому винною не була»²².

У цих рядках З.Тулуб є певна неточність, на яку вона, вірогідно, і не звертала уваги, оскільки термін заслання в постанові Особливої наради дійсно не вказувався. Отже були всі підстави вважати саме так. Але тоді, у 1950 р., довічне заслання на повторників не розповсюджувалося. Такий протизаконний вид покарання, як і 20 років каторги за втечі з місць заслання, запровадили спочатку (26 листопада 1948 р. указом Президії Верховної Ради СРСР) для осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в роки війни, 6 квітня 1950 р. – для спецпоселенців – родичів членів ОУН і учасників УПА. 17 листопада 1951 р. чинність згаданого указу вищого законодавчого органу держави поширили й на засуджених за особливо небезпечні державні злочини та направлених у заслання після відбуття покарання за указом від 21 лютого 1948 р.²³

Повертаючись у часі до подій, які розгорталися навколо постаті З.Тулуб ще до того, як вона дізналася про своє повторне засудження, слід зазначити, що репресивний механізм, хоч і не так швидко, як раніше, але працював, і для письменниці вже торувався шлях у заслання за іншою адресою в тому ж таки Казахстані.

2 березня 1950 р. у відділі «А» (обліково-архівний) МДБ СРСР на З.Тулуб було підготовлено «Наряд на відправлення у заслання в'язня на поселення» й надіслано міністрові державної безпеки Казахської РСР. У цьому документі, окрім ст.58-11, знову помилково вказувалася ст.58-10 ч.І КК РРФСР. Цих статей, до речі, узагалі не було в рішенні Особливої наради від 10 лютого 1950 р., на яке посилалися в «наряді». У графі «Характер злочину» (за який вона вже відбула покарання!) зазначалося: «Належність до антирадянської есеро-меншовицької організації». І далі функціонерам із МДБ Казахстану вже

²² ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.72–73.

²³ Реабілітація репресованих... – С.52–53. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. скасований відповідним указом цього ж законодавчого органу 13 липня 1954 р.

приписувалося оголосити З.Тулуб рішення Особливої наради та «етапувати до м. Кокчетав» у розпорядження місцевого УМДБ для направлення у заслання на поселення, а також простежити за виконанням цієї процедури, поінформували про це Москву²⁴. Це й було зроблено лише за два з половиною місяці – 16 червня 1950 р. Із Кокчетаву за двома адресами – начальникам відділів «А» союзного МДБ та Казахської РСР – надійшла коротка інформація від підлеглих із регіонального підрозділу: «Прибуття засланої Тулуб Зінаїди Павлівни, 1890 року народження, на поселення в Кокчетавську область, підтверджуємо. Тулуб для подальшого відбуття строку заслання поселена у [селі Чкалово] Чкаловського району Кокчетавської області»²⁵.

З опублікованих досліджень та інших матеріалів важко встановити, як саме сприйняла звістку про своє – вже друге – незаконне покарання З.Тулуб. Вірогідно так само, як і більшість тих, хто вже встиг пізнати «принади» сталінського «правосуддя». Перебуваючи на порозі повторного терміну, люди всім своїм еством відчували повну безкарність насильства та свою безпорадність перед грубою силою тоталітарного режиму. Тому й не чинили опору. Навіть не намагалися доводити, що невинні. Уже відсидівши один раз, пройшовши «кола пекла», вони набули сумного досвіду, навчилися мовчати, покірно долати етапи та приниження. Це була приреченість, яка прийшла на зміну страху. І далі знову потяглися довгі роки безнадійних сподівань. Після смерті Й.Сталіна люди, котрі перебували у засланні, як і їхні родичі, повірили в те, що свобода вже не за горами. Вони активніше почали писати «листи до влади» з клопотаннями про перегляд справ. Утім державно-репресивний механізм обертався цього разу значно повільніше, ніж тоді, коли карав невинуватих та фальсифікував безглузді обвинувачення. Перші документи, в яких визнавався протиправний характер повторного покарання, з'явилися навесні 1953 р.

За дорученням міністра внутрішніх справ СРСР Л.Берії його підлеглі – перший заступник С.Круглов та секретар Особливої наради при МВС СРСР В.Іванов – 12 травня 1953 р. підготували службову записку (довідну), в якій обґрунтовувалася доцільність скасування встановленого 1948 р. порядку направлення в безстрокове заслання політв'язнів, які вже відбули своє покарання. Окрім іншого, наголошувалося на протиправності згаданих репресій із погляду «основних принципів радянської кримінальної політики» (порушення засад індивідуальної провини, незаконність безстрокового заслання, як і повторне покарання за той самий «злочин»). Наводилися й статистичні наслідки цієї вакханалії²⁶. Автори записки пропонували звернутися до уряду та Президії Верховної Ради СРСР щодо скасування постанови Ради Міністрів СРСР №416-159цт від 21 лютого 1948 р. (про направлення осіб, які

²⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991 – Арк.61.

²⁵ Там само. – Арк.62. На кожну людину, яка відбувала заслання, порушувалося декілька справ: перша – кримінальна (слідча; нині зберігаються у ГДА СБУ або у Центральному державному архіві громадських об'єднань України чи в обласних архівах – на реабілітованих); друга – особова за місцем заслання, яка заводилася саме там. В останніх відсутні протоколи допитів, показів «свідків». Якщо людина (повторник) етапувалася у заслання просто з табору ГУЛАГ, існувала ще й «справа в'язня».

²⁶ Після короткого переказу змісту обох статей протиправного указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. зазначалося, що всього за нарядами відділу «А» МДБ СРСР упродовж 1948–1953 рр. у безстрокове заслання на поселення було направлено 37 951 особу.

відбули покарання в особливих таборах і тюрмах, у заслання на поселення), а також указ Президії Верховної Ради СРСР, датований тим самим числом, про повторне репресування «особливо небезпечних злочинців» і спільну директиву союзних МДБ та прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р. Пропонувалося звільнити із заслання осіб, які потрапили під дію згаданих документів²⁷. Утім уже за два місяці, у липні 1953 р., С.Круглов, заступивши Л.Берію на посаді міністра, звертаючись до голови радянського уряду І.Маленкова продублював лише ініціативу скасувати безстрокове заслання. Решта його пропозицій стосувалися певного пом'якшення режиму утримання²⁸. Аналогічну обережність та половинчастість рішень продемонстрували й вищі партійні органи СРСР, які не наважувалися на більш рішучі кроки та спромоглися лише на деякі, доволі обережні заходи.

19 серпня 1953 р. спеціально створена при ЦК КПРС комісія підготувала й направила до президії цього вищого партійного органу записку «Про перегляд складу особливо небезпечних державних злочинців і зміни в порядку їх покарання». Додавалися й проекти відповідних документів. Утім у них йшлося лише про звуження кола осіб, які після відбуття строку покарання направлялися у заслання. Зазначалося, що надалі такі заходи слід зберегти стосовно «найбільш невинуватих осіб» із числа «особливо небезпечних злочинців», направляючи їх у заслання на термін від 3 до 7 років «з урахуванням персональних характеристик, які надавалися адміністрацією таборів та місцевою прокуратурою»²⁹. Про повторників, які вже відбули покарання й репресувалися вдруге після звільнення, не йшлося взагалі.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР «із метою зміцнення соціалістичної законності та підвищення ролі радянського правосуддя» Особливу нараду при МВС СРСР було ліквідовано³⁰. Утім засуджених за «контрреволюційні злочини», у тому числі й повторників, не звільнили. Більше того, як і раніше, таких учорашніх в'язнів просто з тюрем і таборів «за нарядами МВС» продовжували відправляти в безстрокове заслання.

Першу спробу скасувати указ від 21 лютого було здійснено 5 січня 1954 р. За дорученням Президії ЦК КПРС прокуратура, МВС і міністерство юстиції СРСР почали переглядати склад «особливо небезпечних державних злочинців», яких утримували в особливих таборах і котрі перебували в довічному засланні. Тоді ж було підготовлено відповідну довідку, в якій наводилася кількість тих, хто отримав це тавро та відповідне суворе покарання, зокрема дублювалася вже наведена кількість засланих після відбуття покарання й звільнених по в'їзні – 20 942 особи³¹. Та всі ці пропозиції залишилися без належної уваги. Зінаїда Павлівна Тулуб, як і інші повторники, продовжували перебувати в неволі.

²⁷ Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. / Сост. А.Аргизов и др. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956 г. – Москва, 2000 [Россия: XX век: Документы]. – С.43.

²⁸ История сталинского ГУЛАГа: Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собрание документов в 7 т. / Отв. ред. Н.Верт, С.В.Мироненко. – Т.5: Спецпереселенцы в СССР. – Москва, 2004. – С.709.

²⁹ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.65.

³⁰ Реабілітація репресованих... – С.152–153.

³¹ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.44.

Не переказуючи детально подій, які розгорталися у вищих ешелонах влади щодо повторників, слід наголосити, що там усіяко уникали остаточного вирішення цього питання. У процесі реабілітації при перегляді справ наказувалося орієнтуватися на указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р., де повторники та «особливо небезпечні державні злочинці» належали до «винятку», отже не підпадали під чинність указу про амністію. Тому тоді більшість повторників отримали відмови на свої звернення про реабілітацію.

13 липня 1954 р. формально було скасовано указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про суворе покарання за втечі з місць спецпоселення, а також про безстроковість заслання³². Здавалося, що відтоді всі повторники, як і інші категорії громадян, котрих держава нарешті вирішила не утримувати до кінця життя у спецпоселеннях під наглядом МДБ, зможуть повернутися додому. Утім уже за тиждень – 20 липня 1954 р. – генеральний прокурор СРСР своєю вказівкою розтлумачив, як саме треба розуміти таку лояльність окремим категоріям засланих. Зокрема в пункті 7 документа пояснювалося, що правові обмеження знімаються не з усіх покараних у такий спосіб. Право вільного пересування країною на загальних підставах не розповсюджувалося на осіб, засуджених за «особливо небезпечні державні злочини»; на тих, хто був направлений у заслання вже після відбуття терміну покарання, зокрема в особливих таборах; а також на українських націоналістів (оунівців та вояків УПА), членів їхніх родин, деякі інші категорії³³. Отже й амністія 1953 р., і певна лібералізація постсталінського періоду не зачепили тих, кого всупереч основним засадам права покарали вдруге ні за що.

Навіть скасування спільної директиви МДБ та прокуратури №66/241цт від 26 жовтня 1948 р., що відбулося 16 липня 1954 р.³⁴, ніяк не вплинуло на життя повторників та членів їхніх родин, які приєдналися до своїх близьких і рідних. Слова з документа, підписаного міністром внутрішніх справ, прокурором СРСР та головою КДБ: «Від заслання на поселення звільнити й з обліку зняти» залишилися порожньою декларацією.

Вірогідно, дізнавшись про скасування згаданої, базової для повторників, директиви, 30 липня 1954 р. З.Тулуб звернулася з листом до голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова. У своїй заяві вона вкотре переповіла власні поневіряння, особливо детально зупиняючись на обставинах арешту та слідства. Можливо, вона знала, що скасувати можуть лише другий вирок, а за першим доведеться доводити свою невинуватість і тому намагалася пояснити причини визначення себе винною. «Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії, права повернутися до рідного Києва»³⁵, – наполягала письменниця, оскільки розуміла, що заборона проживати в режимних містах, що розповсюджувалася на таких, як вона, не дасть їй такого права.

З апарату Президії Верховної Ради заяву З.Тулуб передали до прокуратури для перевірки обставин справи 1937 р., про що заявницю поінформували

³² Реабілітація репресованих... – С.53.

³³ Там само. – С.86.

³⁴ Там само. – С.79–80.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.74.

4 вересня 1954 р. Тоді навздогін письменниця написала вже до прокуратури, виклавши додаткові обставини, які їй удалося пригадати, сподіваючись, що це вплине на позитивне вирішення її долі. Утім спливає дев'ять місяців – і жодної реакції. Вона вирішила знову нагадати про себе черговим зверненням до прокуратури. 11 липня 1955 р. Зінаїда Павлівна вкотре наголошувала на тому, що строк ув'язнення, так само, як п'ятирічний термін позбавлення прав, уже вичерпався й наполягала на знятті з неї «ганебного тавра ворога народу», адже це дасть їй можливість повернутися додому та працювати. Вона пояснювала, що для написання історичного роману їй потрібні першоджерела – архіви, великі бібліотеки, яких немає в тій місцевості, де вона зараз перебуває. З.Тулуб навіть відмовлялася від будь-якої компенсації за конфісковане майно. «Нехай усе це піде на зміцнення оборони Батьківщини, або інші цілі на розсуд уряду», – наголошувала письменниця. І далі продовжувала, акцентуючи на необхідності зняття з неї режимних обмежень і тавра «мінусниці»: «Я прошу лише дати мені паспорт, за яким я зможу жити в рідному Києві та інших великих містах»³⁶.

Нарешті восени 1955 р. справа З.Тулуб зрушила з місця й тепер лейтенантові держбезпеки Пирожкову зі слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів Казахської РСР по Кокчетавській області було доручено провести допит письменниці вже у статусі свідка, про що зазначалося у протоколі від 29 листопада 1955 р.³⁷ Цей допит, на відміну від проведених Б.Хватом, тривав 2 год. 15 хв. – із цього часу певну частину було відведено на заповнення анкетних даних, у тому числі графи 22 «Судимості», де ніякої згадки про друге засудження (заслання) на підставі рішення Особливої наради при МДБ СРСР немає. Є лише такий запис: «У 1937 році засуджена за ст.17-54-8 КК УРСР до десяти років ВТТ»³⁸. Покарання відбула»³⁹. Далі письменниця підписала зобов'язання давати лише правдиві свідчення.

Загальну тональність допиту додаткового розслідування, що відбувалося за місцем заслання, не можна оцінити як суцільно прихильне до Зінаїди Павлівни. Слідчий формулював питання руба й наполягав на тому, аби письменниця відповіла, хто такі згадувані нею на допитах у 1937 р. особи, і чому вона на слідстві давала свідчення про вербування нею громадянки Катерини Кудрявцевої. З.Тулуб спростовувала все та знову наголошувала, що всі свідчення давала під грубим тиском, перелічені особи їй узагалі невідомі, а їх прізвища вписано до протоколу за наполяганням слідчого й не інакше. І вже далі слідчий допомагав їй дати правильну узагальнюючу відповідь: «Ви заявляєте, що на слідстві давали свідчення через вимушені обставини?». На що письменниця відповіла ствердно. І нарешті пролунало одне з найважливіших питань, яке й мало остаточно вирішити хід справи:

«– У такому випадку, чому у суді ви визнали свідчення, які дали на попередньому слідстві?»

³⁶ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.76 зв.

³⁷ Там само. – Арк.77–77 зв.

³⁸ Виправно-трудова табори.

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.77 зв.

– Слідчий мене всіляко ображав нецензурною лайкою, погрожував розстрілом, морив голодом та сном (упродовж декількох днів не давав спати – Т.В.), обіцяв згноїти у тюрмі, на моїх очах виписував ордери на арешт усіх моїх родичів; він знущався наді мною, як йому того хотілося, і коли [я] побачила його у суді, то дуже перелякалася сказати будь-що супроти, і через ці причини підтвердила у суді свої свідчення»⁴⁰.

Протокол допиту додаткового розслідування, як і ще одна довідка з управління КДБ при Раді Міністрів Казахської РСР по Кокчетавській області від 7 грудня 1955 р. про те, що «на Тулуб Зінаїду Павлівну компрометуючими даними за час її перебування у засланні [воно] не володіє»⁴¹, уже на початку наступного року – 17 січня 1956 р. – пакетом було направлено до Військової колегії Верховного суду – інституції, яка виносила в 1937 р. вирок письменниці.

У загальному контексті перегляду справи З.Тулуб у грудні 1955 – січні 1956 рр. здійснювалася й перевірка ролі в її репресуванні згадуваних нею співробітників НКВС, причетних до цього. Дуже дивною, з огляду на свідчення письменниці, видається характеристика на Б.Хвата, який у серпні 1937 – листопаді 1938 рр. працював оперуповноваженим 4-го відділу НКВС УРСР, допитував З.Тулуб, а 22 серпня 1937 р. спільно з помічником начальника цього ж відділу Д.Перцовим та помічником начальника 2-го відділення 4-го відділу С.Волчиком підписав документ про притягнення її до відповідальності. Згаданий Б.Хват підготував обвинувальний висновок, затверджений заступником начальника 4-го відділу НКВС УРСР М.Герзоном. З УНКДБ по Миколаївській області надійшла довідка, де окрім коротких даних про проходження служби, зазначалося: «За час роботи в органах ДПУ–НКВС Хват характеризувався позитивно: політично розвинений, ініціативний, енергійний, достатньо грамотний. Із матеріалів особової справи не вбачається того, щоб Хват дозволяв необ'єктивність у роботі, фальсифікації справ або документів». До цієї довідки додавалася й інша, з якої випливало, що «колишній пенсіонер МВС гр-н Хват Борис Веніамінович помер 23.XII.1944 р. від туберкульозу»⁴². С.Волчик зник безвісти (за іншою інформацією – загинув під час оборони Києва в 1941 р.)⁴³. Д.Перцова в 1941 р. обвинуватили у зв'язках з «ворогами народу» – колишніми наркоманами внутрішніх справ УРСР І.Леплевським та О.Успенським, а також у «викривленні методів слідства», тож військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу засудив його до 15 років позбавлення волі⁴⁴. За «шкідницьку діяльність» в органах НКВС та належність до «троцькістів» 23 вересня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР засудила М.Герзона до розстрілу⁴⁵.

Навесні 1955 р., коли переглядалася справа З.Тулуб, у ЦК КПРС нарешті «згадали» про повторників. Швидше за все, якраз це і вплинуло на загальну

⁴⁰ Там само. – Арк.78 зв. – 79 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.113.

⁴² Там само. – Арк.120–121.

⁴³ Там само. – Арк.122–123; Ф.12. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.108–111.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.125–127.

⁴⁵ Там само. – Арк.28–129.

атмосферу, в якій відбувалося з'ясування обставин подвійного репресування письменниці. Отже 19 березня в адміністративному відділі цього вищого партійного органу підготували записку, де було продубльовано те, що зафіксували відразу після смерті Й.Сталіна – визнання протиправності повторного покарання. У документі згадувався й указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Тепер автори, після трирічної мовчанки, знову визнавали: «Цей указ, усупереч тому, що наше законодавство не передбачає двох покарань за один і той самий злочин, і такого покарання, як безстрокове заслання [немає], зобов'язує МВС СРСР усіх осіб, що відбули покарання в особливих таборах, а також осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю – після завершення строку покарання направляти за призначенням МДБ СРСР у заслання». Згадали й тих, кого піддали таким самим репресіям рішенням Особливої наради за старими обвинуваченнями вже після звільнення їх із таборів. Далі підкреслювалося, що всі, хто був покараний у такий спосіб позасудовим органом, «уже звільнені», що було зухвалою неправдою хоча б з огляду на долю З.Тулуб і багатьох інших, таких, як вона. «А ось стосовно в'язнів особливих таборів така практика ще має місце», – підкреслювалося в документі. Тому генерального прокурора Р.Руденка, міністра внутрішніх справ С.Круглова, голову КДБ І.Серова й міністра юстиції СРСР К.Горшеніна зобов'язали «внести необхідні пропозиції до ЦК КПРС»⁴⁶.

Незважаючи на таку «стурбованість» і визнання протиправності масових репресій, зокрема й повторного покарання великої кількості громадян, сплинув ще цілий рік, аж поки на верхівці влади спромоглися зробити те, про що йшлося в дорученні ЦК КПРС. 10 березня 1956 р. нарешті було скасовано ганебний указ вищого законодавчого органу від 21 лютого 1948 р., який породив величезну армію так званих «повторників». Привертає увагу важлива обставина: у документі вже не зазначалося, що це було протиправне покарання. Лише приписувалося: «Усіх, хто перебуває у заслання на підставі указу від 21 лютого 1948 р., від подальшого перебування у засланні звільнити». Відтоді встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів⁴⁷. Так само залишається незрозумілим, чому знадобилося півтора роки, аби ліквідувати й іншу недолугість: спільну директиву МДБ та прокуратури №66/241цг від 26 жовтня 1948 р., яка вийшла на виконання згаданого протиправного указу Верховної Ради, скасували 16 липня 1954 р., а сам указ – лише в 1956 р. Вірогідно, причина криється в небажанні визначитися якраз з тими потенційними повторниками, які перебували в особливих таборах.

24 березня 1956 р. військовий прокурор відділу Головної військової прокуратури СРСР капітан юстиції М.Тищенко вивчив архівно-слідчу справу З.Тулуб (яка вже отримала новий номер: П-411994), скаргу й матеріали додаткового розслідування, підготував та направив свій висновок (попередньо затверджений заступником головного військового прокурора) до інституції, яка й засудила в 1937 р. письменницю до 10 років позбавлення волі, – Військової колегії Верховного суду. У цьому стандартному документі містилися всі перипетії першого слідства та

⁴⁶ Реабилитация: как это было... – Т.1. – С.204.

⁴⁷ Реабилітація репресованих... – С.52.

покарання, а також наголошувалося, що додатковим розслідуванням з'ясовано: З.Тулуб засуджено безпідставно й особи, згадані в її справі, свідчень проти неї насправді не давали, а такі дані отримано опосередковано через третіх осіб. У висновку містилася й інша важлива ремарка: «Встановлено, що колишній співробітник Перцов, який керував слідством у справі Тулуб, засуджений за викривлені та провокаційні методи слідства», а також за фальсифікацію неіснуючих «контрреволюційних організацій». На підставі всього викладеного представник військової прокуратури пропонував направити архівно-слідчу справу З.Тулуб до Військової колегії Верховного суду СРСР із пропозицією про скасування вироку й постанови Особливої наради при МДБ СРСР «за знову відкритими обставинами та припинення справи стосовно неї за відсутністю складу злочину»⁴⁸.

Сплинуло три довгих місяці й нарешті 23 червня 1956 р. Військова колегія Верховного суду СРСР на своєму засіданні розглянула висновок головного військового прокурора у справі З.Тулуб. У ньому, серед іншого, зазначалося, що «після відбуття покарання, призначеного за вироком суду від 5 вересня 1937 р., Тулуб Зінаїда Павлівна вдруге, за ті ж самі дії, постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 10 лютого 1950 р. була піддана засланням на поселення». Окрім цього, підкреслювалося, що свідчення осіб, які під час допитів указували на належність письменниці до «антирадянської організації», є «сумнівними та доказами винуватості Тулуб слугувати не можуть», а сама вона обмовила себе й інших фігурантів справи під тиском застосовуваних до неї «незаконних методів слідства» співробітником НКВС Б.Хватом. І далі було зафіксовано довгоочікуваний Зінаїдою Павлівною вердикт: вирок Військової колегії Верховного суду СРСР від 5 вересня 1937 р. та постанову Особливої наради від 10 лютого 1950 р. стосовно З.Тулуб скасувати за знову відкритими обставинами, її справу припинити за відсутністю складу злочину⁴⁹.

Переконаємося, що незважаючи на низку приписів, які начебто скасовували як довічне заслання, так і повторне – незаконне – покарання, З.Тулуб мала доводити свою невинуватість. Обидва вироки, у тому числі й другий (1950 р.), який уже два роки був визнаний неправосудним, скасували «пакетом». Після цього Зінаїда Павлівна нарешті повернулася до Києва, де після поновлення у правах та реабілітації її відновили у складі Спілки письменників, тож вона змогла продовжити свою літературну діяльність. Саме цього, як і волі, вона прагнула майже два довгих та надзвичайно важких десятиліття. Хвора й самотня жінка знаходила істинне задоволення лише в роботі.

Зламане життя, понівечена доля однієї лише людини – української письменниці Зінаїди Тулуб – віддзеркалюють підступність влади та страхіття тієї епохи, коли людина була абсолютно безправною перед державним терором.

У перші роки після звільнення з пащі ГУЛАГу вона, як і багато інших, намагалася уникати різких оцінок усєї системи та її керманців. Говорила здебільшого про слідчих, які, на її переконання, виявилися винними в тому, що саме так, а не інакше, склалася доля. Вірогідно це стало відлунням та наслідком того страху, який укорінився в кожній людині, котра пройшла аналогічні

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.36991. – Арк.130–131.

⁴⁹ Там само. – Арк.132–135.

випробування. Це почуття не перетворилося в неї на приреченість – стан, що оволодів багатьма повторниками.

Дуже виразно про це та інші наслідки довготривалого насильства й терору написав у своїй оповіді про двічі репресованого батька (повторника) російський драматург М.Розовський: «Одного разу, уже після того, як минуло багато років, я поставив своїй мамі невинне запитання: “Мамо, а який чай ви тоді пили?”. Мама відповіла: “Чай зі страхом”. І допитливо подивилася на мене. Я зрозумів одне, що “чай зі страхом” – знак того часу, символ, узагальнення – чого? Несолодкого життя, кошмару, сталінщини»⁵⁰.

Такою були психологічні наслідки нещадної системи, створеної радянською владою. Правами надіялася лише держава. Її диктат поширювався на всі сфери життя людини, включно з думками. Маховик терору обертався з періодичністю та швидкістю, зрозумілими лише для держави. Свавілья було безмежним, набуваючи відвертих та брутальних форм. У жорстокості й «винахідливості» стосовно тих, кого іменували від 1948 р. «особливо небезпечними державними злочинцями», за рівнем цинізму та правового нігілізму очільники партії спільно з радянською юстицією перевершили себе навіть порівняно з попереднім часом. Масштабна операція з повторного репресування великої кількості безневинних людей, а серед них і Зінаїди Павлівни Тулуб, довела це особливо яскраво.

Російський прозаїк, публіцист і мемуарист О.Волков, теж повторник, якого заарештовували аж п'ять разів, і котрий пережив такі самі поневіряння, як і українська письменниця, у своїй автобіографічній праці поставив діагноз тій добі, коли розгорталися події, описані вище: «Сталін – злий геній Росії, який довів свідомість народу до розтління, присвоїв собі його славу й подвиг у війну, поховав – навіки! – сподівання на духовне відродження.... Він лише рукою, яка не здригалася, розширив і поглибив криваві методи, розроблені до нього, для утримання влади»⁵¹.

⁵⁰ Розовский М. Семён и Лидия // Континент. – 2010. – №144 [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/continent/2010/144>

⁵¹ Волков О.В. Погружение во тьму / Послел. Э.Ф.Володина. – Москва, 1989 [Електронний ресурс]: http://lib.ru/MEMUARY/WOLKOW_O/pogruzhenie.txt

The fate of the famous writer Zinaida Tulub is an expressive illustration of one of the most disgraceful acts of Stalin's terror – rearrest of the citizens, declared as a “dangerous special criminals”. Author in this work covers the origins and details of this scale unlawful bacchanal planned by Soviet authority. Also in the article displayed the question of rightfulness of this kind of repressions. Wanderings of the sick writer shows not just the atmosphere in the society of fear and fatality, but the whole lack of rights of the person in the totalitarianism context overall.

Keywords: *povtornyky, minusnyky, peresydyky, special camps, Gulag, banishment, special settlements, rehabilitation.*

М.І.Гавришко*

ЧОЛОВІКИ, ЖІНКИ Й НАСИЛЬСТВО В ОУН ТА УПА В 1940–1950-х рр.

Розглядається проблема сексуального насильства над жінками з боку членів підпілля й повстанців як в їхньому середовищі, так і поміж цивільного населення. Простежено способи контролю та регулювання відносин між статями в підпіллі ОУН та УПА. Виявлено фактори, що сприяли порушенню сексуальних норм, зокрема воєнні умови, особливості діяльності збройного підпілля, мілітарна культура, гегемонна маскуліність, обмежений ресурс влади у жінок. Проаналізовано роль жіночого тіла в українському націоналістичному дискурсі й повсякденних практиках (тіло як символ, додатковий фактор ризику та зброя війни). Також розглянуто причини, види сексуального/сексуалізованого насильства над «своїми» й «чужими» жінками та судову практику у цих справах.

Ключові слова: *Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, сексуальне насильство, війна, горизонтальна колаборація, жінки, маскуліність, стратегії виживання.*

Після десятиліть табу на вивчення історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, яка не вписувалася в радянські ідеологічні кліше, відбувся сплеск наукового інтересу до минулого національно-визвольного руху. На сьогодні існує низка фахових досліджень про ідеологію і практику українського націоналізму в 1920–1950-х рр., стратегію і тактику УПА, окремих її загонів, округ, командирів тощо. Багато фахівців зосередили свою увагу на деконструкції радянських міфів та відновленні/формуванні пам'яті про діячів ОУН і УПА як борців за українську незалежність. На маргінесі історичних досліджень опинилися гендерні/жіночі студії, евристична спроможність яких залишається недооціненою. У багатьох працях жіночий досвід є «невидимим», попри його значну відмінність від чоловічого. Спеціальні дослідження про участь жінок в ОУН та УПА не розкривають багатьох аспектів їхнього повсякдення. Найменш артикульовані теми дискримінації й насильства над жінками¹, особливо сексуального.

Західна історіографія на тему сексуального насильства щодо жінок бере свій початок із 1970-х рр. і на сьогодні налічує близько 2 тис. праць². Теоретичні розробки розкривають причини, механізми, форми сексуального

---

* Гавришко Марта Ігорівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (Львів)
E-mail: havryshko@gmail.com

¹ Про гендерне насильство в ОУН та УПА див.: Petrenko O. Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground // Dynamization of Gender Roles in Wartime / Ed. by R.Leiserowitz, M.Röger. – Warsaw, 2012. – P.241–262; Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 // Социальная история: Ежегодник'2004. – Москва, 2004. – С.300–339.

² Докл. див. сайт міжнародної дослідницької групи «Сексуальне насильство під час збройних конфліктів»: [Електронний ресурс]: <http://warandgender.net/bibliography/>

насильства, психологію гвалтівників, жертв, очевидців. Багато уваги дослідники присвячують класифікації сексуальних злочинів і виділенню тих, які найчастіше є супутниками війни, як-от зґвалтування чи погроза його застосування, ушкодження статевих органів, примусова оголеність (як інструмент тортур), примусові вагітність/аборт, проституція (тіло як ресурс виживання), експлуатація тіла (сексуальне рабство)³. Дослідження геноциду в Руанді та війни в колишній Югославії виявили факти екстремального насильства над жінками у сучасних збройних конфліктах. Тож фахівці почали аналізувати насильство як інструмент геноциду та війни (засіб деморалізації противника шляхом гвалтування «ворожих жінок»)⁴.

Історіографічна база теми сексуального насильства під час Другої світової війни чимала. Головними предметами досліджень є відповідні злочини вермахту на окупованих територіях, насильство над євреями в нацистських концтаборах, сексуальні злочини червоноармійців у Центрально-Східній Європі та в окупованій частині Німеччини, система «комфортних жінок» в японській імператорській армії, сексуальні злочини військ союзників, насильство над жінками в різних збройних формуваннях (у тому числі партизанських) у контексті відносин влади й підпорядкування тощо⁵.

Наше дослідження присвячене аналізу сексуального насильства щодо жінок (як учасниць підпілля, так і цивільних) із боку членів ОУН та УПА впродовж 1940–1950-х рр. Вивчення цієї теми ускладнене браком джерел, позаяк випадки сексуального насильства намагалися приховати як гвалтівники (зادля уникнення покарання), так і жертви (керуючись, зокрема, почуттями сорому, боязні бути звинуваченими у провокуванні насильства тощо). Більшість оповідачів будують свої розповіді про підпілля ОУН чи УПА так, аби вони не дисонували з героїчним нарративом. Мовчання про злочини *своїх* стало частиною колективної (нормативної) пам'яті. Мемуари про насильство стосуються в основному травматичного досвіду відносин учасниць підпілля із радянською системою. Зокрема жінки «пам'ятають» про примусову оголеність, зґвалтування в радянських тюрмах і таборах⁶. Ці розповіді є частиною

³ Bourke J. Rape: A history from 1860 to the present day. – London, 2008. – 565 p.; Genders and sexualities in history / Ed. D.Herzog. – Basingstoke, 2009. – 290 p. та ін.

⁴ Allen B. Rape warfare. The hidden genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia. – Minneapolis, 1996. – 181 p.; Nikolic-Ristanovic V. Women, violence and war: Wartime victimization of refugees in the Balkans. – Budapest, 2000. – 245 p. та ін.

⁵ Докл. див.: Hicks G. The Comfort Women: Japan's brutal regime of enforced prostitution in the Second World War. – New York, 1997. – 303 p.; Henson M.R., Tanaka Y. Comfort woman: A Filipina's story of prostitution and slavery under the Japanese military. – Lanham, 1999. – 94 p.; Naimark N.M. The Russians in Germany: A history of the Soviet zone of occupation, 1945–1949. – Cambridge, 1995. – 586 p.; Adelman M. The military, militarism, and the militarization of domestic violence // Violence against women. – 2003. – Vol.9, №9. – P.1118–1152; Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К., 2015. – 335 с. та ін.

⁶ Див., напр.: Болочий сполин Соломії Венгер-Пасічник // Жолковська О. У нас нема зерна неправди за собою. – Тернопіль, 2007. – С.110; Інтерв'ю з Катериною Максимович, записане 20.06.2015 р. в м. Миколаїв Миколаївського р-ну Львівської обл. // Приватний архів М.Гавришко; Козут (Дялюк) К. «Грізна»: Із нотатника УПА // Літопис УПА: Серія «Бібліотека». – Т.4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / Ред. П.Потічний. – Торонто; Л., 2003. – С.370; Спогади Дмитрів (Фольтин) Марії Федорівни, записані 1993 р. у м. Сколе // Архів Центру дослідження визвольного руху (Львів; далі – АЦДВР);

нарративу віктимності підкореної та спалюженої нації. Натомість випадки сексуального насильства з боку членів ОУН та вояків УПА жінки схильні замовчувати, або ж не називати такими, використовуючи м'які формулювання⁷.

Репрезентативними джерелами при дослідженні теми стали документи підпілля: накази, інструкції, звіти, матеріали судочинства, протоколи допитів служби безпеки, листування. Ці документи дозволяють відносно чітко визначити належність тих чи інших осіб до підпілля ОУН або/і УПА. Тож це знижує можливість помилково асоціювати сексуальні злочини легендарних боївків чи агентурно-бойових груп із підпільниками й повстанцями. Інше важливе джерело при вивченні окресленої тематики – документи радянських репресивних органів: контрольно-наглядові, архівно-кримінальні, розшукові, агентурні справи. Попри специфіку ведення слідства та укладання самих документів, у них є багато інформації про неформальні/нелегальні особисті відносини в ОУН та УПА, яка часто верифікується за допомогою матеріалів підпілля або мемуарів.

Відносини між статями: норми vs девіації

Достеменно невідома кількість дівчат і жінок, залучених до підпільної діяльності. Однак зі впевненістю можна стверджувати, що з початком Другої світової війни керівництво ОУН намагалося максимально використати жіночий ресурс. Конструювання ідеальної фемінності в націоналістичному дискурсі передбачало заклики активно включатися у визвольну боротьбу за Українську державу, і не лише в ролях матерів чи дружин захисників нації⁸.

Для жінок організували різноманітні вишколи, у тому числі військові⁹. Вони відігравали важливу роль у господарському та медичному забезпеченні УПА. Жінки були незамінними для розвідки та зв'язку, оскільки викликали меншу підозру. Багато їх працювали у системі пропаганди¹⁰. Навесні 1946 р. було повністю ліквідовано референтури Українського Червоного Хреста й жіночої сітки, в яких працювала основна маса підпільниць. Частина їх

Матешук-Грицина І. А ми не скорилися. – Л., 2007. – С.51; Інтерв'ю з Тамарою Криштальською, записане 22.04.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁷ Див., напр.: Інтерв'ю з Марією Ринковською («Оксаною»), записане Б.Гуком // АЦДВР. – Ф.30. – К.15; Інтерв'ю з Оленою Андрущак, записане 9.07.2015 р. у с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл. // Там само.

⁸ Докл. див.: Українська жінка в боротьбі за УССД // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.372. – Т.25. – Арк.24–27; Українська жінка в сучасній дійсності // Там само. – Спр.376. – Т.48. – Арк.1–8; *Рак М.* До питання призначення української жінки // Там само. – Арк.9–13; *Ребет Д.* Суспільна роль жінки // Там само. – Арк.14–22 та ін.

⁹ Літопис УПА: Нова серія. – Т.2: Волинь і Полісся: УПА та запілля: 1943–1944: Документи і матеріали. – К.; Торонто, 1999. – С.472.

¹⁰ Докл. про жіночі ролі в ОУН та УПА див.: *Онишко Л.* Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. – Зб.3. – Л., 2004. – С.30–38; *Антонова Т.* Жінка та її «мирні», «напівмирні» та воєнні ролі в боротьбі ОУН і УПА // Там само. – Зб.9. – Л., 2007. – С.138–144; *Кісь О.* Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. – Вип.13/14. – Х., 2009. – С.101–124 та ін.

легалізувалася, багатьох заарештували. Із початком 1950-х рр. з'явилися інструкції, покликані обмежити кількість жінок у підпіллі. Але участь їх у діяльності підпілля ОУН аж до повної його ліквідації незаперечна.

Присутність жінок у збройних структурах (переважно маскулініних) – це завжди виклик для командування, котре змушене вживати превентивних заходів, щоби запобігти нестатутним відносинам. Особливо гострою ця проблема була в УПА, де переважали чоловіки. Багато з них включалися у змагання за симпатію дівчат, що породжувало суперництво, ревності й тим самим сприймалося як загроза вояцькому братерству. Деякі командири вирішували цю проблему радикально – усували жінок із загонів, обмежували контакти з жіночим цивільним населенням. До таких належав, зокрема, В.Мізерний («Рен»), командир куреня «Лемківщина», котрий восени 1944 р. вигнав із військового табору на Буковому Берді (де було близько 2000 вояків) у Західних Карпатах майже півсотні жінок, залишивши декілька санітарок¹¹. Повстанець А.Кілко згадував, що після одного візиту до табору двох селянок, які принесли гостинці, «Рен» хотів виписати декому з вояків догану за «легковажну поведінку» (фліртування з гостями)¹².

Уявлення окремих командирів про нормативні відносини між статями знайшли відображення в розпорядчих документах. «Забороняється старшинам, підстаршинам і козакам їхати чи то службово чи неслужбово фурманкою на однім сидженні з жінкою», – ішлося в наказі командира «Мороза» від вересня 1943 р.¹³ Обов'язком командирів було реагувати на найменші прояви нешанобливого ставлення до жінок. «Виявилось, що окремі стрільці, а навіть командири відносяться до жінок з повним легковаженням», – фіксував у своєму звіті за 1943 р. невідомий командир, котрий підписувався «З.Г.»¹⁴. Я.Грицай («Чорнота»), зібравши командирів роїв, наголосив: «Щоб я більше не бачив, як ви переходите біля нашої санітарки і не віддаєте їй честі. Ми маємо нашою поставою примусити і всіх інших належно її цінувати та шанувати»¹⁵.

Подібні за духом інструкції видавали для членів підпілля. Колишня підпільниця С.Процак (Костюк) згадує, що навіть братам наказували звертатися до своїх сестер у підпіллі та УПА на «Ви», а жінок сприймати перш за все як колег по роботі¹⁶. В інструкції для революційних кадрів за 1947 р. зазначалося: «З дівчатами поводитись так, як дійсно личить революціонерам: не переступати границь моралі, числитися зі словами, не бути пустомолом і грубим, тільки бадьоро розказувати про нашу боротьбу, чим вони можуть допомогти нам»¹⁷. Однак відносини між чоловіками й жінками у структурах підпілля були тісними, вони разом працювали, тривалий час перебували у криївках, що могло

¹¹ Дмитрик І. У лісах Лемківщини. – Нью-Йорк, 1976. – С.42.

¹² Дубницький С. (Кілко А.). Україну захищали в чужині: Спогади про Закерзоння. – Тернопіль, 2004. – С.24.

¹³ Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.572.

¹⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.29.

¹⁵ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти» // Літопис УПА: Серія: «Бібліотека». – Т.3. – Торонто; Л., 2001. – С.48.

¹⁶ Інтерв'ю зі Стефанією Костюк (Процак), записане 1.02.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.28. – Арк.205.

провокувати різні неформальні відносини. У наказі командира «Ворона» надрайонному шефові зв'язку від 28 жовтня 1943 р. зазначалося: «Стверджую, що на зв'язкових пунктах нема дисципліни. [...] Командант району, зайшовши на зв'язок, не хоче зауважити блуд на зв'язку. [...] Проходжуючі жінки чи проїжджаючі через зв'язкові пункти мають бути прийняті гінцями чемно»¹⁸.

Водночас деякі керівники, особливо високого рівня, не вважали обов'язковою для себе норму сексуальної депривації. У розмові з М.Козяром («Гарасимом»), незадовго до його смерті 8 липня 1945 р., крайовий референт служби безпеки ПЗУЗ М.Козак («Смок») наголошував: «Член ОУН не може бути “хуситом”¹⁹, який не курить, не п'є і жінок не впотребляє»²⁰. Керівник Долинського надрайонного проводу ОУН М.Зборик («Арсен») згадував, що в розмові з ним керівник головного осередку пропаганди проводу П.Федун («Полтава») говорив, що, на його думку, жоден здоровий підпільник не повинен обмежувати себе у стосунках із жінками. Тих, хто думає інакше, він уважав дурнями, які не розуміють життя²¹. Керуючись такою аргументацією, чоловіки на високих посадах могли зловживати власним службовим становищем, схилиючи жінок до інтимних відносин в обмін на протекцію, доступ до ресурсів та інших благ. Коломийський окружний провідник Р.Тучак («Клим»), який одночасно був агентом МДБ під псевдонімом «Гарас Степанович», писав в одному зі звітів за 1951 р. про стан підпілля в Городенківському надрайоні: «По відношенню до жінок розсудливі. Винятком є районний “Максим” і його заступник “Ярема”, які аморально поведуться з машиністками “Уляною” та “Олею”»²². Д.Шумук згадував про спробу командування примусово видати заміж санітарку Катю за одного узбецького командира в 1943 р. Коли автор спогадів виступив проти цього й переховував дівчину, командир «Володимир» йому роз'яснював: «“Ташкент” нам потрібний, він робить у нас добру справу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної»²³.

Об'єктивація жінок – поширена практика для збройних формувань. Цьому сприяла гегемонна маскуліність – нормативна та єдино бажана у військових структурах, особливо під час воєнних дій. Важливими складовими цієї маскуліності був культ фізичної сили, агресії, гендерні стереотипи, мізогінія й бажання тотального домінування над жінками²⁴. За словами спецзв'язкової Р.Шухевича – І.Козак, жінкам у підпіллі було набагато важче, аніж чоловікам, добитися високого становища та визнання²⁵. Член Жовківського надрайонного проводу ОУН В.Касараб («Андрій») записав у своєму щоденнику про керівника техтабору «Славка»: «Грубо ставиться до жінок. На його думку, всі жінки підлі

¹⁸ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.51–52.

¹⁹ Найімовірніше, ідеться про хасидів – ортодоксальних юдеїв.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.58, 1953 р. – Спр.3. – Арк.287.

²¹ *Цук О., Іванченко В.* Життєвий шлях Галини Голяд – «Марти Гай» // Літопис УПА: Серія: «Події і люди». – Кн.10. – Л., 2010. – С.48.

²² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.78. – Арк.46.

²³ *Шумук Д.* За східним обрієм. – Париж; Балтимор, 1974. – С.75.

²⁴ Див.: *Morris M.* Rape, war and military culture // *War's dirty secret: Rape, prostitution, and other crimes against women* / Ed. by A.Barstow. – Cleveland, 2002. – P.182; *Connel R.* Masculinities. – Cambridge, 1995; *Nagel J.* Race, Ethnicity and Sexuality. – New York; Oxford, 2003.

²⁵ Інтерв'ю з Іриною Козак, записане 1.12.2005 р. в Мюнхені // АЦДВР.

і нічого не варті. Тільки одна жінка – його власна дружина є ідеалом чесності і вірності»²⁶. «Наш курінний “Рен”» належав до тих, хто не дивився ласим оком на жіноцтво. Навпаки, він дивився кривим оком на кожну жінку в таборі, без різниці, хто вона була», – згадував про В.Мізерного повстанець І.Дмитрик²⁷. За словами І.Кривуцького, «Рен» любив, коли вояки співали пісню «Ми – українські партизани..., не треба нам бабів»²⁸. «Покінчити роботу з бабами», – записав у своєму щоденнику керівник Карпатського крайового проводу С.Слободян («Єфрем») у 1950 р.²⁹

Сексистське ставлення до жінок – сприятливий ґрунт до насильства як екстремального способу вияву влади. Сексуальне насильство в такому випадку набуває політичного змісту. На думку С.Браунміллер, чоловіки, посягаючи на сексуальну недоторканість жінок, намагаються таким чином їх принизити й підкорити. Під час війни вони продовжують діяти у звичний для себе спосіб, але в більших масштабах³⁰. Утвердження чоловічої влади тоді відбувається через наявність зброї в учасників протистояння. Найуразливішою групою, яка ризикує стати жертвою сексуального насильства, стають жінки. Незахищеність учасниць підпілля та УПА була зумовлена насамперед їхнім обмеженим доступом до ухвалення рішень у цих структурах. Масові арешти жінок радянською владою в 1944–1945 рр. посилювали упередженість щодо їх потенціалу в контексті збройної боротьби, послабили їх позиції у владній вертикалі. Натомість цивільні жінки в умовах війни часто перебували вдома з дітьми та старими людьми, що ставало додатковим фактором ризику під час контактів з озброєними чоловіками.

Зґвалтування у кримінально-правовій практиці ОУН та УПА

Функції контролю за нормативністю поведінки підпільників і повстанців серед населення та у своєму середовищі здійснювали в основному служба безпеки (СБ) ОУН і військово-польова жандармерія УПА. Крім того, провідники й командири різних рівнів особисто відповідали за дотримання дисципліни серед своїх підлеглих. До їхнього поля зору потрапляли не лише випадки пияцтва, дезертирства, неналежного виконання обов'язків, мародерства, а й сексуальні домагання до підпільниць чи цивільних жінок. У звіті провідника «Клима» по Мізоцькому району від 9 грудня 1943 р. зафіксовано інформацію про місцевих поліцейських-східняків, які перейшли в УПА: «Між ними є такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо [...] ці типи провадять розгульне життя. По ночах добиваються до дівчат і вдовиць. Були випадки насильства [...] серед них скріплено розвідку»³¹. У записнику референта СБ Карпатського крайового проводу В.Лівого («Йордана») окремих

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.27688. – Т.13. – Арк.30.

²⁷ Дмитрик І. У лісах Лемківщини. – С.42.

²⁸ Кривуцький І. «Де срібнолентний Сян пливе...». – Вид. 3-тє, доп. – Л., 2003. – С.69.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.С-9136. – Т.1. – Арк.240.

³⁰ Brownmiller S. Against Our Will: Men, Women and Rape. – New York, 1976. – P.15.

³¹ ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.39. – Арк.48.

пунктом відзначалася потреба перевірити «поширення деморалізації (гвалтування жінок)»³².

У правовій системі підпілля ОУН та УПА згвалтування зараховували до важкого кримінального злочину. Щоб уникнути покарання, злочинці намагалися приховати свої дії. Наприклад, удаючись до погроз свідкам. «Після кожного випадку (сексуального насильства – *М.Г.*) протверезившись, (Григорій Сизонюк (“Діброва”) – *М.Г.*) загрожував повстанцям слідуючими словами: “Знай! Як кому скажеш – я дістану, безперечно, но, але ж ти жить не будеш! Я знайду підстави і можливості!”»³³.

На початку вересня 1949 р. референт служби безпеки Бережанського району «Поет» заарештував підпільницю Г.Осадко («Конвалію») за підозрою у співпраці з МДБ, співробітники якого затримали її напередодні. Під час слідчих дій «Поет» схилив арештовану до інтимного зв'язку, а отримавши відмову, згвалтував її. Про це знали його підлеглі «Карп», «Дуб», «Ас» та «Підкова». Побоюючись викриття, «Поет» сфабрикував протокол допиту «Конвалії», дописавши «зізнання» у співпраці з радянською владою. За це їй загрожувала фізична розправа. Вирок наказав виконати своєму охоронцеві «Кліщу»³⁴. Однак «Конвалія» поскаржилася своїм конвоїрам на неправомірні дії «Поета». Побоюючись наслідків, той зробив невдалу спробу самогубства, потім, за словами «Конвалії», «почав благальним тоном просити, щоб я про це нікому не говорила, бо як довідається про це провід організації, то його – “Поета”, за це розстріляють. Обіцяв мені, що ожениться зі мною, а якщо я кому-небудь про це скажу, то, як він, “Поет”, остане живий, то постарается знищити мене і мою родину»³⁵. У результаті подальшого розслідування «Поета» визнали винним і засудили до розстрілу³⁶. Найвищу міру покарання у цьому випадку було застосовано також тому, що злочин набув широкого розголосу і його співучасниками фактично стали охоронці «Поета», які обіцяли йому мовчати про побачене.

Уникнення відповідальності за сексуальні злочини було непоодиноким практикою в ОУН та УПА. Не виключено, що їх могли розглядати як «побічні ефекти» війни з її хаосом та екстремальним насильством. Також, імовірно, цьому сприяла специфічна мілітарна культура цих структур. Поодинокі невеликі загони могли деякий час діяти без зв'язку з вищим командуванням чи керівництвом. Відчуття анонімності, наявність зброї у членів боївок значно розширювали можливості для зловживань, особливо щодо цивільного населення. Не менш вагомим фактором було й поблажливе ставлення окремих командирів до нестатутних учинків підлеглих. Референт служби безпеки Ковельського окружного проводу ОУН А.Михалевич («Кос») у своєму щоденнику за 24 квітня 1950 р. записав: «На шляху до кооперації нас відвідували і годували дівчата, але через деяку нетактовність (евфемізм – *М.Г.*)³⁷ з нашої сторони, [ми] були

³² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.23. – Арк.168.

³³ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.113. – Арк.18.

³⁴ Протокол допиту «Кліща» від 3.09.1945 р. // АЦДВР. – Ф.72 (не в порядку).

³⁵ Протокол допиту «Конвалії» від 7.09.1945 р. // Там само.

³⁶ Літопис УПА. – Т.44. – Кн.2: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН у Тернопільщині: 1946–1948 / Ред. П.Потічний. – Торонто; Л., 2006. – С.374.

³⁷ Найімовірніше, відмовитися від грабежу кооперативного об'єднання «Коса» та його

змушені залишити терен і кооперацію не грабувати»³⁸. Автора щоденника вбили працівники МДБ 8 грудня 1951 р. На той час він залишався на своїй посаді, у вилучених у нього особистих записках немає жодної згадки про слідство щодо описаного епізоду.

Викриття злочинця не завжди ставало запорукою його справедливого покарання. Головним критерієм в оцінках була шкода загальній справі, яку завдавав порушник правил своєю поведінкою. Ішлося насамперед про деморалізацію бойових побратимів та зниження авторитету ОУН, УПА серед населення, від чієї підтримки залежала їхня життєздатність. Покарання мало різні форми в кожному конкретному випадку й залежало від рішення керівника чи суду. Наприклад, підпільник «Максим» отримав 25 бучів (ударів палицями) за спробу звалтувати сільську дівчину у стані алкогольного сп'яніння. Свідками цього були його соратники, а також сільська молодь, яка брала участь в Андріївських вечорницях³⁹. Іншим видом кари було пониження в посаді чи усунення від виконання обов'язків. Улітку 1945 р. від роботи в боївці служби безпеки Залозецького району відсторонили підпільника «Переможця», зокрема через те, що у с. Ратище (Зборівський р-н на Тернопільщині) звалтував жінку. Він став рядовим підпільником⁴⁰. Заступник керівника СБ Дрогобицького обласного проводу ОУН «Черник» за звалтування був понижений до слідчого⁴¹.

Часто після першого виявленого факту насильства гвалтівникам виносили лише попередження. У деяких випадках воно ставало серійним. На практиці це був не надто ефективний спосіб корекції поведінки злочинців. Слідство у справі підпільника «Грома» (Бібрєцький район на Львівщині) в 1949 р. виявило численні звалтування жінок і дівчат по селах, які він чинив упродовж року (це все – окрім фінансових махінацій і порушення дисципліни). Щоразу після скоєного йому погрожували організаційним судом і переводили в інший район, щоб уникнути суспільного резонансу. У показаннях одного з його безпосередніх провідників «Ярка» зазначено:

«Коли я перебирав район пр[овідник] Дм. мені сказав так: “Ти будеш мати трьох жондових бугаїв” і очеркнув Дов., Степ і Грім, а головою на Грома казав мені під тим кутом уважати. [...] Коли відійшли в терен з д[ругом] Соколом і зайшли на вечерю до с. Водники, Грім замість вечеряти почав грандувати жінку, яка подавала вечеряти»⁴².

За декілька днів: «Також у Старому селі грандував горбату жінку, і вона, коли до неї зайшли другі повстанці, сказала: “Батько (Грім) кобили би сі чепав”»⁴³. Після вказаних епізодів «Грома» не лише не покарали, а підвищили

підлеглих змусила боязнь бути викритими у примушуванні згаданих дівчат до сексуальних відносин.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.18. – Арк.91.

³⁹ Там само. – Спр.376. – Т.51. – Арк.193.

⁴⁰ Там само. – Т.54. – Арк.203.

⁴¹ *Веденєв Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С.78.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.49. – Арк.378.

⁴³ Там само.

до кущового. Далі в матеріалах справи йде перелік інших епізодів, записаних зі слів свідка на псевдо «Ян»:

«В селі Великі Глібовичі д[руг] Грім мав зносини (полові) зі старою жінкою, якої чоловік був у хаті, а до цієї хати заходили повстанці. Жінка цю справу розголосила на селі між жінками. Цю справу відтак висунули деякі люди в очі членам організації в їхніх розмовах на всілякі теми. У тому ж селі в одній хаті дівчина лишилась з д[ругом] Громом сама в кімнаті. Внаслідок намагання Грома знасилувати цю дівчину, вона втекла з кімнати через вікно й розказала іншим, що її Грім хотів знасилувати. У с. Давидів у хаті, в якій квартирував я та д[руг] Грім, Грім намагався знасилувати дівчину, яка з плачем прийшла до мене, а її сестра сказала: “Хіба ви не знаєте його? Він і мене чіплявся, але я його з місця відкинула, а сестра молодша не сміла так поступити, а він до неї лізе на силу”. У селі Давидів, як прийшли повстанці закватувати до хати, в якій були мати та три доньки, жінки нарobili галасу, “що вже прийшов той з золотим зубом” і дали зрозуміти, що він хотів їх уже не раз знасилувати»⁴⁴.

Зрештою 6 вересня 1949 р. за вироком суду «Грома» розстріляли⁴⁵.

У матеріалах кримінальної справи щодо колишнього районного СБ Григорія Сизонюка («Діброви») зазначено: «25 серпня 1946 р., будучи п'яним, домагався під загрозою застосування зброї від громадянки села Реченя Бруцької Надії полових зносин, яку за категоричний спротив міцно побив»⁴⁶. 6 вересня керівництво понизило його до рядового повстанця й попередило про можливі наслідки такої поведінки в разі рецидиву.

«В зимі (не пригадую, на яке свято), напившись до безтями, Діброва побив господиню хати на хуторі біля села Рудня (там, де перебував), а доньку намагався знасилувати. Коли друг Кропива намагався лагідно його заспокоїти – стріляв по ньому з пістоля. Подібний випадок трапився цієї зими (тобто вже 1948 р. – М.Г.) тільки з тою різницею, що стріляв надворі з автомата, але тож по повстанцях, що його успокоювали»⁴⁷.

Незважаючи на ці факти (а також численні фінансові маніпуляції, фальшування звітів, розконспірацію), його призначили керівником ОУН у Дубровицький район, де він мав «перебрати терен». Акт обвинувачення «Діброви» було складено тільки у жовтні 1948 р.

Якщо злочинець не виправлявся після зауважень керівництва та здійснював, крім цього, інші правопорушення, тоді його притягали до відповідальності за сукупністю злочинів. В очах командування ці особи були непридатними до збройної боротьби. Страти повстанців найчастіше проводили перед загоном – із виховною метою. Обов'язковою умовою було зачитування повного тексту вироку. 22 січня 1944 р. військово-польовий суд загону імені Богуна

⁴⁴ Там само. – Арк.379.

⁴⁵ Там само. – Арк.378.

⁴⁶ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.113. – Арк.17.

⁴⁷ Там само. – Арк.18.

засудив до смертної кари повстанця М.Савчука («Дорошенка») за «насильство одної дівчини в селі Заячині», а також за те, що стріляв в якійсь сільській хаті, відкрив вогонь по собаках і теляті, украв зброю, погрожував фізичною розправою одному з бійців через дівчину й утік з-під арешту⁴⁸. 28 вересня 1943 р. за мародерство, п'янство та згвалтування селянки було страчено повстанця «Козака»⁴⁹. 18 листопада 1943 р. розстріляли С.Шевчука («Гютюнника») – за згвалтування дівчини, крадіжку зброї та пиятику⁵⁰.

Великий перелік злочинів, серед яких було згвалтування, ставав підставою для винесення смертних вироків не лише рядовим підпільникам або повстанцям. Їх застосовували й до керівників середньої ланки. 2 червня 1945 р. служба безпеки розстріляла колишнього командира боївки ОУН «Комара» за те, що «своїм нетактовним поведінням в терені спричинився до значної деморалізації і розпиячення боївки, чим понизив пристіж організації нашої визвольної боротьби [...] перед посторонніми людьми розконспірував себе та своїх зверхників», в одному з сіл погрожував директорові спиртзаводу, вимагаючи 10 л горілки. Наприкінці обвинувального вироку зазначалося: «Будучи венерично хворим, у п'яному стані знасилював жінку на Волині, проти чоловіка, який став в обороні своєї жінки, ужив зброї»⁵¹. Серед «справ до виконання» (тобто фізичної ліквідації) у записнику крайового референта служби безпеки В.Лівого («Йордана») зазначено перелік звинувачень на адресу «Бойка», одного з районних провідників Самбірщини: згвалтував дружину господаря, знав про місце криївки, що була викрита, саботував роботу, переховувався у завербованій сім'ї, зраджував своїй дружині⁵². 15 жовтня 1943 р. в комунікаті революційного суду зазначалося, що окружний зв'язковий А.Стуга «попустився ряду аморальних вчинків по відношенню до жінок». Крім цього, йому закидали поширення комуністичної пропаганди та ігнорування наказів⁵³.

Розслідування й доведення факту сексуального насильства не завжди каралося смертю, особливо, якщо підозрюваний був цінним і досвідченим підпільником або бійцем. Більше шансів уникнути покарання мали провідники/командири високого рівня. Навесні 1946 р. фактична дружина референта служби безпеки Косівського надрайону Д.Білінчука («Хмари») втекла від нього, адже, за словами матері, боялася за своє життя⁵⁴. Точну причину пояснювала згодом на допитах слідчим УМДБ Станіславської області:

«Восени 1945 року до нас на виклик бандита “Хмари” прибула колишня санітарка і машиністка сотні Підгірського “Дарина”. З цього часу і до весни 1946 р. ми всі разом переховувалися у лісі у спеціально обладнаному бункері. Я помічала, що мій чоловік “Хмара” займався коханням з “Дариною”. На цьому ґрунті між нами часто виникали сварки і він мене бив»⁵⁵.

⁴⁸ ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.255.

⁴⁹ Там само. – Спр.33. – Арк.232.

⁵⁰ Горун В. Сосенко: Командир Січі УПА на Володимирщині. – [Б.м.в.], 1995. – С.27.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.51. – Арк.249.

⁵² Там само. – Спр.372. – Т.23. – Арк.174.

⁵³ Там само. – Спр.376. – Т.49. – Арк.370.

⁵⁴ Там само. – Ф.5. – Спр.67579. – Т.3. – Арк.217.

⁵⁵ Там само. – Арк.214.

Безпосередній керівник «Хмари» Ю.Мавіїв («Недобитий») засудив його до смерті за «зв'язки з жінками» і «грабежі для особистих цілей»⁵⁶. Однак головною підставою для вироку стало не стільки домашнє насильство, як особистий конфлікт «Хмари» з «Недобитим». Я.Богдан («Всеволод Рамзенко») свідчив на допитах у МДБ 12 червня 1952 р.:

«Чув про нього і таке: Разом з учасником оунівського підпілля під псевдонімом “Хмара” мав одну коханку, через яку вони сварилися і мало не пострілялись. В цієї жінки “Недобитий” ховав золото та інші цінності, які десь награвував і не хотів здавати в ОУН»⁵⁷.

Деякий час «Хмара» переховувався, потім став особистим охоронцем командира тактичного відтинку «Гуцульщина» П.Мельника («Хмари»). Д.Білінчука більше не притягали до відповідальності в підпіллі.

Чужі жінки: тіло як інструмент

Сексуальне насильство над жінками, що належать до спільноти противника (так званими *чужими* жінками) часто є зброєю ворогуючих сторін, способом комунікації між домінантною та підпорядкованою маскулінністю. Тоді гвалтування стає засобом приниження й деморалізації супротивників, які не здатні захистити своїх жінок. Гвалтування як зброєю війни ми бачимо на прикладі насильства над жінками під час польсько-українського етнічного конфлікту. Це питання ще не стало предметом спеціальної уваги дослідників і потребує глибокого аналізу. У джерелах немає інформації про масові згвалтування під час нападів боївок ОУН чи відділів УПА на польське населення. У звітній документації підпілля або повстанців такі дані взагалі відсутні. Однак очевидці свідчать про непоодинокі факти сексуального насильства з боку українських націоналістів⁵⁸. У спогадах трапляється інформація про багаторазові та групові згвалтування (нерідко на очах родичів), після яких жертв убивали⁵⁹. Повстанець Л.Павлишин згадував, що після нападу на місто Вишнівець (Збараський р-н на Тернопільщині) 20 лютого 1944 р. бойовики служби безпеки забрали із собою двох польок (одну «зовсім молоду»), які «на саях плакали, благаючи пощади»⁶⁰.

Окрім згвалтування до польок застосовували різні форми сексуалізованого насильства. Голова Стрийського відділення Польського опікунського комітету

⁵⁶ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.89. – Арк.198.

⁵⁷ Там само. – Ф.5. – Спр.67443. – Т.4. – Арк.116.

⁵⁸ У багатьох випадках важко ідентифікувати злочинців та реальну їх причетність до ОУН, УПА. Адже у злочинах проти цивільного населення брали участь не лише учасники підпілля та повстанці, але й дезертири з місцевої поліції, дивізії ваффен-СС «Галичина», кримінальні злочинці, «дикі» партизани та чоловіки, котрі переховувалися від вивезення на примусові роботи до Німеччини чи мобілізації як у Червону армію, так і в УПА.

⁵⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. – Т.1. – Warszawa, 2002. – S.56, 149, 322, 568, 727, 959.

⁶⁰ Щеглюк В. «... Як роса на сонці»: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН–УПА Луки Павлишина. – Л., 1992. – С.130.

В.Бобровський писав директорів Головної опікунської ради з приводу нападу на Широке Поле 10 березня 1944 р., зазначаючи: «Виколоють очі, виривають язики, відрізають груди»⁶¹. Серед поляків – жертв нападу українців у місті Бучачі (Тернопільщина) наприкінці лютого 1944 р. була жінка з відтятими грудьми⁶². Свідки українсько-польського протистояння згадують також про випадки насильства над вагітними жінками⁶³. Наприклад, під час нападу на с. Когильне на Волині (влітку 1943 р.), під час якого загинули 70 поляків, українці розпороли живіт дружині коваля Янчевського, яка була на дев'ятому місяці вагітності, та вбили дитя⁶⁴. Уродженка с. Марковичі Горохівського району С.Теслер згадувала про напади бандерівців на поляків: «Вони вбивали вагітних польок, розпорювали їм животи й витягували дітей»⁶⁵.

Різні форми сексуального насильства під час протистояння застосовувала й польська сторона. Наприклад, мешканці с. Ліски на Станіславщині свідчили на допитах в ОУН про напад поляків на їхнє село 23 березня 1944 р.: «Жінкам відрізали груди й насилували»⁶⁶. В одному з оунівських комунікатів зафіксовано інформацію про напад польської армії 19–21 серпня 1945 р. на села Ляхава й Добра (Перемишльщина), під час якого було зґвалтовано шістьох дівчат⁶⁷. Можна припустити, що обидві сторони конфлікту інструменталізували зґвалтування (через цілеспрямований збір даних і їх розголошення) у стратегічних цілях із метою розпалювання ворожнечі, позаяк чоловіки сприймали наругу над *своїми* жінками як підважування їхньої маскулітності й особисту образу. У спогадах Д.Шумук згадував розмову селянина з Рівненщини з культосвітнім референтом військової округи УПА «Турів» А.Луциком («Лісовиком»), що відбулася навесні 1943 р. Перший висловив закиди щодо жорстоких методів повстанців у боротьбі з поляками. На що «Лісовик», «люто підвищивши голос», відповів: «А що зробили на Холмщині поляки з нашими українськими селянами?.. Вони ґвалтували наших дівчат на очах батьків, а потім убивали їх»⁶⁸.

Попри наявність свідчень про насильство над польками, не можна стверджувати, що такі дії викликали схвалення з боку керівництва ОУН й командування УПА. Також немає доказів про існування інструкцій чи дозволів на ґвалтування під час бойових операцій. Натомість є низка наказів, в яких

⁶¹ Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej / Oprac. L.Kulińska, A.Roliński (red.). – Kraków, 2012. – S.227.

⁶² Ibid. – S.345.

⁶³ Зауважимо, що тогочасні свідчення про тератологічні подробиці вбивств (часто у формі чуток, жертвами яких були чи то поляки, чи то українці, в умовах конфлікту мали інструментальну роль: солідаризація через травму, демонізація ворога й легітимізація насильства («відплата», «захист» тощо). Спогади очевидців, записані з початку 1990-х рр., слід сприймати також крізь призму проблеми творення та функціонування пам'яті.

⁶⁴ Kresowa księga sprawiedliwych: 1939–1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA / Oprac. R.Niedzielko. – T.12. – Warszawa, 2007. – S.99.

⁶⁵ Horchiv Memorial Book / Ed. by Y.Kariv. – Tel Aviv, 1966 [Електронний ресурс]: <http://www.jewishgen.org/yizkor/gorokhov/gore059.html>

⁶⁶ Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: У 2 т. / Відп. ред. та упор. В.В'ятрович. – Т.1. – Л., 2011. – С.416.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.34. – Арк.248. Про інші випадки див.: Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. – Т.1. – С.327, 337, 417, 432; АЦДВР. – Ф.9. – Т.5. – Док.18; Т.6. – Док.3.

⁶⁸ Шумук Д. Пережите і передумане. – Детройт, 1983. – С.141.

забороняли вбивство, каліцтво жінок і дітей чи нівечення їхніх тіл. 10 липня 1944 р. командир УПА на Галичині В.Сидор («Шелест») видав розпорядження із заборною вбивати жінок, дітей і старих⁶⁹. Згідно з директивними вказівками політреферента повітового проводу ОУН Я.Литвина («Карата») за 14 травня 1945 р., убивць цих категорій населення мали карати смертю⁷⁰. Однак проконтролювати виконання таких наказів було складно, адже супутниками етнічного конфлікту ставали особисті образи, бажання помсти, майнові суперечки, сусідські війни. До того ж непоодиноким практикою в ОУН було застосування принципу колективної відповідальності до сімей «ворогів»⁷¹.

Учасники збройного протистояння часто застосовують сексуальне насильство як спосіб ефективного тероризування супротивника, покарання чи «винагороди» за свою службу. Тому, за замовчуванням, на думку івалтівників, воно не повинне передбачати покарання⁷². Сексуальне насильство під час війни чинять без спеціальних інструкцій або наказів. Івалтівники керуються неписаними правилами. Наприклад, що ніхто не доповість керівництву про згвалтування «ворожої жінки», що панує повна анонімність та ін.⁷³ Непрямим заохоченням сексуальних злочинів могла бути відсутність бажання розслідувати їх і карати винних з боку частини керівництва ОУН й командування УПА. Свідчень про кримінальне переслідування івалтівників польських жінок дуже мало. Повстанець А.Бурачинський згадував, що двох бійців його відділу, який діяв на Волині в 1944 р., показово розстріляли за те, що замість виконання наказу просто стратити польську підпільницю вони її перед цим згвалтували⁷⁴.

«Пропачі» жінки

Для підпілля ОУН та УПА важливим було чітке розмежування місцевого населення на тих, хто підтримує збройну боротьбу за Українську державу й тих, хто «працює на ворога». До числа останніх зараховували жінок, які мали особисті відносини з представниками радянської влади або ж їхніми симпатиками⁷⁵. Їх уважали зрадницями, не гідними поваги. Якимось у розмові з підпільником М.Андрущакком («Верланом») підпільник на псевдо «Грім» зауважив: «Знаєш, як називається та жінка, яка ходить на забави, п'є горілку з більшовиками – “курва”»⁷⁶. Щоби знеохотити дівчат до «романів» із «ворогами», пропагандисти ОУН виготовляли листівки з демотивуючими закличками:

⁶⁹ Motyka G. *Українська партизанка: 1942–1960*. – Warszawa, 2006. – S.378.

⁷⁰ АЦДВР. – К.30. – Ф.33.

⁷¹ Див., напр.: ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.67430. – Т.2. – Арк.113, 115, 159, 190–191, 196; Т.3. – Арк.38, 45–46; Загальний список зліквідованих за 1947 р. // АЦДВР (не впорядк.); ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.15; ГДА СБУ. – Спр.67443. – Т.5. – Арк.68.

⁷² Wood E.J. Rape is Not Inevitable during War // Women and war: Power and protection in the 21st century / K.Kuehnast, Ch. de Jonge Oudraat, H.Hernes. – P.57.

⁷³ Card C. Rape as a Weapon of War // Hupatia. – 1996. – November. – Vol.11. – Issue 4. – P.10.

⁷⁴ Боярчук П. Під стінами храму: Повість-хроніка. – Луцьк, 2005. – С.44.

⁷⁵ До їх числа не належали жінки, які мали санкціоновані ОУН романи з представниками німецької окупаційної чи радянської влади, метою котрих був збір розвіданих чи виконання іншого завдання.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.55. – Арк.117.

«Не ходіть з большевиками – катами народу, енкаведистськими горлорізами і їх підлими вислужниками! Не виходьте заміж за них, гоніть їх геть від себе! Плюйте їм в очі! Ганьба всім тим, які пристають з ворогом!»⁷⁷.

Провину жінок трактували у двох площинах: моральній і практичній. Дослідниця Р.Зайферт підкреслює, що в націоналістичних ідеологіях тіло жінки є політичним тілом, символом чистоти й честі, а жіноча сексуальність – національним капіталом⁷⁸. Порушниці сексуальних норм водночас виходять за рамки соціальних норм, тому чоловіки як захисники нації вважають своїм обов'язком реагувати на подібні загрози. Водночас такі «аморальні» жінки автоматично переходили в категорію неблагонадійних, які могли видати владі інформацію про підпілля й нашкодити йому. На допитах Кутського районного відділу МДБ 15 травня 1946 р. жителька с. Великий Рожен М.Головчук свідчила, що восени минулого року бандерівці «забрали» її односельчанку А.Копельчук за те, що мала інтимний зв'язок з «істребком». Невдовзі вона повернулася додому⁷⁹. Найімовірніше, її відпустили, попередивши про можливу відповідальність.

«Горизонтальна колаборація» була підставою для застосування низки покарань із метою застереження інших членів спільноти. Тож обирали кари, асоційовані з публічним приниженням і підваженням становища «винної» у соціумі. Поширеним видом сексуалізованого насильства над *своїми* жінками було обстригання волосся⁸⁰. У спогадах повстанець І.Лико наголошував, що це стосувалося жінок, які «приставали з ворожими вояками або представниками ворожої влади»⁸¹. Це однаково стосувалося як німецької окупаційної, так і радянської влад⁸². «З ними (підпільниками – М.Г.) не варта починати, вони дуже мудрі, за найменше з москалем зараз б'ють і стрижуть», – говорила підпільниці Г.Яцків жителька с. Мильне (Тернопільщина) Катря, яка мала романтичний зв'язок із начальником гарнізону військ НКВС⁸³. Повстанець Д.Грицько («Цяпка»), котрий діяв на Закарпатті, згадував: «Дівчата з Грозяви скумкалися з Войтківським ВОПолковником⁸⁴, виходили на рандку в ліс, треба було перервати залицянки, а любов вигнати буком. Довелося остригти не одну знану дівчину за сором, принесений брату, сусідові, який загинув від поляків у рядах УПА, або боровся з ними далі»⁸⁵. «Були наші дівчата, що з поляками гуляли, то наші їм волосся пообтинали», – згадувала підпільниця К.Підбільська («Галка») ⁸⁶.

⁷⁷ Українські дівчата // АЦДВР. – Ф.68 (не в порядку).

⁷⁸ Seifert R. War and Rape: A Preliminary Analysis Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina. – Lincoln, 1994. – P.62–64.

⁷⁹ Архів управління СБУ в Івано-Франківській області. – Спр.8064-П. – Арк.79.

⁸⁰ Обстригали волосся жінкам і за інші проступки. Зокрема таким способом було покарано жінку, яка, сховавши вдома свого ножа, звинуватила повстанців у його крадіжці (див.: Спогади Михайла (Володимира) Чорного, написані 1991 р. у Франції // АЦДВР).

⁸¹ Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника; На грані двох світів: Спогади: 1945–1955 // Літопис УПА. – Т.37. – Торонто, Л., 2002. – С.66.

⁸² Інтерв'ю з Олександром Слободян, записане 6.05.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.56. – Арк.335.

⁸⁴ ВОП (пол. WOP, Wojska Ochrony Pogranicza) – прикордонні війська Польської Народної Республіки.

⁸⁵ Грицько Д. (Цяпка). Ліс – наш батько. – Л., 1996. – С.220.

⁸⁶ Спогади Катерини Підбільської («Галки»), записані Б.Гуком // АЦДВР. – Ф.30. – К.15.

Жінкам, звинуваченим у романтичних зв'язках, також могла загрожувати фізична розправа. «Він говорив, що його мама запізналася з одним капітаном, про що дізналися бандерівці, знищили господарство і ми з мамою мусли втікати до району», – переказував слова підпільника З.Дуди («Ведмедя») на допитах у службі безпеки ОУН 20 серпня 1947 р. Д.Левченко⁸⁷. На допитах у СБ зв'язкова М.Турій («Голка») свідчила:

«Прийшли до мене п'ятьох повстанців. Були це “Чайка”, “Ви-хор”, “Зір”, “Вир” – Пришляк Ярослав з с. Заставча і один мені невідомий. Повстанці казали, аби я перестала тягатися з Дозем, бо може вийти щось гіршого. Одначе, я сказала, що Дозя не покину, бо його люблю. [...] За деякий час було в мене знову трьох повстанців [...] вони заборонили мені тягатися з Дозем»⁸⁸.

Інколи підпільники не обмежувалися самими попередженнями. Із документів ОУН бачимо, що кара смерті до жінок за «горизонтальну колаборацію» була легітимним способом покарання. В інструкції для керівників служби безпеки, вилученій при ліквідації керівника боївки СБ Калуського району «Степана» 27 травня 1945 р. у с. Негівці, серед іншого зазначалося: «Жінок не наказувати обрізанням волосся, а розстрілювати»⁸⁹. 16 червня 1948 р. за рішенням окружного проводу ОУН було страчено колишню підпільницю «Річку» – «за те, що на легальщині, куди з доручення провідних людей відійшла весною 1947-го, скопмпромітувала організацію крайньо неморальною особистою поведінкою, маючи неморальні любовні відношення навіть до енкаведиста»⁹⁰. На допиті у службі безпеки 28 червня 1946 р. уродженець с. Добра (Переворського повіту Підкарпатського воєводства) свідчив про напад на це село польської боївки 19 січня: «Знаю, що ця акція мала бути відплатною за то, що українці в с. Дибкові повісили дівчину-українку, яка зналась з польською бандою і мала виходити заміж за поляка»⁹¹.

Жіночі стратегії подолання віктимності

Шляхи, які жінки обирали для захисту від сексуального насильства, значною мірою залежали від їхньої віри в можливість прийняття правосудного рішення з боку компетентних органів підпілля або УПА. Тому умовно можна виділити два головних способи дій жінок у ситуаціях протистояння насильству: вирішення конфлікту за посередництва офіційних структур і самостійні дії.

⁸⁷ Протокол допиту Дмитра Левченка від 20.08.1947 р. // Там само. – Ф.68 (не впорядк.).

⁸⁸ Протокол допиту Турій Марії від 16.12.1947 р. // Там само. Із Дозем у Марії були романтичні відносини, він навіть оспівдився в коханні. Натомість СБ ОУН вважала його інформатором МДБ.

⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.20. – Арк.227.

⁹⁰ Комунікат у справі розстрілу санітарки УЧХ // АЦДВР. – Ф.30. – К.62 (Архів підпілля ОУН з с. Пістинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).

⁹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. – IPN BU 1554/77. – К.3 (найімовірніше, згаданими українцями були члени підпілля ОУН, позаяк у примітках слідчого СБ вказано, що цю дівчину підозрювали в тому, що 1944 р. вона надала НКВС інформацію про криївку, де було заарештовано двох підпільників).

Окремі жінки апелювали безпосередньо до служби безпеки ОУН. Можна припустити, що до такого способу вдавалися статусні підпільниці, які виконували важливі завдання й користувалися довірою керівництва. Одна зі зв'язкових високопоставленого командира УПА з метою підготовки конспіративної квартири для його проживання уклала фіктивний шлюб з іншим підпільником. Обоє видавали себе за молоде подружжя, яке проживало у цьому помешканні. Невдовзі чоловік почав наполягати на інтимних відносинах. Жінка поскаржилася у службу безпеки. Просто відсторонити чоловіка від виконання завдання не могли через високий ризик витоку інформації, тому його вбили⁹².

Поширеною практикою були звернення до командирів чи провідників. Та не завжди жінки могли сподіватися на справедливий вирок, особливо, якщо їхні кривдники займали високе становище. У 1947 р. підпільниця М.Ковальчук написала скаргу командувачеві УПА-Північ І.Литвинчукові («Дубовому») на свого керівника – луцького окружного провідника М.Боднарчука («Стемида»), який звалтував її і заразив сифілісом. Розслідування доручили братові «Стемида», котрий визнав скаргницю винною. Її розстріляли⁹³. Імовірно, боячись подібних наслідків, частина жертв сексуального насильства або домагань боялася розголосу й не повідомляла про злочин. Однак не всі обирали мовчанку, особливо у ситуації загрози життю. Згадувана вище «Конвалія» навіть за крок до смерті домагалася перегляду власної справи⁹⁴. Інші жінки не так ревно шукали справедливості й навіть намагалися виправдати своїх кривдників та налагодити з ними дружні відносини. Навесні 1948 р. невідомий автор залишив опис згвалтування хорунжим «Мироном» друкарки тактичного відтинку УПА «Маківка» А.Черешньовської («Тетяни»):

«Хор[унжий] М[иرون] виходить на полянку читати книжку. Його залицяння. Відмова. Покликується на Василька. Він напастує її. На це зродилася в неї ненависть. Вона побачила, що він не здає собі справу, хто вони, і яка перед ними ціль. Не зносить. Примружені очі, [...] заклеєні уста. Була б зробила закид голосно, але уважала, аби стрільці не чули. Було би прикро їй, а також для командира, що в його осередку»⁹⁵.

Зі спогадів випливає, що «Тетяна» довгий час приховувала цей факт, відчуваючи сором, перед «Мироном» удавала, що все гаразд, частувала його тістечками. Потім наважилася розповісти командирові С.Стебельському («Хріну»).

Багато хто з жінок намагалися вирішити конфлікт самотужки. Наприклад, підпільниця Я.Романина («Марта») згадувала, що під час ночівлі у криївці до неї нав'язливо притулявся один із підпільників. Тоді вона вирішила не лягати спати, а сидіти за столом. Хлопець усе зрозумів і більше не наполягав

⁹² Інтерв'ю зі зв'язковою, записане 20.08.2009 р. // Приватний архів Л.Онишко.

⁹³ Антонюк Я. Боротьба СВ ОУН(б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип.22: Історичні науки. – Луцьк, 2010. – С.122.

⁹⁴ Протокол допиту «Конвалії» від 7.09.1945 р. // АЦДВР (не в порядку.).

⁹⁵ Там само. – Ф.9 (фонд Лебеда). – Т.45. – Спр.12. – Арк.17.

на близькості⁹⁶. У подібних випадках припинити домагання допомагала жіноча солідарність. У протоколі допиту повстанця з сотні «Докса» Л.Гуштаба («Козака») зазначено: «Ночуючи в одній хаті, дівчата прилюдно сварили “Козака” за його аморальне поводження з дівчиною»⁹⁷.

Підпільниця О.Андрушак («Орися») під час розмови зі своїм командиром В.Якубцем («Олесем») недвозначно відхилила його пропозицію стати коханкою («Я того сильно боялася, багато наших гинули вагітними. Я була чесною дівчиною», – згадувала в інтерв'ю про мотиви свого рішення)⁹⁸. Після цього він змусив її покинути криївку й забрав зброю.

У документах підпілля зафіксовано випадок, коли жінка, яка перебувала у вимушених інтимних відносинах із командиром, утекла від нього. «Він залюбився в мене, і я його не хотіла, та втікла від нього... Невдовзі [Дмитро] Вітовський прислав до мене двох озброєних людей, які силою забрали мене до УПА... Хлопці кудись ходили, а я виходила тільки в сад із “Зміюкою”... Одного разу вдалося мені втікти від нього», – свідчила на допитах у службі безпеки Г.Яцків 6 серпня 1946 р.⁹⁹ В іншому місці допитувана уточнювала: «“Зміюки” я не любила, до того він почав романсувати з Людмилою, а мені не вільно навіть говорити до когось. Були скандали. Я мала цього досить»¹⁰⁰. Станом на весну 1944 р. Д.Вітовський був ад'ютантом командира старшинської школи «Олені» Ф.Польового («Поля»).

Окремі жінки вдавалися до радикальних дій, аби припинити домагання. У січні 1944 р. санітарка сотні «Чорногори» 24-річна Олена застрелила повстанця «Понурога», не витерпівши його настирливих «залицянь» і насмішок. Після ретельного слідства, проведеного службою безпеки, її виправдали¹⁰¹. Імовірно, наявність зброї у дівчат могла служити стримуючим чинником для потенційних домагачів. Однак багато жінок у підпіллі та УПА не були озброєними.

Ще одним методом уникнути сексуальних домагань стали неофіційні стосунки з командирами/керівниками різних рангів. А.Попович («Ружа»), опинившись у криївці з кількома чоловіками, обрала собі за коханця Л.Гринішака («Довбуша») – найбільш статусного серед усіх з її середовища (після М.Твердохліба («Грома»), який перебував у підпіллі разом зі своєю дружиною О.Герасимович)¹⁰². Як видно з матеріалів архівно-кримінальної справи «Ружі», флірт переріс у глибокі почуття¹⁰³.

⁹⁶ Зі спогадів внука Ярослави Левкович – Данила Саламіна, записаних 10.09.2015 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.67722. – Т.15. – Арк.144.

⁹⁸ Інтерв'ю з Оленою Андрушак, записане 9.07.2015 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.56. – Арк.27.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.8.

¹⁰¹ Гурін В., Завальнюк К., Петренко О., Стецюк Т. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ століття мовою документів та досліджень. – Вінниця, 2009. – С.109.

¹⁰² Інтерв'ю з Анною Попович, записане 25 червня 2015 р. у с. Залісся Золочівського р-ну Львівської обл. // Приватний архів Т.Химича.

¹⁰³ Архів управління СБУ в Івано-Франківській області. – Спр.32603. – Т.3. – Арк.335.

***

Друга світова війна стала викликом для тогочасного патріархального західноукраїнського суспільства. В умовах відсутності чоловіків, які перебували на фронті або в лісі, жінки ставали єдиними годувальницями та захисницями сім'ї. Ще більше нових можливостей для розширення сфери впливу давала їм участь у підпіллі ОУН та в УПА. Жінки виходили за рамки патріархальних гендерних ролей (матері, дружини, берегині домашнього вогнища) й опановували «чоловічі» функції – бійців, розвідників, радистів, зв'язківців, командирів, керівників різного рівня. Однак поширені в той час гендерні стереотипи про неспроможність жінок воювати нарівні з чоловіками призводила до обмеження їх владних повноважень, особливо з другої половини 1940-х рр. Переважне перебування жінок у підлеглому становищі робило їх вразливими до агресії й насильства як екстремальних виявів влади чоловіків.

Попри намагання добитися від вояків і підпільників «зречення» від сексуальності як способу вивільнення енергії для боротьби, повсякденні практики не завжди збігалися зі санкціонованими. В українському націоналістичному дискурсі (як і в інших правих ідеологіях) чоловіки займали головні позиції – захисників нації, дому, жінок, натомість останнім відводили символічні ролі. Мілітарна культура вимагала від чоловіків бути сильними (фізично й емоційно), витривалими, нещадними до ворогів (незалежно від їхнього віку та статі). Конструйована таким чином гегемонна маскуліність передбачала повне підпорядкування жінок. Від них сподівалися не лише обслуговуючої праці, емоційної підтримки, але й інтимних послуг. Наслідком ставали сексуальні домагання до підлеглих жінок, чиє тіло розглядали як власність нації. Межа між добровільними та примусовими інтимними контактами була дуже тонкою, зважаючи на те, що перебування жінок у підпіллі було для багатьох вагомим фактором безпеки, аніж проживання легально (у постійному страху бути заарештованими радянською владою). Бажання жінок не бути/стати жертвою сприяло пошуку різних стратегій виживання, які не завжди були ефективними.

Умови війни сприяли екстремальному поширенню насильства. Високою була цінність чоловіків із бойовим досвідом, відповідними навиками й відданості ідеям ОУН. Чим вищим був статус злочинця – тим більшими були його шанси уникнути відповідальності. Адже головним маркером ставала ефективність кожного окремого підпільника/вояка в контексті пріоритетної збройної боротьби. Тому якщо сексуальне насильство над *чужими* жінками ситуативно їй сприяло (як засіб ефективного терору проти ворога, емоційної «розрядки» й самоствердження вояків), тоді за нього не карали.

Сексуальне насильство в ОУН та УПА не було унікальним явищем того часу. Подібні його причини, форми, прояви щодо *своїх* і *чужих* жінок бачимо в рядах Червоної армії, вермахту, радянських партизанів, інших збройних формувань, які діяли на українських землях у часи Другої світової війни. Жіноче тіло залишалося вагомим фактором ризику й надалі, під час боротьби

радянської влади з ОУН та УПА. Віднайдення нових джерел дозволить у майбутньому глибше проаналізувати специфіку насильства над жінками в оунівському підпіллі та в лавах повстанців порівняно з іншими його проявами під час збройних конфліктів.

In this article was covered the problem of sexual violence against woman from members of underground and insurgents as in their social environment, and among the civil population. Author traced the methods of relationships control and regulation between both sexes in the OUN and UPA underground. The factors lead up to violation of sexual regulation are revealed: especially the war conditions, features of armed underground activity, military culture, hegemonistic masculinity, limited resources of women's power. The role of woman's body in Ukrainian national discourse and everyday practices are analysed (the body as a symbol, additional factor of risk and the war's weapon). Also, in the article covers the reasons, kinds of sexual / sexualized violence against "Ours" and "Theirs" woman and court practice in those kind of cases.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, sexual violence, war, horizontal collaboration, women, masculinity, survival strategies.

С.С.ПАДАЛКА *

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТРАНЗИТУ:
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЧИ ВИЖИВАННЯ?**

На основі фактів, аналітичних матеріалів, наукових аргументів, авторських висновків зроблено спробу розкрити особливості суспільно-політичних та соціально-економічних змін в українському селі впродовж 1990–2000-х рр., проаналізувати відповідність сільських життєвих умов стратегічним цілям незалежної держави.

Ключові слова: селянин, село, сільське господарство, економіка, споживання, бюджет, соціально-економічні зміни.

В умовах соціально-економічного транзиту основною політичною проблемою, що постала у процесі створення нової системи ведення аграрного виробництва, була історично успадкована безвідповідальність державної влади щодо селянства. Політичні заяви та ухвалені декларації у своїй основі мали головним чином історичні оцінки минулого, як нібито причини реального стану справ на селі. Трапилося так, що, змінюючи соціально-економічні та ідеологічні цілі розвитку суспільства, держава не подбала про вироблення адекватної стратегії відродження українського села. Як наслідок, упродовж років незалежності мали місце часті трансформації підходів до практики змін системи виробництва. Не було чітко окреслено і стратегічно-загальний вектор розвитку галузі. Локальні програми (зміни земельних відносин, створення ринків тощо) державні органи також подавали у загальних рисах, їх не розуміли суспільство й селянство. Таким чином не було забезпечено громадську підтримку пропонованих змін. Навпаки, відсутність політичних, морально-психологічних орієнтирів породжувала протистояння окремих політичних груп, небажання братися за щось нове та ризикувати. Агрополітичні зміни, що їх влада проштовхувала крок за кроком, не було окреслено у часі, частіше вони бачилися як внутрішньополітична справа. Державна влада, суспільство втягнулися в невиправдано довгий пошук власне вітчизняного шляху змін. Така повільна динаміка руху України не дозволяла нашій країні подолати відставання та адекватно реагувати на економічні виклики, вести пошук закордонних споживачів із тим, аби реалізовувати їм конкурентну продукцію. Політичні рішення не були каталізатором процесів відродження, частіше відіграючи роль фактичних регуляторів обставин, що сформувались об'єктивно.

У період президентства Л.Кравчука робилися спроби втілити у життя політичну концепцію, що впливала з радянських політичних програм і знаходила відображення в деклараціях типу «пріоритетного соціального

---

* Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії і політики
E-mail: seriogap@ukr.net

розвитку», «відродження» села. За першої президентської каденції, Л.Кучма намагався контролювати процеси, що відбувалися в аграрному секторі на тлі комерціалізації, роздержавлення і приватизації. Президент прагнув жорстко контролювати приватизацію. Завдяки численним «шпаринам» у законодавстві створювались і сприятливі умови для зловживань. У сільському господарстві відбувався «приватизаційний бум». Крім того, галузь представляла собою ласий шматок для ділків. Швидкими темпами виникали фірми сумнівної репутації, через які привласнювалося майно. Міністерство агрополітики не могло самостійно регулювати процеси «дикого капіталізму». В аграрній галузі формувалася вузький прошарок власників, які намагалися повністю заволодіти найприбутковішою частиною власності. Замість того, аби забезпечувати здоровий державний протекціонізм та допомагати підприємцям і торговцям збувати продукцію, відомство взяло на себе функцію наглядача, який дозволяв або забороняв проводити ту чи іншу торгівельну операцію. Команда на чолі з В.Ющенком, що стала до державного керма державою, усвідомлювала цю винятково важливу проблему загальнонаціонального масштабу, хоча і значно запізнювалася з пошуком відповіді на те, як її розв'язувати. У серпні 2004 р. наступний, 2005-й, рік було оголошено «роком села». Однак ці пропозиції не було реалізовано. Черговий 2006-й рік оголошувався таким самим. Усі ініціативи головним чином було зведено лише до виділення з держбюджету додаткових сум на підтримку окремих програм.

В Україні на рівні політичних і державних інститутів не порушувалося питання створення внутрішньогалузевої економічної конкуренції. Сільське господарство традиційно бачилося таким, що перебуває на другорядних ролях порівняно з індустрією. Таким чином, було проігноровано досвід провідних країн світу, де ринкові відносини настільки врегульовували сектори економіки, що вони перебували в постійно-рівнозначному соціально-економічному становищі й розвивалися під дією гострої внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції. Робилися спроби копіювати зарубіжний досвід перетворень. При цьому не враховувалося, що вітчизняне аграрне виробництво «вийшло» з якісно іншої суспільно-економічної системи. Давалася взнаки й суттєва різниця у часі, за яких відбувалися ці зміни. Унаслідок неоднорідності наукової, суспільної думки та намагання відстоювати суто вітчизняний або зарубіжний досвід виникала політична нестабільність, що відволікало державні органи від проведення глибинних перетворень. Стримувала розвиток процесів відродження у сільському господарстві також і традиційна зневага у суспільстві до закону, його значення та ролі. Тривалий час зберігалася радянська практика, коли політичні рішення переважають над правовими. Слід зауважити, що наприкінці 1980-х рр. навіть за розуміння потреб у проведенні радикальних економічних змін, наявності широкої пропаганди ділової господарської ініціативи, підтримки її суспільним загалом – самими політичними рішеннями справу просунути не вдавалося. Особливо на початку 1990-х рр. мала місце правова непослідовність, українське село свідомо продовжували утримувати в ролі заручника політичної кон'юнктури. Відповідно, не було створено законодавства, яке виконувало б таку кардинальну функцію, як захист селян

і села від сваволі обставин, нечесних державних чиновників, нестабільності ринкової кон'юнктури. Напрацьований упродовж досліджуваних років вищим законодавчим органом і місцевими адміністраціями масив законів, нормативно-правових документів, які часто змінювалися й доповнювалися, закладаючи базу відродження галузі, водночас не убезпечував її від надмірного, а то і свавільного втручання чиновників, контрольних, інспекційних органів, від їх практики впливу за принципом: «дозволю – забороняю». Сільське господарство зазнало економічного занепаду. Свідченням цього було суттєве скорочення його ресурсного потенціалу. Водночас попри ці негаразди у цілому зберігалася масштабність вітчизняного виробництва. Запропоновані «згори» зміни уможливлювалися завдяки пластичній та загалом позитивній реакції селянства. Такі економічні проблеми, як неефективність фінансово-кредитної системи, погіршення матеріально-технічного забезпечення, скорочення інвестування, диспаритет цін, нерозвиненість аграрного ринку стали можливими багато у чому через переважання в діях державних органів із реального наповнення гасла «пріоритетності сільського господарства» формалізму та декларативності.

Стагнація сільського господарства перешкоджала соціальним змінам на селі. Перебування селян у традиційному життєвому середовищі ускладнилося. Духовне становлення проходило з неймовірними труднощами. У результаті консервувався розвиток індивідуальної свідомості селянина як складової суспільної. Отже без духовного зростання села й селянства неможливо було розвивати економічні інститути¹. Сільське господарство України значною мірою залежало від політичної кон'юнктури, деструктивних процесів у суспільстві, котрі відбувалися в період виборчих перегонів. У 1994–2005 рр., як правило, двічі на чотири роки українське суспільство традиційно переживало напруження та протистояння, відбувалося згортання інвестиційних програм іноземними й вітчизняними інвесторами, вивезення капіталів за межі держави, різко згасала ділова активність. Аграрна галузь таким чином потрапляла у стан очікування стабілізації, що вкрай негативно впливало на закріплення й подальший прогрес тих позитивних тенденцій, які намітились. Від обраної моделі державного регулювання аграрного виробництва залежало дуже багато.

В Україні ліберальні та протекціоністські механізми часто змінювали один одного. Паритету в їх застосуванні знайдено не було. Про важливість цього підходу свідчив досвід США. У 1930-х рр. політика протекціонізму стала однією з причин затяжної економічної депресії. В аграрній політиці розвинутих країн давно виходили з того, що успіх будь-якої справи на 2/3 залежав від людини, задоволення її економічного й соціального інтересу, в основі якого лежить проблема власності. Українська влада нерідко намагалася розв'язувати поточні економічні, часто корпоративні задачі, при цьому не зважаючи на соціальну роль відносин власності. Відбувалося формальне перетворення колишніх колгоспів на пайові господарства, при цьому нічого не змінювалося у відносинах власності, мотивації праці, ресурсозбереженні. Влада так і не стала арбітром

¹ Сахацький М.П., Запаша Г.М. Проблемні аспекти відродження сільського господарства // Економіка АПК. – 2001. – №9. – С.34–36.

у справі формування механізму узгодження корпоративних інтересів між виробниками, переробниками, постачальниками. Як наслідок, одні (виробники) опинились у найгіршому матеріальному становищі, інші (торгівельні посередники) виграли найбільше. Спроби гармонізувати ці відносини не принесли бажаних результатів. Під час приватизації було надано умови для пільгової участі селян в отриманні у власність частки переробних підприємств. Однак на практиці саме ці сертифікати найбільш успішно скуповували посередниками, тож власниками мешканці села не стали. Часто керівники господарств ставили власні інтереси на один щабель із корпоративними, а іноді й вище. Звичними стали операції «в тіні», послаблення трудових вимог до працівників. На селі зберігався неекономічний примус до праці, або економічний у викривлених формах (крадіжок чи натуроплати). Серед причин неспішності перетворень передусім слід визначити очевидно свідомі прорахунки організаційного характеру. Не знаходили належної апробації представлені пропозиції органів державної влади, політичних сил, громадських організацій, наукових установ. Упровадження ідей відбувалося на рівні країни, рідше – регіону. Ніякої відповідальності за наслідки реалізації програмних положень ніхто не зазнавав. Більше того, дії саме в такому напрямі заохочувалися різного роду радниками, фондами тощо. Характерною ознакою було намагання кожного причетного до вироблення ідей виділитися із загальної маси, щоб стати знаковою фігурою перетворень. Суть їхньої діяльності зводилася до того, щоб змінити існуючу систему докорінно та в найкоротший термін, а не поступово, крок за кроком, як це відбувалося у країнах Південно-Східної Європи. Відомо, що колишньому прем'єр-міністрові Великобританії М.Тетчер знадобилося десять років на приватизацію десятка державних підприємств і компаній².

В Україні прорахунки державних управлінських структур були вражаючими та супроводжувалися спробами відмовитися від використання адміністративних методів управління. Це значною мірою підривало основи впливу керівників районів, областей і навіть держави на процеси перетворень, ініційовані саме державою. У світовій практиці не було такого масового приниження ролі адміністративних важелів і це, безумовно, не могло не призвести до кризового стану. Ініціатори змін, оголосивши себе прибічниками європейської традиції та демократичних цінностей, насправді недостатньо виявляли обізнаність із ринковою економікою. Парадокс досвіду України у проведенні реформ полягав у тому, що при зведення до мінімуму адміністративного впливу на процеси, адміністративний апарат зберігався й розширювався кількісно. Тобто адміністративні органи, що існували без можливості адміністрування (впливу на процеси), почали дисциплінарно деградувати, безвідповідально ставитися до виконання рішень, указівок, розпоряджень. Розпочалося масове зловживання службовим становищем, поглиблювалися корупційні явища.

В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи лише великі села, де зберігалось аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою

² Шмелёв Н. Шанс на спасение // Известия. – 1991. – 23 октября.

життєдіяльність, натомість малі невпинно занепадали, а то й узагалі зникали. У політичних програмах, рішеннях органів влади, рекомендаціях учених неодноразово порушувалася проблема необхідності відродження слобідок, хуторів як засобу демографічного оздоровлення сільської території. Водночас село як форма територіальної організації продовжувало розглядатись у звуженому розумінні, поза контекстом єдиного цілого – сільської території. Узагалі, на відміну від країн Євросоюзу, в Україні не було сформульовано концепцію розвитку сільських територій як історично сформованої мережі. Соціально-економічний розвиток сіл традиційно мав епізодичний характер, оскільки залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств. Неспроможність більшості сіл надати селянам необхідний асортимент соціальних послуг стримувала розвиток аграрного виробництва. Більшість сільських жителів змушені були одержувати соціально-побутові послуги за межами своїх сіл, витрачаючи на це чимало робочого часу та коштів. Невпинно зростала чисельність малих сіл (до 100 жителів), де проживали переважно люди похилого віку. Наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. посилилися тенденції згортання будівництва й функціонування об'єктів соціальної інфраструктури. Погіршення умов праці та життєвого рівня спричинило зростання захворюваності та смертності сільського населення, міграцію в міста тощо. Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими вітчизняними вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Крім того, вони поділились на вимираючі, де пенсіонерів більше 65%, немає дітей до 16 років; та занепадаючі, де пенсіонерів мало бути до 65% і є діти віком до 16 років. Найбільше депресивних сіл на Чернігівщині (56%). У Семенівському й Ічнянському районах питома вага їх досягла, відповідно, 92,4% і 95,8%. У вимираючих селах доля пенсіонерів становить 90%³.

У 1990–2000-х рр. до проблеми соціально-економічного розвитку села на всеукраїнському рівні ставлення було байдужим. Щороку з мапи нашої країни зникали десятки сіл. Перспективи українських сіл ставали дедалі складнішими. Повністю було порушено систему територіального прогнозування розвитку сільських населених пунктів, їх забудови⁴. У 1990-х рр. в Україні проявилися дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких стало зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, декваліфікація кадрового потенціалу, деформація міського способу життя, скорочення кількості населення тощо. Відбувалося поширення деяких елементів міського способу життя на селі, носіями чого виступали мігранти, які обирали роботу в аграрному секторі (найчастіше це були вихідці з сіл, котрі тривалий час жили та працювали в містах).

³ Барановський М.О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.126.

⁴ Шкурка М.С. Розвиток українського села: історичні аспекти та сучасні проблеми // Там само. – 2007. – №9. – С.138.

В українських селян виявилось атрофованим почуття конкуренції. Це багато у чому залежало від специфіки соціально-економічного розвитку села (в минулому – колективізації), коли зберігалася колективна праця і зрівняльний підхід до розподілу доходів. Як наслідок, в аграрному секторі уже в умовах державної незалежності не розвивалася й не розвивається виробнича та обслуговуюча кооперація. Сільське підприємництво, особливо його виробнича складова, щорічно якісно втрачало здатність продукування достатніх для задоволення споживчих потреб громадян обсягів виробництва сільсько-господарської продукції. Стримувала розвиток дрібного й середнього бізнесу на селі відсутність широкого прошарку дрібних і середніх власників землі – як відомо, у процесі приватизації селяни одержали лише «право» (документи) на власність, але не землю. Натомість реальним власником землі залишалася колишня колгоспно-радгоспна номенклатура.

Сільське виробниче середовище як простір, в якому здійснювали свою трудову діяльність селяни, мало свою специфіку, відмінну від міського, більш «відкрити й масштабну» форму освоєння навколишньої природи з метою організації матеріального виробництва та задоволення на його основі власних потреб. Сільське господарство виступало в ролі свого роду соціального стабілізатора в період економічних криз на початку та в кінці 1990-х рр. Зберігалася його велике значення й у процесі переходу до нової якості життя, що часто для пересічного громадянина супроводжувалося суттєвим психологічним дискомфортом, характеризувалося переживаннями через втрату стереотипів минулого, усвідомленням краху колишнього способу життя та потребою виробити новий. В Україні лише розпочиналося створення механізмів розвитку сільських територій. Стало очевидним, що держава фінансово не могла, а ринково орієнтовані підприємства не хотіли ущемляти власні інтереси. Технічна та соціальна інфраструктура села занепадала. Досвід країн Західної й Центральної Європи підказував, що розвитку території можливо досягти лише тоді, коли буде налагоджено співробітництво між державними, приватними структурами й так званим «третім сектором», причому значна роль тут відводилась ініціативі сільських жителів⁵.

Держава здебільшого декларувала наміри відродження соціально-економічного, духовного розвитку села. Відповідні кроки були половинчастими, малопродуктивними. Загальносвітові тенденції нерідко не бралися до уваги. У контексті збереження значення гірських сіл Прикарпаття й Закарпаття стати у пригоді можуть ефективні кроки у цьому напрямі Франції, Італії, Ізраїлю, Фінляндії (створення сприятливої демографічної ситуації; пільговий продаж майна сільгосппризначення; законодавче збереження цілісності земельних масивів при формуванні нових селянських родин), а також США щодо розвитку сільської інфраструктури. Показовим для України міг би бути досвід і колишніх радянських республік у сфері державного регулювання заходів із розвитку сіл (Прибалтика, Казахстан)⁶.

⁵ *Валентинов В.Л.* Організаційна легітимність як фактор сільського розвитку // Там само. – 2005. – №10. – С.126.

⁶ *Чеботарьов В.А.* Підвищення соціальної спрямованості інноваційних перетворень в АПК // Там само. – 2007. – №7. – С.129.

Зміна суспільно-політичних стереотипів стосовно місця й ролі українського села вимагала вивчення зарубіжного досвіду, розв'язання низки часто науково-методологічних проблем, а також з'ясування змісту поняття «сільська територія». В Європі та світі проблема структури, місця, ролі сільських територій теоретично з'ясовано, отже вона вже вийшла за рамки наукового інтересу й дедалі більше розв'язується на практиці. В Австрії успішно функціонував міжнародний інститут, який розробляв теорію й методологію системного аналізу. У Чехії для вивчення сільських територій створювалися спеціальні підрозділи або консолідовані наукові колективи. В Україні про цю проблему йшлося переважно «між іншим», як про несуттєвий додаток до чогось важливішого. Переважало фрагментарне наукове з'ясування окремих питань. В умовах занепаду соціально-побутової інфраструктури села черпали економічну підтримку від найближчих селищ. Взаємозв'язок тут був широким і включав як постачання трудових ресурсів, наявність споживчого ринку, так і надання побутових послуг. Отже з кінця 1990-х рр. економічний вплив на села, селища та районні центри постійно поглиблювався. Розвинута тут транспортна мережа сприяла наближенню споживчих послуг до сільського споживача. Чимало сільських спеціалістів працевлаштовувались у селищах, де розташовувались філії промислових підприємств, організації із заготівлі сільськогосподарської продукції, фінансові установи, комунальні служби тощо. У багатьох селищах, особливо в регіонах, де зберігалось недостатнє землезабезпечення, висока щільність поселень та праценадлишковість (головним чином на заході України) в містечках активно розвивалися несільськогосподарські види діяльності, пов'язані з переробкою агропродукції, видобутком корисних копалин тощо.

Окремо слід сказати про зміни у середовищі селянства, котре загалом відзначалося консервативністю. Досягнення власного матеріального добробуту вбачалося у принципах індивідуалізму, справедливому прикладанні власних професійних навичок. У період утвердження олігархічного капіталізму зазнавали руйнації попередні історичні цінності економічної поведінки селян (велика соціальна місія). На зміну хліборобові-годувальникові почав приходити тимчасовик-бізнесмен, найвищим інтересом для якого залишався прибуток. Більшість виробників зерна в Україні орієнтувалися не на справи забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди⁷.

У 1991–2014 рр. відбувався злам життєвих стратегій трудівників села, болісний процес подолання тоталітарних ментальних традицій й посттоталітарних комплексів. Утвердження та розвиток приватновласницьких відносин вело до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності. Рівень підприємницької орієнтації громадян на селі був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність та бажання займатися підприємницькою діяльністю⁸.

⁷ Мальцев О.В. Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. – №9. – С.74.

⁸ Городяненко В.О. Економічна соціологія. – К., 2006. – С.127.

Більшість сільського населення дотримувалася патерналістської життєвої стратегії: «гарантований дохід за мінімуму праці», тобто залишалися стереотипи колгоспно-радгоспної системи, яка давала певну матеріальну стабільність, убезпечувала від ризиків. У 2001 р. 53% селян Івано-Франківщини сказали, що не бажали б змінювати свою роботу та хотіли б і далі працювати за наймом, ведучи особисте господарство. Лише 11% мріяли про власну справу, воліючи займатися підприємництвом. Близько 18% висловилися за власний бізнес⁹.

У досліджувані роки ставлення у суспільстві до сільського господарства було неоднозначним, переважала традиційна недооцінка його значення. Уважалося, що основою суспільного добробуту є кількість виробленої енергії й металу на душу населення. У розвинутих суспільствах, демократичних політичних інститутах сільське господарство передусім асоціювалося з добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. Продовольча й сільськогосподарська організація ООН ще в 1960-х рр. визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування¹⁰. Натомість в Україні складалася ситуація, за якої праця співробітника банку вважалася вчетверо суспільно важливішою, аніж селянина.

Українські селяни увійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатися на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра в можливість добитися змін на краще власними силами. Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі впродовж 1990–2000-х рр., посилювали нігілістичні настрої. Соціологи з Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення селянських родин України, зробили наступні висновки: погляди селянства спрямовано не в майбутнє, а в минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими й дискомфортно почувались в нових умовах, плекаючи надії на появу якогось «доброго дядька», котрий одного дня прийде та вирішить усі проблеми¹¹. Селяни втратили землевласницькі, землеробські риси. У село все більше проникали міські стандарти життя й поведінки. Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, у тому числі й у неприхильному ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які бралися за організацію сільськогосподарського виробництва в Україні. Так, американець Д.Свірі, котрий організував у с. Демки на Черкащині компанію «Атлантик Фармз II», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалася прірва», оскільки останні продовжували вважати: мовляв, «я – капіталіст, а тому – ворог». За 14 років роботи з українськими селянами підприємцеві вдалося «зрозуміти їх мислення на 40–50%», тривали постійні суперечки щодо питань ведення господарства (зокрема технології вирощення телят,

⁹ Сус Т.Й. Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині // Економіка АПК. – 2002. – №1. – С.98.

¹⁰ Галанець В.Г., Шульський М.Г. Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі // Там само. – 1998. – №2. – С.8.

¹¹ Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. – К., 1998. – С.112.

засів угідь без традиційної оранки), іноземця постійно підозрювали у спробах «захоплення» нових земель. Бізнесмен із Німеччини Й.Венцль, який заснував у с. Роги тієї ж області фірму «Дукра-агро», відзначав таку рису селян, як недовіра та, водночас, бажання «одержувати заробітну плату, але нічого при цьому не робити», схильність до пияцтва, порушень трудової угоди тощо¹².

Німецькі фахівці стверджують, що упослідження державою власного сільськогосподарського товаровиробника – ознака слабкості країни¹³. Вітчизняний селянин на початковому етапі розвитку приватної власності на землю та майно морально-психологічно відчував себе радше найманим працівником, залежним від керівників господарств. Наміри держави зробити селян власниками залишалися нереалізованими. Попри те, що власність на селі було передано селянам, її місце у суспільних відносинах була малопомітною. Одержавши гарантоване законодавством право володіння, користування й розпорядження майном, мешканці села не мали стимулів для примноження багатства.

Проблема вдосконалення відносин у сфері праці на селі розв'язувалася повільно, спонтанно, із застосуванням розрізаних у часі й неадекватно спрямованих заходів. Основний акцент робився на зміні власності, грошовому обігу, оподаткуванні тощо. Було сподівання, що закони ринку розставлять усе на свої місця. Як наслідок, праця селянина виявилася найменш захищеною. Держава, відмовившись від тотальної регламентації соціально-трудових відносин, натомість не подбала, аби створювались і працювали інші регулятори, у тому числі й соціальне партнерство. Становлення нової системи соціально-трудових відносин відбувалося шляхом ігнорування власного історичного, сучасного світового досвіду, а також причин економічної кризи. В Україні з часу проголошення незалежності спостерігався низький престиж праці та недостатня її мотивація; відчуження працівників від управління, зниження творчої активності та трудової дисципліни, формалізувалися підходи до організації праці. Країні з розвинутим ринковим господарством велику увагу приділяли проблемі формування нових якісних рис робочої сили, прагнули встановити стосунки між працівниками й роботодавцями, надавали якісну систему державних соціальних гарантій. Вітчизняні економісти-аграрники схильні вважати, що у цій царині відбувалися деякі позитивні явища, зокрема було створено умови для розвитку приватної форми власності та ліквідовано державну монополію на використання робочої сили, розширено можливості щодо вибору форм і видів трудової діяльності, ліквідовано правові обмеження щодо мобільності робочої сили тощо¹⁴. Натомість на селі практично не діяли механізми соціального партнерства. Держава часто усувалася від функції гаранта прав і свобод громадян. А отже часто порушувалися колективні угоди між профспілками, роботодавцями, найманими працівниками в питаннях зайнятості, охорони й оплати праці.

¹² Салей Е. Ранчо с краю // Корреспондент. – 2008. – №42. – С.45–46.

¹³ Див.: Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – №6. – С.157.

¹⁴ Чижуркова А.Д. Формування і регулювання соціально-трудових відносин в Україні // Там само. – 2005. – №1. – С.113.

Згідно з економічними категоріями, визначальними ознаками добробуту виступають розміри доходів і витрат. Упродовж досліджуваного часу ці показники на селі змінювалися головним чином структурно. Так би мовити, «живі» гроші селяни одержували від зайняття підприємницькою діяльністю, від самозайнятості, а також це були пенсії, стипендії, субсидії в готівці. До 2002 р. заробітна плата не була головним джерелом доходів. Цю функцію виконувала продукція особистих господарств.

Оплата праці у сільськогосподарських підприємствах втратила стимулюючу роль. Організовувалася вона традиційно за правилами, що були запроваджені 35 років тому й відповідали умовам жорсткого централізованого управління виробництвом. Зрівнялівка та знеособлення праці призводили до безвідповідальності, безгосподарності, зловживань, розкрадань. За інформацією профільного міністерства, у 2001 р. лише третя частина працюючих у сільському господарстві укладала з роботодавцем колективний договір¹⁵. Керівники нових агроформувань неохоче йшли на запровадження вищих тарифних ставок і посадових окладів. Договірна система відзначалася формалізмом. Для сільського господарства характерною була сегментація оплати праці залежно від форми власності. Найвищі зарплати зберігалися на підприємствах, що мали комунальну форму. За ними йшли державні, колективні та приватні. Мінімальні зарплати на селі не дотягували до елементарного споживчого кошика. Переведення раніше безкоштовних послуг у платні ще більше позначилося на матеріальному стані селян. Не завжди спрацьовував принцип, коли одночасно зі здорожчанням послуг зростала й зарплата.

Політика влади у сфері доходів громадян спрямовувалася головним чином на створення передумов, аби кожен із них ніс персональну відповідальність за свій матеріальний добробут. У політичних рішеннях, нормативно-правових актах ішлося про підняття середнього рівня життя громадян. Упродовж 1990–2003 рр. частка зарплати у сукупних доходах громадян скоротилася з 70,1% до 41,0%¹⁶. Отже змінювалися трудові й ціннісні пріоритети.

У 1990–2000-х рр. відбувалася безпрецедентна соціально-економічна поляризація населення. За даними відділу соціальної сфери, доходів і рівня життя населення Інституту економіки НАН України, 2% мешканців України мали доходи до 4 тис. дол. в місяць, 8% – 1 тис., натомість значна частина отримувала прибутки нижче рівня малозабезпеченості¹⁷. Зберігалася тенденція, коли за загального зниження доходів населення різко зросла майнова диференціація в українському селі. З одного боку, підвищилися доходи й поліпшувався рівень життя двох груп селян – частини фермерів і засновників приватних, приватно-орендних підприємств, господарських товариств, а з іншого – знизилася доходи основної частини селянства, тобто найманих працівників, власників індивідуальних господарств. Ці зміни – посилення диференціації сільських жителів за рівнем їх сукупних доходів, посилення майнового розшарування

¹⁵ Актуальні питання аграрної політики: Збірник робіт 2002–2004. – К., 2005. – С.378.

¹⁶ Кваснікова Г.С. Доходи населення та економічний стан держави // Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.117.

¹⁷ Демографічна криза в Україні: Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії. – К., 2001. – С.432.

селян – відбувалися на тлі зниження загального (середнього) рівня доходів мешканців села. Прямі наслідки таких процесів – зниження споживання матеріальних благ і послуг, деградація соціальної сфери, занепад моралі, поширення антисуспільних явищ, посилення соціального розчарування серед населення¹⁸. У 2000 р. в Україні до категорії бідних відносилось 26,7%, украї бідних – 14,7% населення. Основну частину бідних (75%) становили селяни, зайняті в особистому господарстві, і які мали дітей віком до 18 років. Значною була й частка пенсіонерів¹⁹. У 2001 р. 72% населення нашої країни перебувало за межею бідності²⁰.

Про бідність як суспільне явище почали говорити лише в 1990-х рр. Погіршилися показники індексу людського розвитку. У 1999–2000 рр. пересічна селянська родина лише 25% доходу витрачала на навчання, освіту, оздоровлення, культурний розвиток²¹. Безумовно, що такого роду тенденції мали негативні наслідки й були небезпечними з погляду майбутнього формування якісного потенціалу сільського трудівника. В українському селі відбулося те, про що говорив свого часу М.Вебер, і на зміну жорсткій організації прийшов плюралізм цінностей та принцип самоорганізації²². Очевидно трапилося так, що в більшості своїй сільський люд насолоджувався правом економічної свободи, політичного плюралізму і психологічного розкріпачення, у значній мірі легковажачи та сподіваючись на захист із боку держави, а не на власні можливості. Остання, своєю чергою, не сформувала та не оприлюднила зрозумілі ідеологічні сили, які відображали б нові цілі розвитку. Громадяни України зрозуміли хибність радянської практики, коли людина жила і працювала для економіки й «загального блага», дотримувалася принципу «спочатку думай про Вітчизну, а потім про себе», а суспільний прогрес бачився суто як зростання матеріального багатства. Тобто в пересічного українського селянина виявилось деформованим розуміння категорії прогресу, яке, за визначенням Всесвітньої конференції з соціального розвитку (Копенгаген, 1995 р.), включало у себе три ключових мети людини: прожити довге та здорове життя; здобути й поновлювати знання; одержати доступ до засобів існування. Особливо ущербними селяни почувались у плані реалізації останнього положення. На початок 2000-х рр. вони так і не стали реальними власниками основного засобу виробництва – землі, залишаючись скутими в можливості розвитку власної підприємницької ініціативи, були соціально найнезахищенішими.

Неефективність державної системи регулювання доходів спричинила різке розшарування населення на багатих і бідних. За даними статистики, у 2001 р. в Японії співвідношення «багатий – бідний» дорівнювало 4:1, в Європі – 5:1, у США – 9:1. Натомість в Україні за низької якості продуктивних сил і недосконалісті суспільних відносин цей показник становив 13:1²³.

¹⁸ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К., 2006. – С.597.

¹⁹ Мазур Н.А. Соціально-економічні чинники відтворення трудового потенціалу сільського населення Хмельниччини // Економіка АПК. – 2002. – №7. – С.137.

²⁰ Актуальні питання аграрної політики. – С.341.

²¹ Бородіна О.М. Людський капітал як основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери // Економіка АПК. – 2003. – №9. – С.96.

²² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О.Погорілого. – К., 1994. – С.142.

²³ Крупка М.І. Фінансові методи активної соціальної політики // Фінанси України. – 2002. – №7. – С.7.

Деякі вітчизняні фахівці вважали, що реальне співвідношення ще гірше – 40:1²⁴. У міжнародній економіці переважає думка, що у країні, де цей показник перевищує десятиразову величину, існують загрози соціальній стабільності. В Україні з року в рік зростала кількість мільйонерів. У 2003 р., за офіційними даними, число громадян, котрі задекларували дохід в 1 млн грн, зросло втричі порівняно з попереднім роком, склавши 8509 осіб. Дехто декларував прибутки і у 100 млн грн. Багато було й так званих «підпільних мільйонерів». На початок 2000-х рр. 70% найманих працівників у нашій країні мали зарплату до 500 грн²⁵. Через низький рівень доходів, звужені можливості прикладання праці практично не відбувалося формування середнього класу, характерною ознакою якого була здатність здійснювати накопичення за умови, коли відбувалося перевищення одержаного мінімального грошового доходу над величиною прожиткового мінімуму. Дослідження, що проводилися в Україні на початку 2000-х рр., дозволили з'ясувати, що лише 3% працездатного населення можна віднести до середнього класу, за ознакою прибутковості не менше 1 тис. грн²⁶. Мешканці села майже повністю належали до бідних.

Проведені в 2003–2004 рр. обстеження матеріального самопочуття сільських працівників Запорізької області виявили, що 76% не мали грошових заощаджень. Багато було тих, що мали борги. Так, 23% опитаних заборгували від 300 до 500 грн, із них цей борг 2,4% мали перед банком, 6,6% – перед підприємством, 14,6% – перед приватними особами. Близько 45% опитаних мали борги в розмірі 501–1500 грн. Як бачимо, банки, як кредиторі, займали третє місце, що не було позитивним явищем, оскільки відсутність надійних кредиторів (а такими могли виступати лише банки) стримувало можливості розширення виробництва²⁷.

У 1990-х рр. з'явилося нове джерело доходів – дивіденди від передачі в оренду земельних і майнових паїв. Суми нарахувань сягали 2 млрд грн. Водночас орендна плата виплачувалася на 60% зерном, 26% – іншою продукцією (олією, борошном, крупами), 9% – послугами, і лише 5% – грошми²⁸. Таким чином, переважали так звані натуральні доходи, отримані в результаті продажу сільськогосподарської продукції. Слід зазначити, що запровадження плати за оренду паїв суттєво не підвищило доходи селян. У 2001 р. отримана орендна плата за землю, за даними Міністерства агропромислової політики, становила майже 2 млрд грн: 1 млрд грн отримали пенсіонери, з решти майже 1/3 одержали непрацюючі у сільгоспідприємствах селяни і 2/3 – працівники господарств. Отже у середньомісячному обрахуванні це становило менше 30 грн. Стосовно орендної плати за майнові паї, то вона складала незначну суму навіть у тих господарствах, де її сплачували селянам. До того ж траплялися випадки, коли орендар (часто з міста) з якихось причин відмовлявся брати в оренду земельний пай у селянина та за відсутності іншого орендаря

²⁴ Кваснікова Г.С. Доходи населення та економічний стан держави. – С.119.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С.120.

²⁷ Теслюк С.Р. Аналіз діяльності особистих селянських господарств у виробництві і реалізації молока // Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.139.

²⁸ Актуальні питання аграрної політики. – С.378.

останній здавав землю цьому ж «інвесторові», але вже не укладаючи з ним договору і не отримуючи жодної орендної плати²⁹. Сформувалася стабільність орендних відносин. У 2000-х рр. у середньому лише 3–5% селян змінювали орендарів, що відповідало показникам європейських країн. Водночас оренда мала короткостроковий характер. Зокрема в 2004 р. у середньому третина договорів укладалася на період до 3 років, половина – 4–5, решта – на 10 років. Плата за оренду відзначалася помірністю, що було привабливим для іноземних інвесторів. Середній її розмір на рік сягав 100–150 грн/га, і стягувався або з 1,5% вартості паїв, або 10–15% зібраного врожаю. Це у 2–3 рази нижче, ніж у країнах Європи й Північної Америки³⁰. Крім того, сам механізм оренди побудовано так, що селянин-власник виявлявся відстороненим не лише від управління виробництвом, а й від самого процесу укладання договору оренди. Він був звичайним найманцем. Часто на селі перемагали корпоративні інтереси, що стримували розвиток демократичних економічних відносин. Селяни опинилися в економічній та морально-психологічній залежності від керівників господарств, які організовували свою діяльність на основі оренди. Саме керівник неподільно володів селянським майном і землею, мав право розпоряджатися створеною вартістю. Такий тип відносин не мав нічого спільного з ринковими. Засновники нових форм господарювання на селі не потребували, аби орендодавці працювали в них. Тобто орендна плата не виконувала функцію стимулу для працівника. Власники її, своєю чергою, розглядали як додаткові матеріальні витрати. Селянам вона бачилася способом прибутку. У всіх новостворених підприємствах (за винятком кооперативів) селянин виступав у ролі найманого працівника. Розміри орендної плати визначалися у відсотках до грошової оцінки землі та регламентувались президентськими указами. Найменшою вона була в Рівненській і Житомирській (відповідно 63,5 та 63,3 грн), а найбільшою – у Кіровоградській і Черкаській (168, 148 грн) областях. Серед форм плати переважала натуральна – 81,1%, грошова – 11,5%, відробіткова – 7,4%³¹.

У реальних умовах господарювання, що склалися на селі, дотримуватися умов орендних відносин у повному обсязі практично було неможливо. В основі інтересів орендаря й орендодавця лежали протилежні прагнення. Перший був налаштований мати найвищий дохід від використання орендованих засобів і сплатити якомога нижчу орендну плату. Другий очікував одержати максимальну плату за здані в оренду майно та паї. В основу нарахування орендної плати закладалися вартість майна й землі. Але оскільки майновий комплекс роками не оновлювався, орендар не міг якісно і вчасно виконувати технологічні операції, зазнавав збитків. Президентським указом від 3 грудня 1999 р. було запроваджено орендну плату за майно 1% вартості неамортизованої частини. Грошова оцінка землі проводилася не на користь орендодавців. Вона базувалася на рентному доході й коливалася по областях. Так, на Житомирщині 1 га

²⁹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т.2. – С.594.

³⁰ Гайдучий А.П. Інвестиційна привабливість ринку землі в Україні // Економіка АПК. – 2005. – №8. – С.129–130.

³¹ Данкевич А.Є. Орендні земельні відносини у сільському господарстві // Там само. – 2006. – №5. – С.45.

землі обраховувався в 2238 дол., на Черкащині – 4521 дол. Середня ціна по Україні становила 3564 дол. Орендна платня досягала 190 грн³². У процесі орендних відносин було чимало різного роду зловживань. Нерідко керівники підприємств намагалися самовільно зменшити розмір орендної плати або розраховувалися зі власниками паїв сільгосппродукцією, наданими за завищеними цінами послугами. Дивіденди нараховувалися з нерозподіленого прибутку агропідприємств, що був сумою минулих і поточних фінансових надходжень у готівці. Перерозподіляти ці суми було непросто. Безумовно, що такий підхід не влаштовував орендарів, оскільки вони потрапляли в додаткові фінансові ризики.

У селі порівняно з містом залишалися вужчими сфери діяльності та як, наслідок, нижчий рівень доходів. Сільські жителі постійно шукали додаткових можливостей заробітку. Здебільшого за умов занепаду основного виробництва та звуження традиційних промислових видів діяльності селяни змушені були виїздити до міст. Через нерозвиненість об'єктів соціальної інфраструктури відбувалося надмірне перегікання працездатного населення до безпосереднього матеріального виробництва (штучно завищувалася зайнятість), що суперечило логіці техніко-технологічних змін. Отже в Україні неврегульованим залишалося питання територіальної зайнятості сільського населення за сферами прикладання праці. Чисельність працюючих в особистому селянському господарстві (як вимушена зайнятість) упродовж 1990–2004 рр. зросла в 3,8 раза³³. Тяжіння до такої праці зумовлювалося необхідністю пристосовуватися до складної соціально-економічної ситуації. Водночас подібна вимушена самозайнятість сільського населення негативно позначалася на економіці у цілому. Працювати в особистому господарстві було вигідно передусім самому селянинові. Тут він мав удвічі вищий дохід за настільки ж нижчої продуктивності праці, аніж на підприємстві. Є всі підстави вважати, що таке виробництво мало тіньовий характер і не забезпечувало достатнього прибутку порівняно з іншими галузями економіки³⁴. Загальні доходи селян зростали також і від заробітчанства за межами сільських населених пунктів. У 2005 р. працювали на будівництві у приватних осіб 17% членів сільських родин, 3% – у Росії, 4% – в інших країнах³⁵. Отже відбувалася диверсифікація доходів, але спосіб її не відповідав європейським стандартам, що передбачали створення й наявність робочих місць на селі поза сільським господарством.

Утримання та збут худоби для багатьох сільських жителів було одним із засобів поповнення прибутків. Не маючи можливості переробляти молоко на сметану та знежирений сир, селяни намагалися здавати його на стаціонарні або пересувні збірні пункти молокозаводів. Під час закупівлі молока зберігалася

³² Мессель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь // Там само. – 1995. – №2. – С.13–14.

³³ Попова О.Л., Скурська Н.М. Зайнятість на селі: наслідки аграрного реформування // Там само. – 2006. – №7. – С.135.

³⁴ Дієсперов В.С. Робочі місця в сільськогосподарському виробництві // Там само. – 2005. – №4. – С.113.

³⁵ Осташко Т.О. Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи // Там само. – №11. – С.59.

конкуренція, часто проявлявся монополізм молокопереробних підприємств. Були випадки, коли в одному селі сировину скуповували три – п'ять молокозаводів, які мали «прописку» навіть в інших областях. Природно, що в такій ситуації селянам пропонувались інколи кращі й вигідніші умови розрахунків. Водночас через низьку якість сировини ціни на неї були значно заниженими та не відповідали собівартості виробництва. Як наслідок, упродовж 1990–2000-х рр. сільські жителі у 40 разів зменшили витрати на заощадження³⁶.

Отже економічний лібералізм розмежував спарене колись матеріальне виробництво та соціально-побутову сферу села. Відбувся різкий занепад останньої. На зміну колишнім торговельним організаціям почала приходити кооперативна й комерційна торгівля, розширювалася мережа приватних торговельних послуг. Через нерозвиненість сільських шляхів сполучення село практично залишалося поза активною економічною, політичною, культурною діяльністю. Відбувалися кількісні та якісні зміни у житлових умовах селян. Зростало число покинутих будинків. Державні рішення стосовно розширення індивідуального житлового будівництва в пересічному селі практично не матеріалізувалися через брак коштів. Активно велося будівництво лише навколо великих міст. Пригальмувалося духовне життя села. Здоров'я сільських жителів погіршилося, у тому числі й через знецінення людського життя. За роки державної незалежності зберігалася стала динаміка природного скорочення чисельності сільського населення. Зміни у природній складовій сільського життєвого середовища мали багато у чому негативний характер. У суспільній свідомості продовжувалося зберігатися міліарне розуміння взаємовідносин людини та природи. Зміни у сфері прикладання праці полягали передусім у зниженні продуктивності, збереженні рудиментів радянського минулого, появи безробіття та самозайнятості, трудовій міграції. Бідність на селі стала нормою життя. Оплата праці в діючих сільгоспідприємствах втратила стимулюючу функцію. Сільські жителі менше, ніж жителі міст, витрачали грошей на придбання майна, використання послуг тощо. У досліджувані роки в українському селі реально з'явилося таке явище, як загальна бідність. Більшість сільського населення постійно переживала матеріальний дискомфорт, відмовляючи собі у задоволенні найнеобхідніших матеріально-побутових потреб. Від нестатків найбільш потерпало працездатне населення.

³⁶ Актуальні питання аграрної політики. – С.378.

In this work based on the facts, analytic materials, scientific arguments and author's conclusions made an attempt to disclose the features of social-political and social-economic changes in Ukrainian village during 1990–2000s, to analyze the correspondence between peasants' living conditions and strategic goals of independent state.

Keywords: *peasant, village, agriculture, economy, consumption, budget, socio-economic changes.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 006915.2

Н.О.ГЕРАСИМЕНКО* З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕТРОЛОГІЇ: МІРИ ПЛОЩІ

Досліджується походження мір площі, які одночасно були й одиницями оподаткування, та їх значення в господарському комплексі українських земель X–XVIII ст. Визначено конкретні величини мір.

Ключові слова: історична метрологія, міра, плуг, волока, морг.

Однією з малодосліджених проблем історичної метрології – спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає виникнення одиниць виміру, функціонування системи мір та засобів вимірювання в різні історичні періоди, з'ясовує реальні величини давніх мір і відповідність їх мірам сучасної метричної системи, є міри площі.

Вивчаючи становлення й розвиток землеробства на українських землях, дослідники звертали увагу на одиниці виміру земельних володінь. Вони вивчали їх поширення в різні історичні періоди та намагалися встановити величини цих мір. Серед значної кількості мір, поширених на українських землях від часів Русі до запровадження метричної системи, особливий інтерес представляють міри площі, що одночасно були й одиницями оподаткування. Ці міри в їх історичному розвитку майже не вивчалися. Проблема привертала увагу таких дослідників, як М.Довнар-Запольський, М.В.Устюгов, В.Й.Довженок, Н.О.Герасименко¹. У цій статті розглянемо походження мір площі та визначимо їх конкретні величини.

---

* Герасименко Неля Олексіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів

¹ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.1. – К., 1901. – С.744; Устюгов Н.В. Очерк древнерусской метрологии // Исторические записки. – Вып.19. – Москва, 1946. – С.306; Довженок В.И. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н.э. и в эпоху Киевской Руси // Материалы по истории земледелия СССР. – Сб.1. – Москва, 1952. – С.155; Герасименко Н.О. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998. – 134 с.

Однією з найважливіших галузей господарства Русі було рільництво. Оброблені або призначені для обробітку земельні площі треба обмірювати. Необроблені землі, а також ліси й урочища не обмірювали, а визначали лише їх межі за допомогою природних чи штучних межових знаків (стовпців). Про ці знаки йшлося, наприклад, у «Руській правді». За порушення меж або зрубання «знаменних» (межових) дубів визначалася велика сума покарання – 12 гривень². Знаменний дуб – це дерево, яке служило межовим знаком на рубежах володінь і визначало межі ріллі. Ці дуби були, як правило, залишками вирубаного лісу.

У Руській державі вимоги до точності одиниць виміру земельних володінь були незначними. Проте жителі визначали як їх межі, так і розміри. У давніх джерелах для позначення розмірів земельних володінь, які були й одиницями оподаткування, називаються міри «плуг» і «соха». У «Повісті временних літ» під 964 р. зазначено ще одну одиницю оподаткування – «рало». В'ятичі, наприклад, давали данину хозарам «по шелягу³ від рала»⁴. Однак рало як міра площі в руських джерелах невідоме.

У «Повісті временних літ» указано також, що князь Володимир Святославович 981 р. переміг в'ятичів і наклав на них «дань от плуга». Отже у 960–980-х рр. в'ятичі платили податок від міри під назвою «плуг», яка оброблялася однойменним знаряддям праці⁵. Плуг увійшов у життя населення Русі дуже давно. За словами грецького історика Геродота (V ст. до н.е.), на землю скіфів-землеробів, котрі проживали в той час на нинішніх українських землях, упали з неба священні золоті рільничі знаряддя праці, серед яких був і плуг. Деякі грецькі письменники вважали винахідником плуга легендарного скіфського царя Анахарсиса (кінець VII – початок VI ст. до н.е.)⁶. Відомо також, що плуг використовували для обробітку ґрунту в античних державах Північного Причорномор'я. На це вказують знахідки залізних лемешів. Збереглася також пантікапейська монета другої половини III–II ст. до н.е. із зображенням плуга⁷. На відміну від рала плуг набагато підвищував якість обробітку ґрунту, у результаті чого помітно збільшувалася родючість. Натомість вадою було те, що плуг не розпушував землю, тож її спочатку орали плугом, а потім упоперек поля розпушували ралом⁸.

² Русская правда по спискам Академическому, Карамзинскому и Троицкому / Под ред. проф. Б.Д.Грекова. – Москва; Ленинград, 1934. – С.19; Толочко А. Краткая редакция Правды Руской: Происхождение текста. – К., 2009. – Прил.2. – С.123.

³ Шеляг – назва на слов'янських землях соліда – золотої монети, яку запровадив імператор Константин I (306–337 рр.) у Римській імперії, що згодом була поширена у Візантії. Мала високу пробу, яка до 1453 р. залишалася майже незмінною (див.: Зварич В.В. Нумизматический словарь. – Л., 1979. – С.158).

⁴ Повесть временных лет / Подгот. текст В.С.Лихачёв. – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1950. – С.47; Брайчевский М.Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.39–40.

⁵ Повесть временных лет. – Ч.1. – С.58; Плетнёва С.А. Хазары. – Москва, 1986. – С.71–72.

⁶ Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, 1981. – С.227; Либеров П.Д. Земледелие у скифских племён Приднепровья в VI–II вв. до н.э. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.71–72, 79, 81, 114.

⁷ Блаватский В.Д. Краткий очерк античного земледелия в Северном Причерноморье // Там же. – С.168–169.

⁸ Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – К., 1983. – С.63.

Застосування плуга у сільськогосподарській практиці сприяло інтенсифікації виробництва. Тому поява такої міри, як «плуг», що нею в Русі почали обмірювати земельні площі, не випадкова. Так, у «Руській правді» зазначено: «А в селе сеяной ржи на 2 плуги 16 кадеи ржи ростовських»⁹. Отже на ділянці землі площею 2 плуги було висіяно 16 кадей жита ростовської міри. Кадь жита, за даними дослідників, висівалася на десятині площі. Тобто 1 плуг мав дорівнювати приблизно 8 десятинам (8,8 га)¹⁰.

У «Руській правді» зазначалося також, що з площі 2 плуги могли зібрати 100 копен жита. У XVIII ст. площу 10 копен жита вважали за 1 десятину поля. Тоді 1 плуг дорівнюватиме близько 5 десятин¹¹. Таким чином, міру площі 1 плуг у руський період, за даними джерел, можна вважати від 5 до 8 десятин землі (5,5–8,8 га).

У давні часи точних мір для вимірювання площі не існувало. Це пояснювалося слабким знайомством з основами геометрії та складнощами визначення площі земельних ділянок. Траплялося це й через те, що ділянки були неправильної форми. Тому з часом для встановлення розмірів орних земель почали використовувати посівні міри як, наприклад, кадь жита. В умовах ручного висіву зерна зберігалася певне співвідношення між площею й мірою висіву на ній зерна. Це співвідношення було доволі сталою величиною у часі та просторі¹², що давало можливість за відсутності межування земель застосовувати міри висіву для виміру площ земельних наділів.

Посівні міри були пов'язані з кількістю висіяного зерна й величиною та якістю зораного поля. Вони менше залежали від фізичних можливостей людини та худоби. Тому були більш зручними у використанні при визначенні площі зораного поля в інших мірах, у тому числі й у мірах плуг, набувши широкого поширення на українських землях.

Міра плуг використовувалася на українських землях і в наступні століття, у період Великого князівства Литовського. Так, ця міра згадується в люстрації Київської землі, проведеної у 1470-х рр., в опису Житомира та у грамоті короля Александра від 6 квітня 1503 р. Ф.Янушковичу на Красносельську орну землю, де зазначено її розмір – «на один плуг»¹³.

Така міра, як плуг, була відома й на Поділлі. У XVI – першій половині XVII ст. подольяни називали плугом наділ, який мав певну норму землі, достатню норму тяглової сили. Таке господарство згодом почали називати лановим або волочним, і воно служило одиницею оподаткування. За даними І.Бойка,

⁹ Міра площі «плуг» відома й в інших країнах раннього середньовіччя. Так, угорський король Андрій II подарував у 1230 р. своєму слугі Фаркону маєток на 3 плуги в осаді Бекені Угоцького комітату (див.: Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – Ужгород, 1936. – С.31).

¹⁰ Полное собрание русских летописей. – Т.1. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1962. – С.322.

¹¹ Там же.

¹² Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. – Москва, 1960. – С.9.

¹³ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.5; Акты Литовско-Русского государства (XIV–XVI ст.) / Изд. М.Довнар-Запольским. – Москва, 1892. – С.105; Акты Литовской метрики / Собр. Ф.Н.Леонтовичем. – Т.1. – Вып.2. – Варшава, 1896. – С.121.

у Подільському воєводстві за переписом 1583 р. налічувалося 1190 плугових господарств¹⁴.

Подібною до міри плуг була й міра соха. Так, у 1507 р. король Сигізмунд пожалував київському зем'янинові В.Жереб'ятичу в Київському повіті с. Чеботалове землю на 1 соху. А.Соколенський подарував Києво-Печерському монастиреві своїх селян, котрі проживали у с. Старинщині на Волині із землею «на полп'яти сохи»¹⁵.

Відомостей про величину міри соха в документальних джерелах не зазначено. Тому визначити її розмір доволі складно. Можна погодитися з думкою, що стан тогочасних одиниць виміру площ у Великому князівстві Литовському до запровадження волочної поміри був невисоким¹⁶.

На початку XVI ст. в українських землях у складі Литви відзначалася надзвичайна строкатість селянських володінь. Крім того, існувало через-смузжя та велика різниця в розмірах і формах оподаткування й повинностей із земельних володінь. Різні стани суспільства намагалися встановити точний розмір свого землеволодіння для порівняння з іншими. Часто це визначали кількістю висіяного зерна, а сінокосів – кількістю возів сіна. Проте ці «міри» не були уніфікованими й відрізнялися навіть у сусідніх місцевостях¹⁷.

Привілейовані стани Великого князівства Литовського прагнули встановити єдине оподаткування селянських господарств із точним обрахуванням кількості та якості землі, більш рівномірним її розподілом між селянськими господарствами, із метою обкладання їх податками і повинностями за економічним потенціалом. Вони намагалися ліквідувати також черезсмузжя й таким чином перетворити трипільля на основну систему рільництва¹⁸.

Одну з перших спроб здійснити універсальне оподаткування селянських господарств уряд Великого князівства Литовського здійснив на Підляшші – найбільш західному воєводстві. У XIV–XV ст. у цьому краї на землях великого князя відбувалася колонізація переселенців – німецьких і польських селян. Для них було встановлено систему податків: від двору й господарства. Відведені землі мали однаковий розмір – волоку. Цю земельну міру принесли переселенці. Вона була різновидом хелминської волоки й польського лану¹⁹.

Дослідники мали різні думки щодо походження назви «волока». Одні вважали, що вона виникла від загальнослов'янської назви примітивної бороши – тонкого стовбура дерева з гілками, яка з часом перейшла на площу ріллі.

¹⁴ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С.265, 300.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.127; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.744.

¹⁶ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.744.

¹⁷ *Довнар-Запольский М.* Документы Московского архива министерства юстиции. – Т.1. – Москва, 1897. – С.13, 86–89, 108; *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.330.

¹⁸ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр... – С.331.

¹⁹ Там же. – С.332.

Інші твердили, що походила від дієслова «волочити» та спочатку визначала зоране поле, яке до оранки називали ланом²⁰.

Вигоди оподаткування на волоках були значними, тому великий князь литовський і шляхта прагнули селити й місцевих селян лише на волоках, а згодом і перемиряти свої землі на волоки. Повинності, установлені від волоки, спочатку були невеликими: переважно рентою, продуктами й лише частково грішми²¹.

У 1557 р. великий князь литовський вирішив провести в державі, насамперед у своїх маєтностях, волочну поміру й доручив цю справу П.Хвальчевському. За основну міру землі було прийнято саме волоку. У «Реєстрі поміри землі на волоки» зазначалося: 1 волока дорівнює 30 моргам, 1 морг – 30 прутам, 1 прут – 7,5 ліктям. 30 прутів у довжину і 10 – у ширину становили 1 морг. На одному морзі, залежно від якості жита, висівалася солянка віленської міри. Це була бочка місткістю 102 л або 70 кг жита²².

При проведенні волочної поміри ріллю розбивали на три поля, кожне з яких ревізори намагалися відводити окремою ділянкою, щоб нарізати третину волоки кожного наділу однією смугою з такою метою, аби волоки, відповідно до «Устави на волоки», були прогонними²³. У кожній волоці було, як правило, понад 30 моргів. Оскільки на відведеній ділянці землі траплялися лісові зарослі, трясовини, болота, то компенсацію за них ревізори відводили в різак (смугах) додаткові земельні володіння. Тому волока-міра і волока-тягло мали, як правило, різні розміри²⁴.

Земельні володіння мали межі, на яких ставили копці. Це були невеликі насипи, кургани для визначення меж володінь, в основу яких закладали скло, цілі або розбиті пляшки, каміння. Насипання копців при межуванні земельних володінь було тогочасною землевпорядною практикою, яка тривала й у наступні століття²⁵.

При проведенні волочної поміри село розміщувалося у середньому полі й тягнулося вздовж основної вулиці: хати стояли на одній її стороні, гумна – з пожежних справ – на іншій, городи знаходилися за хатами і прилягали до води²⁶. Землемірні роботи здійснював мірник ликом завдовжки в один шнур. Вірówka для цього не підходила, оскільки вона всихала, а при вимірі сирих ґрунтів розмокала та видовжувалася. Не прижився у землемірній практиці й мідний ціп, адже він був заважкий, загортався при проведенні виміру в полі, а в лісі його кільця рвалися²⁷.

При проведенні землевпорядкування у селі адміністрація встановлювала примусову сівозміну. Тому на землі, що перебувала під паром, і після жнив,

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.856. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–3; *Szewczyk J.* Włoka: Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi // *Prace Geograficzne* – №67. – Warszawa, 1968. – S.36; *Винник В.О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966. – С.62–63.

²¹ *Похилевич Д.Л.* Землеустройство и поземельный кадастр... – С.332.

²² Там же. – С.339.

²³ Там же. – С.352.

²⁴ Там же. – С.361.

²⁵ Там же. – С.353.

²⁶ Там же. – С.355.

²⁷ Там же. – С.375.

худоба могла пастися всюди. У селі збереглася громада, яка мала право на незайняті землі, право встановлювати примусову сівозміну і право входу в господарські ліси. Її члени утворювали свою касу, відбували повинності всім селом, мали адміністрацію, яка в державних маєтках користувалася правом юридичної особи і захисту громадських привілеїв у суді. Зберігся також суд копи²⁸.

Переваги, які принесла волочна поміра шляхті, стали тягарем для населення українських земель у складі Великого князівства Литовського. Селянський наділ у ході волочної поміри було уніфіковано, проте різниця у засобах виробництва і праці збереглася. Тому населення не бажало приймати волочну поміру. Лише у Кременецькому старостві, де волочну поміру провела королева Бона, утвердилася міра волока. Інші українські землі до утворення 1569 р. Речі Посполитої залишалися, як правило, немежованими у волоки²⁹.

Лише наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли на Волині й Поділлі з'явилися замки польських магнатів, стало можливим посилити наступ на селянські громади. Так, Тишкевичі Лагойські спробували в 1593 р. провести волочну поміру у селах Житомирського повіту, якими вони володіли. Жителі цих сіл віднесли до її проведення вороже, тому власники на деякий час від неї відмовилися. Проте вже на початку XVII ст. земельні володіння селян цих сіл були перемеряні у волоки³⁰. Однак траплялися винятки. Так, у с. Калусове на Волині, коли власник села намагався провести тут волочну поміру, селяни покинули свої землі та розійшлися по інших селах³¹.

На українських теренах, де було проведено волочну поміру, одиницею виміру земельних володінь стала міра волока, яка дорівнювала 30 моргам. Причому польська волока значно відрізнялася від литовської. В основі відмінностей була величина ліктя, який у Польщі був набагато меншим, аніж у Литві. Так, 75 ліктів складали 1 шнур польський – 20 сажнів, 2 аршини й 9 вершків; литовський – 22 сажні, 2 аршини та 9 вершків. 1 шнур у довжину і 3 у ширину дорівнювали 1 моргу, величина якого в Польщі становила 0,5 десятини (0,6 га), а в Литві – 0,7 десятини (0,8 га). Волока налічувала 90 шнурів у довжину і 1 шнур у ширину або 30 шнурів у довжину і 3 у ширину й в Польщі дорівнювала близько 17 десятин (19 га), а в Литві – близько 20 десятин (22 га). В інших місцевостях Великого князівства Литовського збереглися міри плуг і соха. Так, у 1770-х рр. у Берестейському фільварку було зорано «на зяблю 200 плугів»³².

Проте політику уряду Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої було спрямовано на поширення волочної поміри. Тому з 1560-х рр.,

²⁸ Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр... – С.385.

²⁹ Архив ЮЗР. – Ч.7. – Т.1. – К., 1886. – С.251–252; Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр... – С.409.

³⁰ Там же.

³¹ Архив ЮЗР. – Ч.6. – Т.1. – К., 1876. – С.150.

³² ЦДІАК України. – Ф.856. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–3; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – С.46–47; Баранович А.И. Хозяйство фольварка на юге Волыни в XVIII в. // Материалы по истории земледелия СССР. – С.418–419, 425.

як свідчать джерела, міри плуг і соха дедалі частіше прирівнювалися до міри волока. Наприклад, від сохи, як і від волоки, брали однаковий податок³³.

У першій половині XVII ст. міра волока була поширена й на теренах Лівобережної України. За Деулінським перемир'ям, укладеним 1 грудня 1618 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, землі Північного Лівобережжя (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський повіти) з 29 містами відійшли до Речі Посполитої. Чернігівський і Новгород-Сіверський повіти було реорганізовано у Чернігівське князівство, а після Поляновського миру (1634 р.) – у воеводство. Стародубський із частинами Мглинського, Суразького й Новозибківського повітів у 1620 р. ввійшов до складу Смоленського воеводства та був приєднаний до Литви³⁴.

Того ж року в райони Північного Лівобережжя України на «ординацію замков от Москви рекуперованих» було направлено урядових комісарів: мозирського старосту Б.Стравинського й королівського секретаря В.Глембоцького³⁵. Вони повинні були провести ревізію прав колишніх володарів маєтків. Комісари перевіряли майнові документи, а за їх відсутності враховували свідчення очевидців і сусідів. Ті власники, котрі мали документи на маєтності, одержували королівські грамоти в першу чергу. Так, московський поміщик І.Гладкий, котрий не захотів залишити свої земельні володіння на Стародубщині й переходити після Деулінського перемир'я до Московії, пред'явив відповідні документи на право володіння та одержав на них королівську грамоту. Але замість колишніх його земельних маєтностей, що знаходилися в різних місцях, йому відвели землі над р. Сечно та у с. Гориславному, що становили 10 четвертей поля російською мірою. До них прирізали ще й пустир, котрий знаходився за селом. Мірничі³⁶ провели вимір цих земельних володінь і зазначили їх розмір – 50 волок. У польських або литовських волоках, залежно від того, до якої юрисдикції вони ввійшли, було виміряно землі й інших колишніх поміщиків³⁷. Отже при проведенні урядовцями Речі Посполитої ревізії прав на володіння маєтками та межових робіт московські міри витіснялися польсько-литовськими.

Великі земельні володіння, розділені на волоки, одержали на Північному Лівобережжі польсько-литовські магнати та шляхтичі. У 1625 р. панові Рапсану в урочищі Синині, що знаходилося неподалік Стародубського замку, було відведено 40 волок землі, а у Стародубському повіті – 50 волок з усіма угіддями. Власниками чималих земельних обширів і навіть цілих міст – Новгорода-Сіверського, Погара, Мглина – стали А.Пясочинський і М.Абрамович. Великі земельні володіння одержало духівництво, переважно католицьке. У 1628 р. 85 волок одержав чернігівський монастир проповідників-домініканців і 15 – чернігівський костел³⁸.

³³ *Любавский М.И.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.253; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С.745.

³⁴ *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.292–293, 296.

³⁵ *Багалея Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского «Описание старой Малороссии». – Санкт-Петербург, 1891. – С.50.

³⁶ Так у Речі Посполитій називали землемірів.

³⁷ *Багалея Д.И.* Новый историк... – С.50.

³⁸ Там же. – С.51–53; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.2. – Чернигов, 1867. – С.155–158.

Земельні володіння на півночі Лівобережної України відводили також козакам. Не маючи коштів, щоб найняти польських жовнірів для охорони міст, король Сигізмунд запросив на цю службу козацтво, надаючи замість платні земельні володіння. Для відведення землі направлялися королівські мірничі. У Почепі, наприклад, мірничий Велющинський нарізав козацькій родині, один зі членів котрої ніс кінну службу, «волок четьре»³⁹.

Із часом уряд Речі Посполитої почав вимагати виконання військової служби з охорони місцевих замків і від тих козаків, які володіли лише 2 волоками землі. Так, А.Королькевич, котрий мав 1 волоку в с. Доманичах, «принял другую уволеку по римарю вакующую», і маючи, таким чином, «грунт на полконя, меет послугу замковую отпраляти як другие козаки»⁴⁰.

Охорону замку у Стародубі несла сотня козаків, якій мірничі відвели 400 волок землі. Крім ріллі до волоки додавали різні угіддя, а також право «в'їзду в пуцу», тобто заготівля деревини для своїх потреб. На території, що належала міському замку, козаки одержували землю для зведення будинків і під присадибні ділянки. Земля та споруди на ній, за наданими урядом правами, могли передаватися у споконвічну власність як козаків, так і їхніх нащадків⁴¹.

Продавати земельні ділянки й господарські будівлі городові козаки могли лише з дозволу начальника місцевого замку, і тільки особам, котрі могли нести військову службу. Для зведення житла та господарських будівель їм надавався шестирічний привілей, який звільняв їх від деяких службових обов'язків. Після цього козаки повинні були відбувати військову службу, кожні чотири місяці з'являтися на реєстрацію й не підтримувати козацько-селянських повстань, які час від часу спалахували на території України. На період воєнних дій, особливо під час облоги міста, козакам надавалася ще й окрема платня: кожні три місяці – по 8 польських злотих⁴². Козацькі сотні, призначені для охорони замків, було організовано у Стародубі, Мглині, Трубчевську, Почепі та інших містах. Вони мали свої короги (прапори). У Стародубській сотні, наприклад, був червоний прапор із синім хрестом посередині⁴³.

Земельні володіння, розміри яких визначалися у волоках, отримали від уряду міста Північного Лівобережжя: Стародуб, Чернігів, Почеп, Мглин та ін. Зокрема Чернігову було відведено 30 волок землі на міський фільварок, 36 – на утримання міського уряду; Мглину – 10 волок на вїта, 6 – на бурмистрів, по 2 – на писаря й на фільварок⁴⁴. Через те, що козаки отримували земельні володіння за виконання певних службових обов'язків, 4 волоки вони називали «службою» (або «пляцем»), а четверту частину – «чверткою».

Отже на теренах Північного Лівобережжя уряд Речі Посполитої вживав заходів щодо поширення серед місцевого населення для вимірювання земельних

³⁹ Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Вып.4. – Чернигов, 1885. – С.613, 619–620.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. – С.53–54.

⁴² Романовский В.А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1961. – Рига, 1963. – С.187.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во II пол. XVII в.) // Воссоединение Украины с Россией. – Москва, 1954. – С.410.

володінь польсько-литовських мір. Відсутність достатніх джерел цього періоду, де згадувалися б земельні міри, не дає можливості всебічно простежити межі розповсюдження волюки. Документальні дані підтверджують доволі широке її застосування у Стародубському, Чернігівському та Новгород-Сіверському повітах.

Національно-визвольна війна українського народу проти магнатів і шляхти, яка розпочалася 1648 р. й переросла в національну революцію, ліквідувала велике магнатське, середнє та дрібне шляхетське землеволодіння. Проте вимірювання землі у волюках залишилося. У цих мірах визначалися розміри земельних володінь у маєтках шляхти, ті з представників якої, вступивши до козацького війська, зуміли їх зберегти. Так, гетьман Б.Хмельницький за заслуги перед козацтвом видав універсал шляхтичеві П.Ярмултовському на с. Вербичі й 6 волюк у с. Горбове, якими він володів до війни⁴⁵.

У волюках зазначалися земельні володіння в підтверджувальних гетьманських універсалах містам. Наприклад, у документах І.Самойловича та І.Мазепи від 13 червня 1672 р. і 17 вересня 1687 р., наданих урядникам Чернігова⁴⁶. У часи Речі Посполитої землі с. Лотаки на Стародубщині також було розділено «на полоси, то єсть у волюки». Після вигнання магнатів вільні земельні площі на правах займанщини заселяли козаки й селяни. На початку XVIII ст. їх почав скуповувати лотаківський піп І.Пригара, а згодом і його син Стефан. Розміри цих земельних володінь зазначалися у волюках⁴⁷. У 1720–1730-х рр. землі козаків і селян у с. Лотаках придбав стародубський городовий отаман Озерський. Крім того, він скупив земельні володіння й у нащадків І.Пригари. У результаті разом зі придбаним у місцевих козаків і селян у нього стало «пол 4 з третиною уволюки»⁴⁸. У 1737 р. значні земельні володіння у с. Лотаках опинилися в руках стародубського полкового судді М.Ханенка. 1 чвертку землі він купив за 10 російських рублів, 3 чвертки – за 30, а пляц зі чверткою – за 50. Тобто міра «пляц» містила 4 чвертки. Після смерті М.Ханенка його нащадки звернулися до гетьмана К.Розумовського стосовно підтвердження прав на ці володіння, зазначивши, що їхній батько впродовж 30 років скупив у жителів села «полдесяти уволюки»⁴⁹.

Отже у XVIII ст. земельні володіння селян і рядових козаків на Північному Лівобережжі вимірювалися у пляцах і чвертках. Козацька старшина й духовництво для вимірювання своїх земель використовували волюку та її фракції. Наприклад, у с. Новий Дроків Стародубського полку продана 1729 р. земля «в пляцах, мерою шесть чверток [...] находилась смежно с одной стороны от уволюки поповой»⁵⁰.

⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.54497. – Арк.93; *Лазаревський О. Українські посполиті (1648–1783) // Розвідки про селянство на Україні-Русі у XV–XVIII ст.* – Л., 1902. – С.137.

⁴⁶ Генеральное следствие о маентностях Черниговского полка 1729–1730 / Изд. Н.П.Василенко. – Чернигов, 1908. – С.310, 342, 352–366.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.611-а. – Арк.20 зв.

⁴⁸ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.165–167; Ф.51. – Оп.3. – Спр.611-а. – Арк.20 зв.

⁴⁹ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.169, 172 зв. – 173 зв.; Ф.269. – Оп.1. – Спр.3798. – Арк.2–2 зв.; ІР НБУВ. – Ф.61. – Спр.1093. – Арк.1 зв., 2 зв., 3 зв.

⁵⁰ *Филимонов Е.С.* Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 г. – Вятка, 1888. – Приложение: Земельные акты. – С.24.

Із першої половини XVIII ст. російський уряд почав запроваджувати на Лівобережжі України свою систему мір. Відтепер козацькі старшини для вимірювання своїх земельних володінь використовували нові одиниці. Так, генеральний бунчужний І.Бороздна свої земельні посілости, що знаходилися у с. Медведів Стародубського полку, у другій половині століття вимірював уже в російських мірах висіву – «четвертях»⁵¹.

На Правобережжі України у XVII – на початку XVIII ст. ішов процес розпаду складних волочних господарств на окремі двори. Це відбувалося через те, що їхні власники брали податки й повинності не від волоки, а від кожного окремого двору. Волоки почали вимірювати, перетворюючи їх із господарства на ділянку землі у 30 моргів. Заміна волочної системи подвірною мала на меті повніше охопити робочу силу тих, хто проживав на цій землі, збільшивши кількість податків⁵².

Таким чином, плуг і соха як міри площі відомі від часів Русі. Вони являли собою конкретні земельні ділянки, що оброблялися одним плугом або сохою, включно з певною кількістю необхідної робочої худоби. Площа земельних володінь під назвою «плуг» була різною та залежала від якості ґрунту. У період Русі вона коливалася в межах 5–10 га. Плуг був також і податковою одиницею. Відомостей про розмір міри «соха» в Руській державі виявити не вдалося. Це питання ще потребує подальшого дослідження.

Із проведенням у Великому князівстві Литовському в 1557 р. волочної поміри плуг і соху перемеряли та прирівняли до міри волока, відповідно перші дві міри зникли. На Лівобережжі України волоку запровадив уряд Речі Посполитої в першій половині XVII ст., і застосовувалася вона лише на північних теренах регіону одночасно з місцевими одиницями вимірювання площі. У другій половині XVIII ст. тут поширилися російські міри. У Правобережній Україні волока як господарська й податкова одиниця з XVII ст. поступово зникає. Проте її продовжували використовувати як земельну міру, яка дорівнювала 30 моргам.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.8.

⁵² Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – Москва, 1968. – С.249.

In this article author researched the origin of land measurement that at the same time was the taxing unit. Also covered up their meaning in the household complex of Ukrainian lands in 10–18th centuries and specified concrete measurement volume.

Keywords: historical metrology, measure, pluh, voloka, morg.

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В ПОЛЬЩІ (1988–2015 рр.)

Представлено розвиток допоміжних історичних дисциплін у польській історіографії від кінця 1980-х рр. Звернуто увагу на актуальні наукові школи, напрями досліджень, причинно-наслідкові зв'язки, які допоможуть зрозуміти високий академічний рівень джерелознавчих студій польських істориків. Наголошено на інтердисциплінарності, тенденціях до осмислення мети й завдань історичного дослідження у вимірі культурної антропології, семіотики, природничих і гуманітарних наук із проекцією на визначення культурних комунікативних кодів, систем цінностей суспільств / соціальних груп, повсякденних практик, правової, конфесійної культури.

Ключові слова: історіографія, джерело (джерелознавство), допоміжні історичні дисципліни, сфрагістика, геральдика, генеалогія.

Спеціальні (допоміжні)¹ історичні дисципліни по праву називають цеглинами у фундаменті історичної науки². Тривале ігнорування дисциплін джерелознавчого циклу в радянський час зумовило суттєве відставання національного історієписання від здобутків європейських історичних шкіл. Якісне вивчення минулого можливе за умови існування потужних університетських та науково-дослідних інституцій, медієвістичних і джерелознавчих центрів досліджень як осередків освоєння надбань світової (та, зокрема, європейської) історіографії. Дороговказом на цьому шляху може для нас бути досвід сусідів, насамперед Польщі.

Доленосний 1989-й рік, пов'язаний із розвалом комуністичної системи, позначився для Польщі черговими політичними змінами, результатом яких можна вважати вибудування позицій, що забезпечили нині цій державі статус одного з регіональних лідерів Центрально-Східної Європи. Демократизація Польщі, яка розпочалася з лютневого круглого столу 1989 р., за який сіли опозиція та влада, мала наслідком частково вільні вибори 4 червня того ж року. Падіння комуністичного устрою безпосередньо вплинуло на розвиток гуманітарних дисциплін³. Але навряд чи можна у цьому випадку говорити про

---

* Перкун Віталій Павлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, сектор генеалогічних та геральдичних досліджень
E-mail: orantus@ukr.net

¹ Поняття «науки pomocnicze historii» перекладається як «допоміжні історичні науки». Оскільки в українській академічній традиції воно передається як «допоміжні історичні дисципліни», саме ним автор послуговується у своєму тексті (окрім випадків наведення назв польських статей, книжок, тем наукових конференцій).

² Від редакторів тому [Я.Дашкевич, О.Купчинський] // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т.ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.7.

³ Побутує думка, що рубіжним моментом змін у гуманітарних дослідженнях у Польщі став 1990 р. (див.: *Debicki J., Narc L. Interdyscyplinarność albo zintegrowanie dyscyplin a historyczne badanie regionalne (na przykładzie Śląska) // Acta Universitatis Wratislaviensis. – №2966. – Historia. – CLXXV: Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura: Wokół interdyscyplinarnych badań historycznych / Pod red. S.Rosika, P.Wiszewskiego. – Wrocław, 2006. – S.438*). Попри істотні зміни, які

зміни кардинальні, «цивілізаційні», як це було в українській гуманітаристиці від часу проголошення незалежності в 1991 р. де-юре, або з кінця 1988 р. (заснування Археографічної комісії) – де-факто. Гуманітарні науки в Польщі 1940–1980-х рр. були в набагато кращих умовах, порівняно з українськими радянськими реаліями.

Упродовж другої половини ХХ ст., попри до певної міри позірне сприйняття марксистської методології, польська історична наука загалом зберегла свою тяглість, традиції, школи та високий академічний рівень. За словами проф. М.Кочерської, ряд інтелектуалів, у тому числі історики Т.Мантойфель, А.Гейштор, С.Лоренц, С.Гербст, які задавали тон у повоєнній польській історіографії, зробили вибір на користь органічної праці в умовах неповного суверенітету відновленої держави, що зумовлювало прийняття (більшою або меншою мірою) вербальних вимог марксистської доктрини в історичних дослідженнях⁴.

Порівняно з українськими радянськими істориками польські фахівці були відкритими для контактів із західноєвропейськими колегами⁵. Насамперед після перерви 1939–1953 рр. відновилися зв'язки з представниками школи «Анналів». Завдяки особистим контактам А.Гейштора з Ф.Броделем, Ж. Ле Гоффом, Ж.Дюбі молоді адепти науки мали можливість стажуватися у провідних французьких центрах⁶. Нині немає фактично жодного польського

приніс 1989 р., усе ж у назві статті свідомо зазначено 1988 р. – саме тоді, з офіційною реєстрацією Польського геральдичного товариства та наступним поживаленням досліджень у ряді суміжних із геральдиком дисциплін, відбувся перелом.

⁴ *Koczerska M.* Aleksander Gieysztor 17.VII.1916 – 9.II.1999 // *Studia Źródloznawcze*. – Т. XXXVII. – Warszawa, 2000. – S.7. Подібний погляд висловив К.Модзалевський – медієвіст і політичний діяч опозиції 1960–1980-х рр. (див.: *Przegląd Historyczny*. – 2011. – №1. – S.45–107). Про сприйняття польською інтелектуальною елітою в період ПНР марксистської доктрини писав філософ Л.Колаковський (див.: *Kolakowski L.* *Moje słuszne poglądy na wszystko*. – Kraków, 2011. – S.299). Режисер, а також письменник А.Жулавський у своїх споминах також уважав слушними певні форми співпраці з комуністичним режимом після 1945 р., оскільки у протилежному випадку «Польща була б радянською республікою, табором» (див.: *Kletowski P., Marecki P., Żuławski* [wywiad-rzeka]: *Przewodnik krytyki politycznej*. – Warszawa, 2008. – S.151).

⁵ Особливо детально про стан історичної науки в УРСР та фаховий рівень українських радянських істориків того часу писав І.Лисяк-Рудницький. Так, київський професор К.Дубина, котрий брав участь у конгресі історичних наук у Відні (1965 р.), не володів жодною європейською мовою, «вирізняючись» та цьому тлі від московської частини радянської делегації (див.: *Лисяк-Рудницький І.* *Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.428*). І це було доволі типовим явищем для істориків радянського періоду. Про закритість гуманітарної науки у СРСР від зовнішнього світу, а відтак і від нових концепцій, див.: *Гуревич А.* *Подводя итоги... // Одиссей: Человек в истории*. – Москва, 2000. – С.127.

⁶ Яскравий приклад такої співпраці між польськими та французькими осередками – наявність у сфрагістичних колекціях закладу допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету французьких гіпсових відтисків печаток із паризького Національного архіву (див.: *Piech Z.* *Zbiory odlewów pieczęci w Zakładzie nauk pomocniczych historii Uniwersytetu Jagiellońskiego // Zbiory pieczęci w Polsce / Pod red. Z.Piecha, W.Strzyzewskiego*. – Warszawa, 2009. – S.345). Детальніше про співпрацю польських та французьких істориків, взаємовпливи, починаючи з 1950-х рр., див.: *Duby G., Geremek B.* *Wspólne pasje (rozmowę przeprowadził Philippe Sainteny, przełożyła z francuskiego Elżbieta Teresa Sadowska)*. – Warszawa, 1995. Доволі цікаві стаття та монографія П.Плескота про особливості наукових відряджень польських істориків до Франції в 1950–1960-х рр. (див.: *Pleskot P.* *Niecodzienne życie polskich uczonych podczas wizyt w krajach Zachodu w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku // Przegląd Historyczny*. – Т.ХCVIII. – Zeszyt 2. – Warszawa, 2007. – S.197–214; *Idem.* *Intelektualni sąsiedzi: Kontakty historyków polskich ze środowiskiem „Annales” 1945–1989*. – Warszawa, 2010). М.Куля описує специфіку поїздок польських істориків до Франції на прикладі листів із відряджень свого батька, проф. В.Кулі. Автор акцентує увагу на політичних особливостях гуманітарного академічного середовища Польщі

історика, який не пройшов би коротко- чи довгострокову практику у визнаних європейських і північноамериканських наукових осередках.

Традиції розвитку допоміжних історичних дисциплін у Польщі сягають початку XIX ст.⁷ Якісно нового оберту вони набули з кінця XIX ст. У 1898 р. було відкрито першу кафедру допоміжних історичних дисциплін у Ягеллонському університеті, яку очолив С.Кжижановський. У 1908 р. постало Польське геральдичне товариство та часопис «Miesięcznik Heraldyczny». Плідно працювали на цій ниві генеалог і геральдист В.Семкович, дипломатист С.Кентжинський, видавець генеалогічних, геральдичних та сфрагістичних джерел Ф.Пекосинський. У перші чотири десятиліття XX ст. з'явилися студії теоретичного характеру, мета яких полягала в осмисленні допоміжних історичних дисциплін у вимірі вивчення та інтерпретації джерел⁸.

У воєнний (1939–1945 рр.) та повоєнний (1946–1956 рр.) часи розвиток дещо загальмувався. Винятком тут може бути короткий нарис допоміжних історичних дисциплін авторства А.Гейштора⁹. Утім уже починаючи від хрущовської «відлиги» (1956 р.) польська гуманітаристика вийшла на висхідну лінію. Події березня 1968 р. стали черговим випробуванням¹⁰. Втрат зазнали ряд напрямів: філософія, культурна антропологія та ін.¹¹ Натомість історики здебільшого зберегли свої позиції. Пояснення можна знайти в тому, що їхні студії зосереджувалися на теорії джерелознавства та на самих джерелах, не входячи в конфронтацію з тодішньою офіційною ідеологією. Саме у ці роки вийшли друком ґрунтовні розвідки з хронології, генеалогії, геральдики, сфрагістики, дипломатики, палеографії, нумізматики. Це був вагомий результат роботи фахівців, очолюваних директором Інституту історії Польської академії наук проф. Т.Мантойфлем, який поклав за мету реалізувати проект вивчення допоміжних історичних дисциплін у рамках монографічних досліджень конкретного напрямку.

Нового поштовху допоміжні історичні дисципліни набули з кінця 1980-х рр. Так, у 1988 р. було відновлено діяльність Польського геральдичного товариства, котре припинило свою роботу 1939 р. з початком Другої світової війни. Його метою проголошено провадження наукових досліджень у геральдиці, сфрагістиці та суміжних галузях знань. Фактично це стало свідченням волі польських істориків активізувати студії на полі допоміжних історичних дисциплін. Нині працюють відділення ПГТ у Варшаві, Кракові, Любліні, Торуні. Наукові інституції цих

1950–1960-х рр. (див.: *Kula M. Podchody z Biurem «W» // Przegląd Historyczny. – Т.XCVIII. – Zeszyt 2. – Warszawa, 2008. – S.633–650.*)

⁷ *Lelewel J. Nauki, dające poznać źródła historyczne. – Wilno, 1822.*

⁸ Див.: *Krzyżanowski S. O zadaniach paleografii i dyplomatyki wobec historii polskiej i historii prawa polskiego: Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich. – Lwów, 1890; Semkowicz W. Potrzeby w zakresie nauk pomocniczych historii // Nauka Polska. – Т.1. – Warszawa, 1918. – S.287–312; Idem. Rozwój nauk pomocniczych historii w latach 1888–1938 // Kwartalnik Historyczny. – Т.51. – Warszawa, 1937. – S.227–257; Kętrzyński S. Stan nauk pomocniczych historii i ich potrzeby // Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – Т.1. – Lwów, 1930. – S.180–198.*

⁹ *Gieysztor A. Zarys nauk pomocniczych historii, wydanie trzecie, poszerzone przy współudziale doc. dra Stanisława Herbsta. – Т.1–2. – Warszawa, 1948.*

¹⁰ Тоді у великих польських містах відбулися студентські акції протесту, учасники яких домагалися демократизації суспільства. Наслідком стала політична криза, обмеження прав і свобод громадян, що відобразилося в тому числі й на гуманітарній сфері.

¹¹ Змушені були емігрувати філософ Л.Колаковський, історики ідей К.Пом'ян, А.Валіцький та ін.

міст (університети, архіви, академії тощо) – визнані центри розвитку допоміжних історичних дисциплін. Виказують активність у цій сфері зацікавлень й інші наукові та університетські осередки в містах Щецин, Познань, Катовіце, Вроцлав, Кельце, Лодзь, Зелена Ґура.

Що саме вдалося досягнути польським історикам на ниві допоміжних історичних дисциплін за чверть століття? Нижче подано розгляд теми за такими пунктами: центри наукових шкіл, спеціалізовані часописи, розвиток окремих допоміжних дисциплін, поняття «допоміжні історичні дисципліни», спеціалізовані конференції, видання на пошану знаних дослідників, бібліографії, енциклопедії, праці з історії, методології допоміжних історичних дисциплін, підручники, спеціалізовані нагороди та премії.

Центри наукових шкіл

Краків. На сьогодні ця давня королівська столиця – найбільший центр вивчення допоміжних історичних дисциплін у Польщі. Заклад допоміжних історичних дисциплін та архівістики місцевого Ягеллонського університету (керівник – д-р габ., проф. З.Пех) – родоначальник студіювання джерелознавчого напрямку, а один із «батьків» краківської школи, проф. Ф.Пекосинський – автор класичних праць зі середньовічної геральдики, генеалогії та сфрагістики. Засновником на той час ще кафедри допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету у 1898 р. став С.Кжижановський. Його перу належать програмні студії з дипломатики та палеографії. Наступним керівником кафедри був В.Семкович, котрий опублікував ряд монографій і джерел із ділянки генеалогії та геральдики, енциклопедію допоміжних історичних дисциплін (лекційні заняття з історичної географії, дипломатики, геральдики, сфрагістики, генеалогії, палеографії, хронології; у 1999 р. перевидано з передмовою його учениці – Б.Вирозумської). Своєрідним пам'ятником В.Семковичу стала його монографія «Paleografia łacińska», котра побачила світ уже після смерті автора – у 1951 р. У 2002 р. опубліковане друге видання з передмовою Б.Вирозумської. Із кінця XIX ст. заклад допоміжних історичних дисциплін систематично збирає та впорядковує сфрагістичні, геральдичні, нумізматичні, картографічні матеріали, стародруки, пергаментні документи та їх копії. Вони використовуються під час практичних занять зі студентами. Слід підкреслити унікальність цього науково-дидактичного осередку як у польському, так і центральноєвропейському контекстах. Упродовж останніх двадцяти років заклад був ініціатором та організатором наукових конференцій, присвячених допоміжним історичним дисциплінам. За словами З.Пеха, сфрагістичні студії в 1990-х рр. стали провідною дослідницькою тематикою підрозділу¹². І природно, що нині краківський осередок веде перед на ниві польської сфрагістики. Провідними фахівцями, окрім уже згаданого проф. З.Пеха (коло його наукових інтересів: сфрагістика, владні атрибути, історична іконографія), є проф. Б.Вирозумська (устрій та документація середньовічних міст), д-р габ.

¹² Piech Z. Zbiory odlewów pieczęci w Zakładzie nauk pomocniczych historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. – S.344.

В.Дреліхаж (нині голова Краківського осередку ПГТ, сфера наукових інтересів: геральдика, дипломатика, епіграфіка), д-р П.Рабей (геральдика, епіграфіка), д-р М.Стажинський (церковна геральдика та сфрагістика, джерелознавство).

Питаннями допоміжних історичних дисциплін також займаються у Краківській теологічній академії. Коло інтересів фахівців цього університетського осередку: геральдика, символіка, атрибутика католицької церкви та духівництва¹³.

Люблін. Тут допоміжні історичні дисципліни вивчають у двох основних наукових осередках – Люблінському католицькому університеті та Університеті імені М.Кюрі-Склодовської. Знаковими постатями, які дали поштовх розвитку дисциплін ще в 1970-х рр., були кс. проф. С.Лібровський та проф. Ю.Шиманський. Зокрема перший у своїй статті 1977 р. «Про розширення джерельної бази в історико-церковних дослідженнях» звернув увагу на важливість вивчення церковної геральдики¹⁴. Ю.Шиманський, чий науковий шлях розпочався у Силезькому університеті (Катовіце), започаткував у Любліні власну наукову школу. Його вихованці – знані нині в Польщі та поза межами цієї країни історики К.Скупенський (дипломатика), Б.Трелінська (епіграфіка), Г.Серока (геральдика, сфрагістика), П.Диммель (дипломатика), Я.Лосовський (сфрагістика, дипломатика). Ці фахівці становлять ядро Люблінського відділення ПГТ. У 1990-х рр. у місті відбулися ряд геральдичних і сфрагістичних конференцій.

Варшава. У столиці Польщі допоміжні історичні дисципліни розвиваються в Інституті історії Польської академії наук (відділ допоміжних історичних дисциплін та археографії), Варшавському університеті (кафедра допоміжних історичних дисциплін та методології), Університеті імені кардинала С.Вишинського (інститут історичних наук), Польському геральдичному товаристві. Як у першій, та і в двох інших наукових інституціях тривалі основи розвою допоміжних історичних дисциплін заклав проф. А.Гейштор¹⁵. Його учні – проф. С.К.Кучинський та М.Кочерська, у значній мірі Р.Керсновський, якого А.Гейштор у 1949 р. запросив із Кракова до Варшави – стали локомотивом розвитку джерелознавчих галузей знань у польській столиці. Саме у Варшаві стараннями тоді ще магістра історії С.Гужинського та доцента С.К.Кучинського 1988 р. було відновлено діяльність передвоєнного Польського геральдичного товариства. М.Кочерська керує кафедрою допоміжних історичних дисциплін Варшавського університету та проводить магістерський і докторантський семінар із відтинку медієвістики. Її вихованці, а це П.Венцовський (дипломатика, методологія, джерелознавство) та М.Яніцький (епіграфіка, джерелознавство), на сьогоднішній день – визнані фахівці з пізнього середньовіччя

¹³ Див.: Interpretacja i symbolika: Praca zbiorowa / Pod red. T.Jelonka, L.Rotter. – Kraków, 2006; Symbolika roślin: heraldyka i symbolika chrześcijańska / Pod red. J.Mareckiego, L.Rotter. – Kraków, 2007; Snoty i wady: społeczeństwo baroku po obu stronach Karpat / Pod red. J.Mareckiego, L.Rotter. – Kraków, 2007; Jak czytać wizerunki świętych: leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych / J.Marecki, L.Rotter. – Kraków, 2009; Symbolika roślin / Pod red. J.Mareckiego, L.Rotter. – Kraków, 2010.

¹⁴ Librowski S. O poszerzeniu bazy źródłowej w badaniach historyczno-kościelnych // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. – T.35. – Lublin, 1977. – S.5–17.

¹⁵ Спогади про проф. А.Гейштора див.: Wywiad Paola Gugliemotti, Gian Maria Varanini z Modzelewskim Karolem // Przegląd Historyczny. – T.CII. – Zeszyt 1. – Warszawa, 2011. – S.56–57; Kuczyński S.K. Aleksander Gieysztor i nauki dające poznawać źródła historyczne // Ibid. – T.XCI. – Zeszyt 1. – Warszawa, 2000. – S.51–60.

та ранньомодерного часу. Наступниками проф. Р.Керсновського та проф. С.К.Кучинського в Інституті історії ПАН стали Я.Адамчик та І.Дацька-Ґужинська. В Університеті імені кардинала С.Вишинського проблемами церковної геральдики займається кс. д-р П.Дудзінський¹⁶, джерелознавством XV–XVII ст. – кс. проф. К.Латак¹⁷. Варшава – координуючий центр для наукових видавничих проєктів. Саме тут розташоване видавництво «DiG», яке спеціалізується на літературі з допоміжних історичних дисциплін. На базі Інституту історії ПАН у перше десятиліття XXI ст. відбулося декілька важливих конференцій із відтинку допоміжних історичних дисциплін.

Торунь. Найвідоміші та найавторитетніші генеалози тут – професори К.Ясинський і Я.Беняк. Власне інститут історії й архівістики Торунського університету імені М.Коперніка став основою місцевої школи допоміжних історичних дисциплін з особливим акцентом на розвитку генеалогії. Із кінця 1970-х рр. осередок на чолі з Я.Беняком та К.Ясинським розпочав свою науково-організаційну діяльність. У 1980–2001 рр. відбулося сім конференцій. Нині школу репрезентують М.Глебьонек (сфрагістика, архівістика), проф. Я.Вронішевський (геральдика, генеалогія, епіграфіка), Я.Вента (літописання), А.Шведа (генеалогія), які працюють у закладі допоміжних історичних дисциплін інституту історії та архівістики Торунського університету імені М.Коперніка.

Познань. Заклад допоміжних історичних дисциплін інституту історії Познанського університету імені А.Міцкевича створено в 1966 р. (до 1969 р. – заклад історії культури та джерелознавства при кафедрі загальної середньовічної історії; від 1982 р. – заклад джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін)¹⁸. Очолила його проф. Б.Кюрбіс. Нині познанський осередок репрезентують Т.Ясинський (аналістика, дипломатика, генеалогія, палеографія), П.Покора (сфрагістика), Е.Сиска (джерелознавство, сфрагістика), М.Дорна (середньовічна історіографія, історія дипломатки), М.Сосновський (латинська палеографія, агіографія), Р.Вітковський (джерелознавство), П.Стружек (сфрагістика, геральдика, іконографія).

Вроцлав. Джерелознавчі науки в адміністративному центрі Нижньої Силезії розвиваються у Вроцлавському університеті та Оссолінеумі, де існує сфрагістичний кабінет, який донедавна очолював В.Фабіянський, а нині одним із керівників є Р.Форисяк-Вуйцинський. П.Вишевський (займається іконографією) та С.Росік (історіографія, середньовіччя) від 2001 р. організують наукові конференції, присвячені дисциплінам джерелознавчого циклу. Р.Жерелік очолює заклад допоміжних історичних наук та архівістики історичного інституту Вроцлавського університету. Коло його наукових зацікавлень – дипломатика, палеографія, просопографія. Співробітник закладу, чий інтереси пов'язано суто з допоміжними історичними дисциплінами – М.Л.Вуйцик (сфрагістика, дипломатика).

¹⁶ Dudziński P. Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w Kościołach chrześcijańskich. – Т.1–2. – Warszawa, 2007.

¹⁷ Łatak K. Książdz Stefan Ranatowicz CRL (1617–1694) barokowy kronikarz i pisarz klasztorny. – Kraków, 2010.

¹⁸ Krzyżanowska J. Brygita Kürbis 11.IX.1921 – 5.XI.2001 // Studia Źródloznawcze. – Т.XXXIX. – Warszawa, 2001. – S.6.

Щецин. Тут центр розвитку допоміжних історичних дисциплін – Державний архів міста Щецина. В установі сформовано солідну сфрагістичну колекцію (опікун – П.Ґут (сфрагістика, геральдика)). Допоміжні історичні дисципліни також перебувають у фокусі уваги співробітників кафедри новітньої історії та архівістики Щецинського університету – А.Ґут (дипломатика, геральдика, сфрагістика) та Р.Скрицького (картографія, іконографія).

Зелена Ґура. У структурі інституту історії Зеленогурського університету існує заклад допоміжних історичних дисциплін та архівістики, очолюваний донедавна проф. К.Бобовським (середньовічна дипломатика, палеографія, сфрагістика). Серед пріоритетних напрямів роботи його співробітників – генеалогія (Й.Карчевська), епіграфіка, дипломатика (Й.Здренка, А.Ґурський), людвигарство (М.Туречек).

Катовіце. Тут, у Силезькому університеті, працюють дослідники середньовічної генеалогії проф. Є.Сперка та Б.Чвойдрак, сфрагіст Т.Калуський, а у Силезькому музеї – znana дослідниця геральдики й сфрагістики регіону М.Каганець.

Лодзь. На кафедрі історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Лодзинського університету працюють М.Адамчевський (геральдика, сфрагістика), А.Шимчак (генеалогія, епіграфіка), Ю.К.Янчак (історична демографія).

***

Істотна обставина, яка сприяє якісним дослідженням та продовженню традицій попередніх десятиліть – це бібліотеки, сфрагістичні, палеографічні колекції закладів, кабінетів допоміжних історичних дисциплін тощо. Така наукова база насамперед уможливує якісну підготовку студентів, проведення практичних занять із палеографії, нумізматики, генеалогії, сфрагістики, використовуючи при цьому таблиці з давнім письмом, копії середньовічних документів, а на заняттях зі сфрагістики – муляжі печаток.

Упродовж останніх двох десятиліть у Польщі з'явилися друком переклади знаних західноєвропейських фахівців із допоміжних історичних дисциплін, як-от М.Пастуро («Середньовічна гра символів»¹⁹, «Диявольська матерія...»²⁰, «Історія кольору: синій»²¹) або Ж.-К.Шмітта («Жест у середньовічній культурі»²²). У польських бібліотеках можна знайти знакові студії мовою оригіналу – від класичної праці Ж.Мабільйона («De re diplomatica libri sex», 1681 р.) до публікацій П.Шрамма²³, Е.Кіттеля²⁴, Т.Дідеріха²⁵, Б.Б.Гайма²⁶, М.Пастуро²⁷, а також часописи, на шпальтах яких досліджуються дисципліни джерелознавчого циклу («Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde», «Bibliothèque de l'École des chartes», «Annales: histoire, sciences, sociales»).

¹⁹ Pastoureau M. Średniowieczna gra symboli. – Warszawa, 2006.

²⁰ Pastoureau M. Diabelska materia: historia pasków i tkanin w paski. – Warszawa, 2004.

²¹ Pastoureau M. Niebieski: historia koloru. – Warszawa, 2013.

²² Schmitt J.-C. Gest w kulturze średniowiecznej. – Warszawa, 2006.

²³ Schramm P. Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. – T.1–3. – Stuttgart, 1954–1956.

²⁴ Kittel E. Siegel. – Braunschweig, 1970.

²⁵ Diederich T. Siegelkunde: Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung. – Köln, 2012.

²⁶ Heim B.B. Coutumes et Droit Héraldiques de l'Eglise. – Paris, 1949.

²⁷ Pastoreau M. Les sceaux. – Turnhout, 1981.

Часописи

Один із провідних польських спеціалізованих часописів, присвячених головно допоміжним історичним дисциплінам – «*Studia Źródloznawcze*» («Джерелознавчі студії») – виходить із 1957 р. Періодичне видання має на меті публікувати матеріали з джерелознавства, методології, археографії історичних джерел, удосконалення інструментарію історика, оприлюднення результатів досліджень із широкого спектру допоміжних історичних дисциплін середньовіччя, нового й новітнього часу²⁸. «Батьками» часопису стали А.Гейштор, Б.Кюрбіс, Г.Лябуда, Р.Вальчак. Від кінця 1980-х рр. редакторами стали професори М.Кочерська та С.К.Кучинський.

У журналі знаходимо інформацію про конференції, круглі столи, публікації з ділянки допоміжних історичних дисциплін у Польщі та за кордоном. За останні двадцять років уміщено новини про розвиток допоміжних історичних дисциплін у Чехії²⁹, Німеччині, рясно представлено рецензії та огляди німецько-, франкомовної³⁰ літератури. Особливо пильно С.К.Кучинський відстежував публікації відомого французького фахівця на полі геральдики, сфрагістики, символіки, семіотики – М.Пастуро. Тут також містяться звіти про міжнародні конгреси, конференції, симпозиуми, семінари³¹. Неабиякий інтерес викликають спогади про істориків, котрі присвятили себе вивченню допоміжних історичних дисциплін, зокрема йдеться про А.Гейштора, З.Пежановського, Б.Курбіс.

На шпальтах журналу знаходимо й огляди, присвячені доробку українських істориків. Так, у 31-му томі (1990 р.) уміщено рецензію К.Гурського (с.95–96) на автореферат Н.Яковенко «Палеография латинского документального письма на Правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII в.)» (Київ, 1983 р.). Автор підкреслив, що це перша праця, присвячена ключовій проблемі історії культури в Україні на переломі XVI–XVII ст.

²⁸ *Studia źródloznawcze*. – Т.38. – Warszawa, 2000 [від редакції].

²⁹ У т. XXXVII (2000 р., с.175–177) В.Мрозович оглянув чеське періодичне видання: *Pomocné vědy historické a jejich místo mezi historickými obory* / Red. I.Hlaváček, Z.Hojda. – Praha, 1997. – 192 s. [Acta Universitatis Carolinae Philosophica et historica 1–1996: Z pomocných věd historických XIII]. Із назв статей дізнаємося про актуальні питання, які висвітлювалися фахівцями з допоміжних історичних дисциплін: *Hlaváček I.* Pomocné vědy historické a jejich postavení v současné historiografii; *Smahel F.* Chvala pomocných věd historických; *Vašků V.* Ke dvěma metodologickým otázkám pomocných věd historických; *Novak J., Rohac J.* Problemy výuku archivnictva na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě v současnosti; *Pokorný P.* Heraldika jako mezioborová disciplína; *Ebelova I.* Otázky a problémy novověké epigrafiky: Napisy a jejich konzervace na příkladu zámku v Encouvanech, pražské novoměstské radnice a hřbitovního kostela sv. Petra a Pavla v Starých Prachaticích; *Honca J.* Cesty a cíle české genealogie po roce 1945; *Semotanová E.* Historická geografie a její místo v systému věd; *Hojda Z.* Historická ikonografie – pomocná věda historická?

³⁰ Польська дослідниця А.Адамська (т. XXXVII, с.177–181) звернула увагу на французьку серію, присвячену допоміжним історичним дисциплінам: *Identifier sources et citations (L'Atelier du medieviste 1)*. – Turnhout, 1994. – 337 p.; *Guyotjeannis O., Pycke J., Tock B.-M.* *Diplomatique medievale (L'Atelier du medieviste 2)*. – Turnhout, 1993. – 442 p.

³¹ *Wenta J.* Kilka uwag o sytuacji nauk pomocniczych historii w Niemczech: Na marginesie książki Hansa Wernera Goetza *Moderne Mediävistik: Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung*, Darmstadt 1999 // *Studia Źródloznawcze*. – Т. XLI. – Warszawa, 2003. – S.131–134. Цікаві спостереження розвитку допоміжних історичних дисциплін у Німеччині. Як пише Я.Вента, вони еволюціонують у напрямі інтердисциплінарної медієвістики, тісного переплетення джерелознавства та філології. Див. також: *Adamska A.* «Język dokumentu średniowiecznego»: XI Kongres Międzynarodowy Komisji Dyplomatyki (Troyes, 11–13.XI.2003) // *Ibid.* – S.185–188.

та заслуговує на видання друком повної версії. Ця праця методично безпомилкова³². Том міститься додаток: бібліографію всіх попередніх 30-ти випусків від 1957 по 1987 рр. за редакцією П.К.Войцеховського. Із наукової бібліографії цього випуску довідуємося про огляди праць на українську тематику. Зокрема під номером 122 в розділі А вміщено інформацію про рецензію А.Поппе (1964, 9) на книгу: Українські письменники: Біобібліографічний словник, т.1: Давня українська література (XI–XVII ст.), уклад Л.Махновець, Київ, 1960, 979 с.; під номером 492 – огляд З.Гульдона на статтю: Крикун М. Подимні реєстри XVI ст. як джерело. Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, Київ, 1968, с.69–98; під номером 514 – огляд І.Ігнатовича на працю: Стрельский В. Источниковедение истории СССР: Период империализма, конец XIX ст. – 1917 г., Москва, 1962; під номером 826 – огляд З.Войтковяка (1978, 23) на: Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі М.Пещак, Київ, 1974; під номером 945 – огляд З.Гульдона (1973, 18) на книгу: Літопис Самовидця, підготував Я.Дзира, Київ, 1971; під номером 2463 – огляд цього ж автора (1971, 15) на видання: Йосифінська (1785–1788) та Францисканська (1819–1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини: Показчик населених пунктів, Київ, 1965; під номером 2713 – огляд С.К.Кучинського (1967, 12) на статтю: Гавриленко В. Львівські цехові печатки XIV–XV ст. та питання про час їх виникнення (опубл. в: Історичні джерела та їх використання, вип.1, Київ, 1964; Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії (1981, 26)). У спареному томі 32/33 знаходимо рецензію М.Йовіти-Гансовської (с.229–231) на працю О.Пріцака «Походження Русі».

Цікавим видається звіт про Міжнародний конгрес візантійських студій, що відбувся в Копенгагені 1996 р. Автор огляду присвятив декілька слів доповідям зі сфрагістики. Зокрема М.Алексєнко інформував про 450 печаток, знайдених у затоці Херсона, В.Степаненко – про печатки, виявлені у Судаку³³.

У випуску за 2009 р. А.Юсупович зробив огляд монографій М.Котляра, Т.Вілкул, О.Пріцака.

«*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*» («Щорічник Польського геральдичного товариства»). У вступному слові голова ПГТ проф. С.К.Кучинський наголосив на продовженні традицій цього видання довоєнних часів, а також традицій Львівського геральдичного товариства, заснованого 1906 р., чийм друкованим органом до 1932 р. і був журнал. Попри те, що цей номер став першим, однак, як зазначив головний редактор, аби підкреслити попереднє існування часопису (впродовж 1908–1932 рр.) він отримав послідовну, дванадцятку, нумерацію. Журнал складається з рубрик: «Дослідження», «Матеріали», «Дискусії», «Рецензії», «Miscellanea», «In Memoriam». У першому відновленому випуску (1993 р.) надруковано статут товариства, список його членів, названо керівництво, означено діяльність за 1988–1993 рр. На шпальтах часопису

³² Зауважимо, що кандидатська дисертація Н.Яковенко донині так і не вийшла у форматі монографічного дослідження.

³³ *Salamon M.* XIX Międzynarodowy kongres Studiów Bizantyńskich (Kopenhaga, 19–23. VIII.1996) // *Studia Źródłoznawcze.* – Т.XXXVII. – Warszawa, 2000. – S.248.

знайшлося місце для нарисів про відомих дослідників допоміжних історичних дисциплін – В.Семковича, М.Гайсига, А.Геймовського. У т.3 нової серії бачимо рецензію на українське видання з відтинку допоміжних історичних дисциплін. Люблінський історик Я.Лосовський зробив огляд тез III геральдичної конференції, що пройшла у Львові 4–5 листопада 1993 р.³⁴

«*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*» («*Бюлетень Польського геральдичного товариства*»). Видання невеликого формату (до 2006 р. вийшло 24 вип.) складається з кількох рубрик, які передають основну структуру часопису: короткі публікації реферативного плану; інформація щодо діяльності ПГТ, наукові конференції, виставки, круглі столи, семінари, присвячені геральдиці, у Польщі й за кордоном; матеріали в пам'ять тих членів товариства, хто вже відійшов у Вічність.

«*Genealogia*» («*Генеалогія*»). Виходить від 1992 р. У передмові до першого випуску головний редактор М.Гурний підкреслив, що новий видавничий проект присвячено історико-генеалогічній проблематиці у широкому розумінні, це буде майданчик, де фахівці обмінюватимуться думками, що має спричинити поживлення зацікавлень традиціями й родинними історіями в Польщі (с.7–8). На цей момент вийшло друком вісімнадцять випусків. Видання складається з кількох рубрик: «Передмова», «Студії», «Матеріали», «Інформація», «Рецензія та огляди».

«*Biuletyn Numizmatyczny*» («*Нумізматичний бюлетень*»). Часопис видається з 1965 р. Один із провідних у ділянці нумізматики. Матеріали, уміщені на його шпальтах, стосуються безпосередньо як нумізматики, так і суміжних дисциплін (у тому числі сфрагістики та ін.)³⁵.

«*Przeszłość Demograficzna Polski*» («*Демографічне минуле Польщі*»). Виходить друком від 1967 р. Провідне видання у своїй галузі знань. Саме на його сторінках побачили світ праці французьких істориків кінця 1960-х рр., які несли у собі нові підходи, методологію, нову проблематику, що стало неабияким внеском у розвиток польської історичної демографії.

Наукові дисципліни

Генеалогія. Ця галузь знань нині одна з найбільш освоєних допоміжних історичних дисциплін щодо введення в обіг джерельного матеріалу, вироблення методології досліджень. Торунський університет, в якому створили власну школу професори К.Ясинський та Я.Беняк, можна назвати провідним центром

³⁴ Losowski J. [Rec.]. Tretja naukowa heraldyczna konferencija (Lwiv, 4–5 listopada 1993 r.). Zbirnyk tez, povidomleń ta dopovidej. Redaktor ta ukladacz Andrij Hreczylo, Lwiv, 1993, ss.124 // Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – Т.ІІІ (XIV). – Warszawa, 1997. – S.224–226. У висновках до огляду автор підкреслює значне зацікавлення проблемами геральдики та суміжними дисциплінами в Україні (с.226). Я.Лосовський також представляв актуальні питання вивчення печаток польських старост XVI–XVIII ст. в українському виданні (див.: Лосовський Я. Про потреби досліджень печаток старост XVI–XVIII ст. // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 р.): Матеріали. – Л., 1997. – С.46–48).

³⁵ Ряд інших нумізматичних часописів регіонального спрямування подає у своїй статті С.Гірик, роблячи огляд студій з української нумізматики та боністики (див.: Гірик С. Самоорганізація науки і спеціальні історичні дисципліни: приклад нумізматики і боністики [Електронний ресурс]: http://histans.com/LiberUA/GirikSNSID_2013/GirikSNSID_2013.pdf).

польських генеалогічних студій. У 1996 р. вийшла друком збірка статей К.Ясинського з ділянки допоміжних історичних дисциплін, де вміщено статті автора з попередніх десятиліть на теми генеалогії, некрополістики, хронології, джерелознавства, іконографії, дипломатики, ономастики³⁶. У 2003 р. побачила світ книга «Генеалогія: Стан та перспективи досліджень над суспільством середньовічної Польщі на порівняльному тлі»³⁷. Це – сьома публікація з циклу конференцій під назвою «Генеалогія», яку видали торунські дослідники. У збірнику міститься стаття українського фахівця Ю.Зозуляка «Стан та перспективи досліджень над шляхтою в українській історіографії»³⁸. Автори видання основну увагу сфокусували на генеалогії вищих верств (королів, князів, магнатів, шляхти), а також міщан, духівництва, інтелектуалів. Особливий акцент зроблено на титулатурі еліти, її ролі та місці у системі функціонування влади й суспільства. Загалом (за деякими винятками) поза науковим інтересом залишається генеалогія селян, міського маргінесу³⁹.

Які проблеми нині ставлять перед собою польські генеалоги? Актуальне питання функцій і завдань цієї дисципліни. Дедал частіше висловлюються думки щодо генеалогії не як допоміжної історичної дисципліни, а як частини суспільної історії, історії культури⁴⁰. Істотна проблема генеалогічних студій – питання дефініції самого поняття «еліта»⁴¹. Саме тому історики обговорюють проведення генеалогічно-просопографічних досліджень⁴². Це свідчить про те, що генеалогія розширює межі своїх завдань, адже важливе не лише вивчення походження родини, представників роду, але і їх соціалізації. Загалом генеалогія розглядається як метод з'ясування суспільних явищ⁴³.

Сфрагістика. Відповідні студії становлять за останні двадцять років один із найбільш пріоритетних напрямів вивчення джерелознавчих дисциплін. Вийшли друком три присвячених печаткам збірники, які означили стан та завдання польського печаткознавства⁴⁴. Актуальні напрями сфрагістичних досліджень: міська сфрагістика, а також церковна (вищого й нижчого духівництва,

³⁶ Jasiński K. Prace wybrane z nauk pomocniczych historii. – Toruń, 1996. – 416 s.

³⁷ Genealogia: Stan i perspektywy badań nad społeczeństwem Polski średniowiecznej na tle porównawczym / Pod red. J.Pakulskiego, J.Wroniszewskiego. – Toruń, 2003.

³⁸ Genealogia: Stan i perspektywy badań... – S.333–345. Поза безсумнівно слухні зауваження щодо причин недостатнього вивчення цієї проблематики, дослідник однак обійшов увагою ряд бібліографічних позицій, які принаймні ввели б польського читача у ширше коло наукових публікацій та певною мірою відкоригували б амплітуду оцінок автора. Наприклад: підсумкова стаття О.Оглоблина з генеалогії, уміщена в «Українському історичному» за 1966 р., праці Я.Дашкевича. Згадуючи відгук Б.Флорі на монографію Н.Яковенко «Українська шляхта», слід також було назвати й рецензії українських істориків.

³⁹ Проблему суспільного маргінесу, щоправда середньовічного Парижу, вивчав Б.Геремек (див.: Geremek B. Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu. – Warszawa, 2003).

⁴⁰ Див., напр., дискусію: Genealogia: Stan i perspektywy badań... – S.360.

⁴¹ Підходи дослідників аналізує А.Шимановська (див.: Od genealogii do historii społecznej / Red. A.Jaworska, B.Trelińska. – Warszawa, 2011. – S.27–43), наголошуючи на необхідності вивчення «сільської еліти».

⁴² Ibid. – S.43.

⁴³ Pakulski J., Wroniszewski J. Wstęp // Genealogia: Stan i perspektywy badań... – S.7.

⁴⁴ Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej: stan i perspektywy badań / Pod red. Z.Piecha, J.Wroniszewskiego, J.Pakulskiego. – Warszawa, 2006; Zbiory pieczęci w Polsce / Pod red. Z.Piecha, W.Strzyżewskiego. – Warszawa, 2009; Dawne pieczęcie: Typologia – metody badań – interpretacje / Pod red. Z.Piecha. – Warszawa, 2014.

церковних інституцій), королівська, шляхетська, князівська, урядницька, громадська. Хронологічні рамки досліджуваного матеріалу охоплюють XIII–XIX ст. Найбільш опрацьована польськими дослідниками середньовічна сфрагістика, що зумовлено сильними традиціями медієвістичних шкіл та значною збереженістю джерел XIII–XV ст.⁴⁵ Натомість маловивчений пласт – печатки новітнього періоду XIX–XX ст. Однієї з причин такої ситуації фахівці вважають тривалу актуальність уваги до сфрагістики середньовіччя й ранньомодерного часу, а з іншого боку – масовість сфрагістичного матеріалу останніх двох століть, для введення якого в науковий обіг потрібні відповідний час та осмислення. Віднайдення археологами за останнє десятиліття олов'яних булл польських князів XI ст. започаткувало фактично новий напрям – студії ранньосередньовічної сфрагістики. Кілька років тому, продовжуючи цю тему, торунський історик М.Глебьонек опублікував матеріали про олов'яні печатки XI–XIII ст.⁴⁶ Важливий напрям польських сфрагістичних студій – вивчення печаткових зібрань і колекцій⁴⁷. Знаковими працями у сфрагістиці сусідньої країни за останні понад два десятиліття можна назвати монографії З.Пеха «Іконографія печаток П'ястів» і М.Адамчевського «Урядницькі печатки регіональних владних інституцій Центральної Польщі»⁴⁸. Ці дослідження важливі під кутом зору авторської методології та огляду доробку дослідників печаток у Польщі й за кордоном. Одне із пріоритетних завдань у цій ділянці – написання підручника зі сфрагістики (попереднє видання було в 1960 р.)⁴⁹. Знаний фахівець проф. З.Пех, погоджуючись із потребою в такому виданні, водночас наголошує на його передчасності, одна з головних причин чого полягає в недостатньому залученні до наукового обігу сфрагістичних джерел та, відповідно, у потребі їх осмислення у вимірах польської культури, мистецтва, історії. Як і у випадку з генеалогією, найактивнішою зоною студій є сфрагістика еліт: князів, шляхти, духівництва⁵⁰. Упродовж кількох років польські історики почали розглядати печатку в контексті *мови образу*, тим самим вивчаються її складові (зображення й напис) як приклади форм суспільних комунікацій⁵¹. У Польщі створено електронну базу даних «Sigillum», де планувалося зібрати печатки з архівних та бібліотечних колекцій цієї країни (станом на сьогодні проект припинив існування).

⁴⁵ Водночас П.Покора у статті за 2001 р. відзначає недостатній рівень знань про польські пізньосередньовічні печатки (див: *Pokora P. Sigillum perpetuum officialatus ecclesiae Posnaniensis: Przyczynek do badań nad sfragistyką urzędów kościelnych w Polsce // Studia Źródłoznawcze. – T.XXXIX. – Warszawa, 2001. – S.44*).

⁴⁶ *Hlebionek M. Metalowe pieczęci książąt polskich z XII wieku // Ibid. – T.XLVII. – Warszawa, 2009. – S.35–94*.

⁴⁷ Цій темі присвячувався сфрагістичний семінар у Зеленій Гурі 23–24 травня 2007 р. За декілька років вийшла збірка матеріалів конференції (див.: *Zbiory pieczęci w Polsce / Pod red. Z.Piecha, W.Strzyżewskiego. – Warszawa, 2009*).

⁴⁸ *Adamczewski M. Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej. – Cz.1/3: Pieczęcie sądów szlacheckich do 1793 r. – Łódź, 2010*.

⁴⁹ *Gumowski M., Mikulski S., Haisig M. Sfragistyka. – Warszawa, 1960*.

⁵⁰ Про сфрагістику церковних ієрархів пізнього середньовіччя див.: *Pokora P. Sigillum perpetuum officialatus ecclesiae Posnanensis... – S.37–45*.

⁵¹ Див., напр.: *Kaluski T. Badania nad wizualnością pieczęci w Europie Zachodniej i w Polsce: Główne kierunki i nowe możliwości interpretacji // Сфрагістичний щорічник. – Вип.III. – К., 2012. – С.262–270; Hlebionek M. Pieczęć jako system informacyjny: Przykład polskich pieczęci królewskich // Там само. – С.173–189*.

Геральдика. Власне з геральдики й розпочалася інтенсифікація вивчення допоміжних історичних дисциплін наприкінці 1980-х рр. Геральдика, геральдичні емблеми стали основою зміцнення/відновлення історичної пам'яті поляків. Геральдичний код знаковий у польській культурі. Він асоціюється з традицією шляхетської еліти, а отже й національної державності. Такий особливий статус цієї дисципліни визначив і відповідну тематику досліджень. Проводилося вивчення державної геральдичної емблеми – білого орла. Люблінська дослідниця А.Яворська опублікувала монографію «Білий орел: герб польської держави»⁵². Набуває обертів вивчення церковної геральдики (П.Дудзінський⁵³, Е.Гігілевич⁵⁴, А.Вайс⁵⁵). У 2004 р. вийшла друком збірка статей як підсумок конференції, проведеної в листопаді 2000 р. в Любліні⁵⁶. Здійснено спробу синхронного огляду геральдики міст ряду історичних регіонів⁵⁷. Проф. С.К.Кучинський узагальнив історичний розвиток у контексті *довгого тривання* польських земельних гербів⁵⁸. У його дослідженні «Польські земські герби: Генеза, зміст та функції» знаходимо також сюжети й з української геральдики.

Дипломатика. Рівень академізму історичних наук у будь-якій історіографії можна визначити за опрацюванням двох дисциплін – дипломатики та палеографії. Адже саме вони дають уявлення про ступінь вивчення документа: його структуру, ознаки, мову, способи написання тощо. Дипломатику без перебільшення можна назвати матір'ю історичних наук, оскільки саме вона вивчає документ як такий. Найбільш ґрунтовно вивчено середньовічну дипломатику XIII–XV ст. Предметом уваги істориків стали як світські (князівські⁵⁹, сільські⁶⁰, королівські⁶¹, міст⁶²), так і церковні⁶³ канцелярії. Мають свою традицію і студії над публічним нотаріатом⁶⁴. У 1998 р. в німецькому виданні «Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde» А.Адамська видала бібліографію польської дипломатики від 1956 до 1996 рр. У 2000 р. у рецензійному огляді цієї публікації Р.Йоп подав список

⁵² Jaworska A. Orzeł Biały: herb państwa polskiego. – Warszawa, 2003.

⁵³ Dudziński P. Zasady heraldyki kościelnej // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. – 1990. – №3. – S.10–19, 44–50; *Idem*. Współczesna heraldyka i zwyczaj heraldyczne w kościołach chrześcijańskich. – T.1–2. – Warszawa, 2007.

⁵⁴ Giguelewicz E. Herby biskupów Warmińskich. – Lublin, 2001.

⁵⁵ Weiss A. W drodze do compendium wiedzy z zakresu heraldyki kościelnej // Roczniki Teologiczno-Kanoniczne. – T.36. – Zeszyt 4. – Lublin, 1989. – S.95–102; *Idem*. Wybrane zagadnienia z heraldyki kościelnej // Roczniki Teologiczne. – T.38/39. – Zeszyt 4. – Lublin, 1991–1992. – S.5–19.

⁵⁶ Polska heraldyka kościelna: Stan i perspektywy badań / Pod red. K.Skupieńskiego, ks. A.Weissa. – Warszawa, 2004.

⁵⁷ Seroka H. Herby miast Małopolski. – Warszawa, 2002; Adamczewski M. Herby miast Wielkopolski. – Warszawa, 2000; Kaganiec M. Herby miast województwa Śląskiego. – Katowice, 2007; Czerner M. Herby miast województwa Koszalińskiego. – Koszalin, 1989; Białecki T. Herby miast Pomorza Zachodniego. – Szczecin, 1991.

⁵⁸ Kuczyński S.K. Polskie herby ziemskie: Geneza, treści, funkcje. – Warszawa, 1993.

⁵⁹ Żerelik R. Dokumenty i kancelaria książąt głogowskich w latach 1250–1331. – Wrocław, 1988.

⁶⁰ Słowiński J. Kancelarie wsi małopolskich od końca XIV do schyłku XVIII w. // Studia Źródłoznawcze. – T.XXXI. – Warszawa, 1990. – S.25–36.

⁶¹ Krawczuk W. Metryka koronna za Zygmunta III Wazy: początki Archiwum Koronnego Warszawskiego w świetle spisów z 1620 i 1627 r. – Kraków, 1995.

⁶² Losowski J. Kancelaria miast szlacheckich województwa Lubelskiego. – Lublin, 1997; Wyzozumska B. Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. – Kraków, 1995.

⁶³ Żerelik R. Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 r. – Wrocław, 1991; Koczarska M. Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu 1423–1455. – Warszawa, 2004.

⁶⁴ Skupieński K. Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce. – Lublin, 1997.

публікацій, які А.Адамська оминула у своїй бібліографії, тим самим доповнивши її перелік. Логічне продовження висвітлення історії вивчення польської дипломатики – стаття Я.Грабовського «Дослідження середньовічної та старопольської дипломатики в Польщі впродовж 1996–2007 рр.»⁶⁵. Окремо слід згадати подвижницьку роботу подружжя Курасів, які за останні десятиліття опрацювали та видали дипломатичні кодекси Малопольщі з ватиканських архівів⁶⁶. А.Гут⁶⁷ у своїх публікаціях використовувала електронну базу даних «Diplomata-3», підготовлену спеціально для дослідження укладачів середньовічних документів. Останні роки на ниві новітньої дипломатики плідно працює люблінський історик А.Ґурак, котрий систематично вивчає матеріали російської канцелярії XIX – початку XX ст.

Палеографія. Студіювання письма – один із пріоритетних напрямів польської науки. Провідне місце тут займає латинське письмо. Упродовж останніх років було перевидано дві монографії, які в попередні десятиліття слугували основою для його вивчення. Ідеться про книги В.Семковича⁶⁸ та А.Ґейштора⁶⁹. Які актуальні завдання ставлять перед собою дослідники палеографії? К.Бобовський представляє деякі постулати розширення меж студій⁷⁰. Його пропозиції полягають у взятті до уваги таких елементів, як темп писання, міра натиску на знаряддя писання, плинність, тяглість і напрям ліній, графічні в'язання літер, їх елементів, нахил, симетрія, періодичність⁷¹. Активно розвиваються студії над кириличним письмом. Так, К.Петкевич видав довідник зі староруського та російського письма⁷², орієнтований на практичні навички в опрацюванні архівного матеріалу.

Кодикологія знайшла свого вдячного дослідника в особі Е.Потковського⁷³. Історик ставить доволі оригінальні завдання перед цією допоміжною історичною дисципліною: упорядкувати списки копіювальників із текстами колонофонів польських середньовічних рукописів, студії осіб, що читали та писали в давній Польщі, визначити функції письма, його значення для культури читання. Значення праць Е.Потковського полягає в увазі автора до розвитку кодикологічних студій у західноєвропейській традиції⁷⁴.

⁶⁵ Grabowski J. Badania z zakresu dyplomatyki średniowiecznej staropolskiej prowadzone w latach 1996–2007 // Studia Źródłoznawcze. – T.XLVI. – Warszawa, 2009. – S.107–140.

⁶⁶ Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. – Cz.III: Dokumenty z lat 1356–1381 | Wydali I.Sułkowska-Kuraś, S.Kuraś, indeks i miejscowości opracował J.Piętka. – Warszawa, 2000.

⁶⁷ Gut A. Kolejność świadków rycerskich w testacjach dokumentów książąt zachodniopomorskich do połowy XIV w. // Studia Źródłoznawcze. – T.XXXIX. – Warszawa, 2001. – S.29–35; *Idem*. Formularz dokumentów książąt zachodniopomorskich do połowy XIV w. – Szczecin, 2002.

⁶⁸ Semkowicz W. Paleografia łacińska. – Kraków, 2002 (2-re вид. – 2007; 3-te вид. – 2011 pp.).

⁶⁹ Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacińskiego. – Warszawa, 2009 (2-re вид.).

⁷⁰ Bobowski K. Możliwości rozszerzenia zakresu badań paleograficznych // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce: Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku profesorowi Zbigniewu Pierzanowskiemu przypisane / Pod red. M.Rokosza. – Kraków, 1995. – S.143–147.

⁷¹ *Ibid.* – S.147.

⁷² Pietkiewicz K. Cyrylica: Skrypt do nauki odczytania pisma staroruskiego i rosyjskiego dla studentów archiwistyki. – Poznań, 1996. Див. також рец. В.Микульського: Studia Źródłoznawcze. – T.XXXVIII. – Warszawa, 2000. – S.111–116.

⁷³ Potkowski E. Książka i pismo w średniowieczu: studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej. – Pułtusk, 2006; *Idem*. Problemy kodykologii // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce... – S.195–207.

⁷⁴ Так, на думку Е.Потковського, саме поняття «кодикологія» бере початок від К.Сарамана, котрий уживав термін «codicographie» в 1934–1935 рр. Натомість вітчизняня дослідниця кодикології

У фокусі уваги перебуває й частина палеографії – *епіграфіка*. Найбільш активні осередки вивчення цієї дисципліни знаходяться в наукових закладах Любліна, Кракова, Варшави, Познані. Як і щодо інших дисциплін, найбільш повно вивчено середньовічний матеріал. Помітною подією став вихід у 1994 р. книги П.Мрозовського про готичні надгробні дошки на польських теренах⁷⁵. У 1997 р. видано каталог «Готичні бронзові надгробні дошки в Польщі»⁷⁶. У студії здійснено спробу проаналізувати надгробні дошки як витвір мистецтва, прояв культури епохи середньовіччя та ранньомодерного часу, виявити як шляхи імпортування їх до Польщі, так і місцеві осередки з виготовлення цих пам'яток, вивчити палеографічні особливості написів, проаналізувати образ і напис як основні складові. Тривалий час польські історики реалізують проект із видання корпусу епіграфічних пам'яток. Примітно, що в першій декаді ХХІ ст. стараннями краківських дослідників вийшло друком три томи опису епіграфічних матеріалів з українських земель, які входили до складу Речі Посполитої⁷⁷.

Хронологія не має настільки широкої палітри дослідницьких проблем. Системно над цією дисципліною працює представник люблінської школи Г.Вонсович, котрий вивчає середньовічні та ранньомодерні трактати з теорії обрахування часу⁷⁸. У своїх студіях автор показує середньовічні церковні календарі як потужне джерело інформації з площини часових уявлень, ритмів та форм використання часу⁷⁹. Інші дослідники розглядали певні хронологічні проблеми безсистемно. Так, спробу аналізу діонісійської системи обрахунку часу здійснив Ю.Наумович⁸⁰. Праця має історико-теологічний характер. Автор аналізує малознані латиномовні джерела. Оригінальне хронологічно-епіграфічне дослідження здійснив варшавський історик М.Яніцький⁸¹, котрий спробував визначити датування надгробної дошки відомого гуманіста Каллімаха (Ф.Буонакорсі). Питання впровадження григоріанського календаря до літургії православної церкви в Польщі 1924 р. та реакцію на це мирян порушили

Л.Дубровіна вважає, що його 1949 р. ввів до наукового обігу А.Дайн (див.: Кодикологія // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008. – С.317). Е.Потковський однак стверджує, що А.Дайн лише скористався вже готовим терміном.

⁷⁵ *Mrozowski P.* Polskie nagrobki gotyckie. – Warszawa, 1994.

⁷⁶ *Jarzewicz J., Karłowska-Kamzowa A., Trelńska B.* Gotyckie spizowe płyty nagrobne w Polsce: Studia o formie i treściach ideowych // Prace Komisji Historii Sztuki. – Т.28. – Poznań, 1997. Див. також рецензію В.Мрозовича: *Studia Źródloznawcze*. – Т.XXXVIII. – Warszawa, 2000. – S.140–142.

⁷⁷ *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie / Pod red. W.Drelicharza.* – Т.1: Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego / Oprac. A.Biedrzycka. – Kraków, 2005; Т.2: Dawne województwo podolskie / Oprac. P.Kuliszewicz. – Kraków, 2005; Т.3: Ziemia przemyska dawnego województwa ruskiego / Oprac. A.Marzec. – Kraków, 2008; Т.4: Kamieniec Podolski / Oprac. P.Rabiej. – Kraków, 2009.

⁷⁸ *Wąsowicz H.* Intelktualne zabawy z czasem // *Od genealogii do historii społecznej.* – Warszawa, 2011. – S.117–161.

⁷⁹ *Wąsowicz H.* Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy XVI w.: Studium chronologiczno-typologiczne. – Lublin, 1995. – S.49.

⁸⁰ *Naumowicz J.* Geneza chrześcijańskiej rachuby lat: Historyczno-teologiczne podstawy systemu Dionizego Mniejszego. – Kraków, 2000.

⁸¹ *Janicki M.A.* Datowanie płyty nagrobnej Filipa Kallimacha // *Studia Źródloznawcze*. – Т.XL – Warszawa, 2003. – S.19–43.

О.Павлишин⁸², Ф.Берманн, М.Дулініч⁸³. М.Куля здійснив спробу оглянути поняття часу у вимірі цивілізаційних змін, взаємозалежності поміж категоріями часу та літургичним календарем, світськими церемоніалами. Цитуючи Е.Дюркгайма, автор підкреслює: календар виражає ритм колективної активності⁸⁴. Історик порушує питання філософського осмислення часу (початку чогось і завершення, початку та кінця століть у хронологічному та цивілізаційному контекстах) у вимірі людської екзистенції. Є.Романов пише про те, як результати археологічних досліджень можуть корегувати хронологічні рамки⁸⁵, а В.Врублевський намагається показати ефективність хронологічних студій у тандемі з геологічними та геоморфологічними дослідженнями⁸⁶.

Вексилологія. Тут перед веде Я.Птак, чия праця стала спробою розглянути прапори як елементи суспільної комунікації у просторі культурної антропології⁸⁷. Дослідник звертає увагу на незасвоєність у науковій літературі терміна «вексилологія» (часто зустрічається означення, як наголошує автор, «вексикологія»). Саме тому він висловлює пропозицію щодо альтернативного поняття: «бандеристика» (від пол. «bandera» – «прапор»). Намагається також запропонувати ширшу термінологію цієї науки. Пропонує, приміром, називати «вексилоїдами» пластичні зображення на держаках: процесійні хрести, бунчуки, бойові знаки тощо. Історик підкреслює: вексиліологічні пам'ятки, зрівню як герби, монети, печатки, є важливими джерелами для вивчення історії культури, права та держави, мистецтва, а написи на прапорах – добра основа для філологічних і теологічних студій⁸⁸. Фактично Я.Птак – єдиний фахівець, який системно вивчає польський вексиліологічний матеріал.

Картографія, історична географія. Попри те, що картографія та історична географія в польській історіографії розглядаються окремо, представимо їх тут об'єднано. Картографія в Польщі має свої традиції та здобутки. В Інституті історії ПАН із 1953 р. існує відділ історичного атласу. На цей час вийшло друком сім томів історичних атласів польських воєводств XVI ст. Опрацьовуються також історико-географічні словники, вивчаються давні мапи⁸⁹. Фахівці ставлять собі за мету представити у вимірі історичної географії наступні контексти:

⁸² Pavlišin O. Wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego do praktyki liturgicznej Kościoła prawosławnego w Polsce w 1924 r. // Biuletyn Ukrainoznawczy. – №8. – Przemysł, 2002. – S.105–113.

⁸³ Boermann F., Dulnicz M. Studnia z Bochemii a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu zachodnim // Archeologia Polski. – T.46. – Warszawa, 2001. – Zeszyt 1/2. – S.85–114.

⁸⁴ Kula M. Zegar historyka. – Warszawa, 2001. – S.41.

⁸⁵ Romanow J. Chronologia Bramy Piaskowej w świetle wyników badań wykopaliskowych 2000 // Silesia Antiqua. – T.42. – Wrocław, 2001. – S.133–147.

⁸⁶ Wróblewski W. Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Lwica: Próba analizy badań geologiczno-geomorfologicznych // Wiadomości Archeologiczne. – T.54. – Warszawa, 1995–1998. – S.3–21.

⁸⁷ Ptak J. Chorągiew w komunikacji społecznej w Polsce piastowskiej i jagiellońskiej. – Lublin, 2003.

⁸⁸ Ptak J. Weksylologia jako nauka pomocnicza historii // Nauki pomocnicze historii: Teoria, metody badań, dydaktyka / Pod red. A.Jaworskiej, R.Jopa. – Warszawa, 2013. – S.37–47.

⁸⁹ Див., напр.: Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu. – T.8: Wielkopolska – województwo poznańskie. Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu. – Cz.4. – Zeszyt 3 / Pod red. T.Jurka. – Poznań, 2005. – S.445–624; Juda M. Mapy ziem polskich w dawnej typografii europejskiej // Studia Źródłoznawcze. – T.XLI. – Warszawa, 2003. – S.45–63.

природничий, культурологічний, історико-політичний (або ж геополітичний), здійснюють спроби розглянути регіональні образи в їх історичному розвитку⁹⁰. Крізь призму культурної антропології тривалий час вивчає історичну географію Я.Тишкевич⁹¹. У польській історіографії остання сприймається не тільки як створення атласів і мап, але й у ширшому контексті – культурному, фізичному, політико-географічному вимірах, осмисленні історичних ландшафтів, взаємовпливів людини та природи. Як наслідок, історики використовують напрацювання не тільки суміжних гуманітарних, але й природничих наук, зокрема кліматології, гідрографії, геоботаніки⁹².

Правнича археологія (знаки влади та права). Ця історична дисципліна в українській історіографії належить до сфери символіки й емблематики. До предмету досліджень юридичної археології відносять ті місця та речі, які мали вимір церковної й світської влади, тобто костели, церкви, майдани, палаци, замки, цвинтарі, жезли, корони, печатки, хоругви та ін. (що в українській традиції розподілено між емблематикою, атрибутикою, символікою, костюмологією тощо). Розвиток сучасної правничої археології в польській історіографії бере початок від студій на цю тему в німецькій традиції, перенесеній на польський ґрунт В.Майзелем, котрий упродовж 1960–1980-х рр. зібрав та впорядкував відповідний теоретичний і джерельний матеріал⁹³. Предметом вивчення дисципліни стали знаки влади та права – як матеріальні, так і нематеріальні. Завдання науки про знаки влади полягає у визначенні проявів правничого життя, а також (меншою мірою) – у відкритті незначних юридичних норм⁹⁴. Порівняно нещодавно вийшли друком праці, присвячені інсигніям вищого духівництва⁹⁵, символіці каменя у системі влади⁹⁶, клейнодам періоду Речі Посполитої⁹⁷.

Ономастика, топономастика. На ниві ономастики дослідники звертають увагу на тісну співпрацю поміж істориками й філологами. Ономастичні студії, проведені за останні роки, показують також контакти між етнічними групами, їх взаємопроникнення, визначення етнічного походження шляхом зіставлення імен та прізвищ⁹⁸. Такі студії свідчать про придатність ономастики й топономастики до вивчення політичної історії⁹⁹.

⁹⁰ Przemiany środowiska geograficznego Polski północno-zachodniej: Dedykowane profesorowi Bogumiłowi Krygowskiemu w stulecie urodzin / Pod red. A.Kostrzewskiego, J.Czerniawskiej. – Poznań, 2006.

⁹¹ Tyszkiewicz J. Geografia historyczna Polski w średniowieczu: Zbiór studiów. – Warszawa, 2003.

⁹² Див., напр.: Szady B. Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy // Studia Geohistorica: Rocznik historyczno-geograficzny. – T.1. – Warszawa, 2013. – S.24–27.

⁹³ Maisel W. Archeologia prawna Polski. – Warszawa, 1982; Ibid. Archeologia prawna Europy. – Warszawa, 1989.

⁹⁴ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S.536.

⁹⁵ Bogacka K. Insygnia biskupie w Polsce: Pierścień, pektoral, infuła XI–XVIII w. – Warszawa, 2008.

⁹⁶ Skoczylas J., Zyromski J. Symbolika kamienia jako elementu procesu legitymacji władzy w cywilizacji europejskiej. – Poznań, 2005.

⁹⁷ Myśliński M. Klejnoty Rzeczypospolitej: Zawartość Skarbcza Koronnego na Wawelu w świetle jego inwentarzy lat 1475–1792. – Warszawa, 2007.

⁹⁸ Dacewicz L. Antroponimia Żydów Podlasia w XVI–XVIII w. – Białystok, 2008.

⁹⁹ Engler W. Słownik nazw ulic Elbląga. – Elbląg, 2008; Lipowski J. Ewolucja nazwisk w południowej części Śląska Cieszyńskiego w czasach austriackich: Analiza słowotwórczo-statystyczna i graficzna. – Wrocław, 2008.

Нумізмати́ка. У 1988 р. побачила світ фундаментальна праця «патріарха» польської нумізматики Р.Керсновського «Монета в культурі середніх віків»¹⁰⁰. Автор фактично розглянув середньовічну європейську культуру крізь нумізмати́чні «окуляри», продемонструвавши, які джерельні властивості має монета. Здається, це єдина з подібних праць у ділянці допоміжних історичних дисциплін, що показала кінцеву мету студій тієї чи іншої галузі знань: простежити амплітуду розвитку соціуму з визначенням «невралгічних пунктів», довгого тривання культури homo sapiens. У 1994 р. вийшов друком «Нумізмати́чний лексикон» А.Миколайчика¹⁰¹. Становить інтерес факт синкретизму дисциплін, наприклад нумізмати́чна метрологія¹⁰². Підсумком власних багатолітніх зацікавлень стала книга відомого польського нумізмата, авторитетного фахівця у царині історії монет С.Суходольського¹⁰³. Під однією обкладинкою зібрано статті автора, що стосуються методології досліджень, зв'язків нумізматики як із суміжними дисциплінами, так і з хімією, біологією, технічними науками.

Медалезнавство. Останнім часом викристалізувалася теза щодо чіткого розподілу між нумізмати́кою й «медалографією»¹⁰⁴. Медальєрика має значну джерельну базу, упродовж останньої чверті століття вийшли праці, присвячені медалям XVI–XX ст., із зображенням Івана Павла II, які зберігаються в окремих музейних колекціях тощо¹⁰⁵. Уведений до наукового обігу та проаналізований матеріал свідчить, що медалі, попри свою репрезентативну роль, є цінним іконографічним джерелом, яке може також уточнювати або коригувати наші знання, передають образи на монетах, печатках, гербах, подають самотутню, притаманну тільки цьому іконографічному матеріалу, наративну та візуальну інформацію.

Історична іконографія. Поле цієї допоміжної історичної дисципліни стабільно формується останні двадцять років¹⁰⁶. Вийшла вона на виднокіл наукових зацікавлень ще в 1920-х рр.¹⁰⁷, утім тоді так і не здобула «прописку» серед історичних наук. І лише після студій проф. З.Пеха в контексті вивчення іконографії печаток П'ястів дисципліна набула нового звучання. Історик переконаний в її важливості щодо розуміння «іконологічного коду» образу, розміщеного

¹⁰⁰ Kiersnowski R. Moneta w kulturze wieków średnich. – Warszawa, 1988.

¹⁰¹ Mikolajczyk A. Leksykon numizmatyczny. – Warszawa; Łódź, 1994.

¹⁰² Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002. – S.156.

¹⁰³ Suchodolski S. Numizmatyka średniowieczna: moneta źródłem archeologicznym i ikonograficznym. – Warszawa, 2012.

¹⁰⁴ Див.: Gigilewicz E. Medalologia – medaloznawstwo – medalografia oraz medalistyka i medalierstwo a nauki pomocnicze historii // Polskie medalierstwo kościelne – tradycja i współczesność: Konferencja naukowa 17 grudnia 2007, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego. – Kraków, 2008. – S.10.

¹⁰⁵ Kozarska-Orzeszek B. Jan Paweł II w medalach. – Lublin, 1988; *Idem*. Medale na ziemiach polskich w XVI–XX w. – Wrocław, 1995; Strzałkowski J. Zbiory polskich monet i medali. – Łódź, 1991; Bogacz T., Sakwerda J. Medale – polonica i silesiaca XVI i XVII wieku w zbiorach Museum Sztuki Medalierskiej: Katalog zbiorów. – Wrocław, 1999; Stachowiak J.B. Medalierstwo // Encyklopedia Katolicka. – T.12. – Lublin, 2008. – K.365–372.

¹⁰⁶ Свою габілітаційну студію присвятив цій проблематиці Р.Стружек (див.: Strózek P. Źródła ikonograficzne w badaniu źródłoznawczym na przykładzie drzwi gnieźnieńskich: Heureka i krytyka zewnętrzna. – Poznań, 2011. – S.8, 24).

¹⁰⁷ Depréaux A. Ikonografia jako nauka pomocnicza historii // Przegląd Historyczny. – №28. – Zeszyt 2. – Warszawa, 1929. – S.125–129.

на гербі, монеті, хоругві, печатці¹⁰⁸. У розвитку дисципліни важливу роль відіграли здобутки в теорії мистецтвознавства німецького та американського дослідника Е.Пановського¹⁰⁹, який розробив поняття іконології. Методологічні напрацювання останнього дають ширше поле до їх застосування в наукових дисциплінах, предметом уваги котрих виступає образ.

Історична бібліологія вивчає книгу – друковану й рукописну. Провідну роль у цій ділянці відіграє Е.Потковський¹¹⁰. Саме цей історик систематично впродовж десятиліть студіює рукописну книгу. Слідом за французькими фахівцями він називає кодикологію «археологією рукописної книги». До кола уваги фахівців з історичної бібліології входять проблеми ідентифікації писарів, їх просопографічний портрет, мистецтво оправи книг, зв'язки між оральною (усного слова) й писемною культурами, формування, функціонування книгозбірень та ін.

Історична демографія. Своєю фаховою працею Ц.Кукль¹¹¹ поклав початок серійному виданню монографічних студій із ділянки допоміжних історичних дисциплін, що його реанімували польські історики після проекту Т.Мантойфля другої половини ХХ ст. Останніми роками дослідники порушують такі проблеми: заселення територій, родина, її склад¹¹², народжуваність, структура домогосподарств, шлюби, соціальна структура людності¹¹³. Джерельною основою для вирішення цих завдань слугують метричні книги, сповідальні списки, переписи населення тощо.

¹⁰⁸ Piech Z. Czy ikonografia historyczna powinna być nauką pomocniczą historii // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych w Polsce... – S.119–141.

¹⁰⁹ Його праці перекладалися в Польщі ще на початку 1970-х рр. (див.: Panofsky E. Studia z historii sztuki. – Warszawa, 1971). Популяризатором і перекладачем був історик мистецтва Я.Бялостоцький (див.: Białostocki J. Sztuka XV wieku od Parlerów do Dürera. – Warszawa, 2010).

¹¹⁰ Potkowski E. Książka i pismo w średniowieczu: studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej. – Pułtusk, 2006.

¹¹¹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

¹¹² Kuklo C. Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. – Białystok, 1991.

¹¹³ Piasecki E. Ludność parafii Bejskiej w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII–XX w.: Studium demograficzne. – Warszawa, 1990.

Author in this work presents the development process of the auxiliary sciences of history in Polish historiography from the late 1980s. The attention is paid to the actual scientific school, the directions of researches, cause-effect relations which can help to understand the high academic level of source-knowledge studies of Polish historians. The interdisciplinary, trends of purpose understanding and the historical research's tasks in the dimension of cultural anthropology, semiotics, natural sciences and humanities with the projection to definition of cultural communicated codes, value system of societies/social groups, everyday practices, juridical and confessional cultures are specified in the article.

Keywords: historiography, sources, auxiliary sciences of history, sigillography, heraldry, genealogy.

(Закінчення див. у наступному числі)

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 93

І.Я.ЩУПАК *

УРОКИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ТА ОСВІТІ: ВІД НАРАТИВУ ДО ОСМИСЛЕННЯ Й ПОСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО ПИТАННЯ ПРО ПОКАЯННЯ (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)

Розглядається характер Голокосту як універсального та безпрецедентного явища, його місце в українській історіографії від часів Другої світової війни до сьогодні, визначено актуальні проблеми наукового вивчення Голокосту у сучасній Україні. Аналізуються особливості Голокосту на окупованій території України та його періодизація. Висвітлено хід реалізації «остаточного вирішення єврейського питання» на українських теренах, трагічним символом чого став Бабин Яр. Окремо розглянуто ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Особливу увагу приділено українським праведникам народів світу. Охарактеризовано основні форми єврейського опору Голокосту. Розглянуто також вивчення історії цього явища у системі освіти нашої країни. Порушується питання про покаяння в українському суспільстві та осягнення уроків Голокосту.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, «остаточне вирішення єврейського питання», Бабин Яр, праведники народів світу, єврейський опір Голокосту, політика пам'яті.

Голокост займає особливе місце в історичній науці та суспільній думці як одна з найбільших трагедій в історії людства, що змусила замислитися над питанням про шляхи розвитку цивілізації. Для дослідників Голокост став прикладом «класичного», або, за словами Я.Грицака – «ідеального геноциду»¹ в тому розумінні, що нацисти прагнули винищити весь єврейський народ. Головні ознаки геноциду виявились у Голокості найбільш виразно, через що саме з ним зіставляють інші геноцидальні явища в історії.

---

* Щупак Ігор Якович – кандидат історичних наук, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» й музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро)

E-mail: garryru@inbox.ru; garryigor@yahoo.ca

Skype: [garryigor](#)

¹ Див.: Грицак Я. Непроста історія [Електронний ресурс]: http://gazeta.ua/articles/grysak-jaroslav/_neprosta-istoriya/411285

Важливо з'ясувати значення самого поняття. Згідно з одним із поширених тлумачень, Голокост (давньогр. «όλοκαύστος» – «усеспалення») це – «загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 млн осіб) унаслідок організованих нацистами та їхніми пособниками дій у Німеччині й на захоплених нею територіях упродовж 1939–1945 рр. (в нацистській фразеології – «остаточне вирішення єврейського питання»)»². Це визначення відповідає, зокрема, контексту декларації Міжнародного форуму з Голокосту, який відбувся у Стокгольмі (січень 2000 р.), де підкреслювалися масштаби трагедії, що її «довелося пережити єврейському населенню»³.

Утім частина істориків, зокрема співробітники Вашингтонського меморіального музею Голокосту (США), поширюють поняття «Голокост» на практику переслідування нацистами й інших етнічних і соціальних груп – ромів (циган), людей із розумовими та фізичними вадами, комуністів, соціалістів, деякі гілки слов'ян (поляки, росіяни, українці та ін.), свідків Єгови тощо через політичні мотиви або з огляду на спосіб життя⁴. Відповідні погляди відбиваються в документах міжнародних організацій. Зокрема в резолюції Генеральної Асамблеї ООН №60/7 (1 листопада 2005 р.; «[...] Голокост, що призвів до винищення однієї третини євреїв та незліченної кількості представників інших меншин»)»⁵, посланні Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна з приводу Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту (27 січня 2009 р.)⁶. Отже термін «Голокост», що впродовж багатьох років позначав саме єврейську трагедію, на сьогодні видається не досить чітко визначеним і часто використовується по відношенню до нацистського геноциду взагалі. На наш погляд, більш прийнятним поняттям, яке характеризує гітлерівську політику та практику винищення євреїв під час Другої світової війни, є термін «Шоа» (івр. «שואה» – «катаклізм, раптова катастрофа»). Ним доцільно послуговуватися й щодо нацистської практики «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України. У певному контексті поняття «Голокост» і «Шоа» можна використовувати як синоніми.

Методологічно важливо відзначити, що Шоа – водночас універсальне й безпрецедентне історичне явище. Універсальність Голокосту полягає в тому, що тотальному винищенню підлягали мільйони людей – тільки тому, що вони народилися євреями (як в інших випадках національного геноциду – вірменами, греками або сербами тощо). Універсальність – у масштабах трагедії, як і загибель мільйонів українців під час Голодомору чи смерть сотень тисяч

² Шулак І. Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії. – Дніпропетровськ, 2005. – С.89.

³ Declaration of the Stockholm International Forum on the Holocaust (January 2000). – [Електронний ресурс]: <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf/stockholm-declaration.html?lang=en>

⁴ Див.: Холокост // Энциклопедия Холокоста [Електронний ресурс]: <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005143>

⁵ Див.: Резолюція 60/7 «Память о Холокосте»: принята на 42-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций 01 ноября 2005 [Електронний ресурс]: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_e18

⁶ Див.: Пан Ги Мун. Послание по поводу Международного дня памяти жертв Холокоста (27 января 2009 г.) [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/sg/messages/2009/holocaustremembrance09.shtml>

людей унаслідок етнічних чисток у колишній Югославії. Універсальність такої у планомірній, послідовній, систематичній організації масових убивств, які виправдовувалися людиноненависницькою ідеологією⁷. Але водночас Шоа – безпрецедентне явище, адже вперше в історії найважливішим елементом державної політики великої світової держави (Німеччини) стала практика тотального фізичного винищення цілого народу (євреїв). Антисемітизм (поряд з ідеєю світового панування) був ідеологічним стрижнем гітлерівського режиму навіть попри ту шкоду, якої він завдавав економіці нацистського Райху, боездатності його армії. За словами ізраїльського дослідника Є.Бауера, «непрагматичний характер геноциду євреїв є одним з елементів, що відокремлює його від інших геноцидів. Сукупність інших елементів виявилася в бажанні знищити кожного окремого єврея, визначеного як такого, нацистами»⁸. Ці та інші риси геноциду євреїв з'ясовують характер Голокосту (Шоа): «Голокост був не унікальним. Він був безпрецедентним, геноцидом, подібного якому ніколи не було»⁹.

Дослідження історії Голокосту в Україні

Голокост – одне з найкраще вивчених явищ історії як з огляду на виявлені та опубліковані документи, спогади, так і наявну літературу. Щоправда радянська історіографія тему Голокосту на окупованих територіях СРСР та, зокрема, українських теренах фактично замовчувала. За воєнної доби відомості про нацистське «остаточне вирішення єврейського питання» збирали члени Єврейського антифашистського комітету, журналісти. Так, у квітні 1944 р. на шпальтах головної газети СРСР з'явилася стаття І.Еренбурґа, в якій розповідалося про єврейського поета й партизана з Вільнюса А.Суцкевера – цей сюжет уможливив згадку про Голокост на території Литви¹⁰. Проте тільки після 1991 р. побачили світ всі основні тексти І.Еренбурґа про знищення євреїв України¹¹. Серед кореспондентів, які першими побачили звільнені радянськими військами табори Майданек і Треблінка, був В.Гроссман. У своїй статті кінця 1944 р. він детально показав технологію цього «конвеєра смерті»¹². Події Шоа на території СРСР та, зокрема, на українських теренах, було відображено у «Чорній книзі» – збірці свідчень і документів про Голокост, підготовленій радянськими літераторами й журналістами (М.Аліґер, В.Каверін, Р.Фраерман, В.Шкловський та ін.) під керівництвом В.Гроссмана, І.Еренбурґа¹³. У 1947 р. «Чорну книгу» видали англійською мовою в Нью-Йорку, натомість її вже готовий російськомовний типографський

⁷ Щупак І. Голокост в Україні... – С.91.

⁸ Бауер Є. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2007. – С.11.

⁹ Там само. – С.12.

¹⁰ Еренбург І. Торжество человека // Правда. – 1944. – 29 апреля. – С.4.

¹¹ Еренбург І. Евреи. 1 ноября 1942 года // Война: 1941–1945. – Москва, 2004. – С.54; *Его же*. Наше место. 11 августа 1943 года // Там же. – С.78; *Его же*. Земля Пириятина. 26 ноября 1943 года // Там же. – С.90.

¹² Гроссман В. Треблинский ад [Електронний ресурс]: <http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/trebl.txt>

¹³ Чёрная книга [Електронний ресурс]: <http://www.corpus.ru/products/chernaya-kniga.htm>

набір через ідеологічні настанови було знищено в 1948 р. Це видання стало доступним читачеві лише після 1991 р.¹⁴

Звичайно, і за умов замовчування історії знаходилися люди, які намагалися донести правду. У вересні 1961 р. поет Є.Євтушенко надрукував свій вірш «Бабин Яр». Великий моральний вплив на широку громадськість справив однойменний роман А.Кузнецова. Відомі також поезії про Бабин Яр І.Еренбурга¹⁵. Ці літературні твори не були історичними дослідженнями, але вони відіграли велику роль у формуванні суспільної думки щодо трагедії Голокосту.

Утім радянські історики, навіть говорячи про події Другої світової війни та нацистський «новий порядок», старанно оминали питання геноциду єврейського народу. Винятком із загальної політики замовчування були спроби влади дискредитувати українських націоналістів діаспори, але відповідні замовлені праці писалися англійською мовою та були розраховані на закордонну аудиторію¹⁶. До розпаду СРСР лише окремі матеріали друкувалися у збірках документів (здебільшого регіональних), а деякі «єврейські сюжети» можна знайти в М.Ковалю, Т.Першиної та у присвяченій проблематиці Голокосту студії Ю.Шульмейстера – щоправда виданій уже 1990 р.¹⁷

Для історіографії часів СРСР характерною була згадка про знищення нацистами «мирних радянських громадян без урахування статі, віку та національності». Цій традиції не зраджували і при описанні найбільш відомого факту ліквідації єврейського населення в Бабиному Яру. Так, у томі «Історії міст і сіл Української РСР», присвяченому Києву, про розстріли десятків тисяч євреїв наприкінці вересня 1941 р. сказано так: «Він (тобто Бабин Яр – І.Щ.) став місцем масових страт радянських людей – комуністів і комсомольців, службовців державних установ та членів їх сімей, які залишалися у місті, бійців і командирів Червоної армії, які не змогли вийти з оточення»¹⁸. В «Українському радянському енциклопедичному словнику» у відповідній статті взагалі немає жодної згадки про наймасовіший в історії Шоа розстріл євреїв¹⁹.

Замовчування Голокосту у СРСР можна пояснити низкою причин. Так, вивчення «остаточного вирішення єврейського питання» руйнувало міф про «єдиний радянський народ» зі «спільною історичною долею». Ще однією причиною затушовування пам'яті про Шоа, на думку канадського історика українського походження І.-П.Химки, було те, що чимало повоєнних комуністичних

¹⁴ Чёрная книга. – Москва, 1991. – Т.1–2; Чёрная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 годов / В.Гроссман, И.Эренбург. – К., 1991.

¹⁵ Див.: *Евтушенко Е.* Бабин Яр // Літературна газета. – 1961. – 19 вересня; *Кузнецов А.В.* Бабин Яр: Роман-документ: Журнальний варіант. – Москва, 1966; *Эренбург И.* Бабин Яр // *Его же.* Сборник сочинений в девяти томах. Стихотворения. – Т.3. – Москва, 1965. – С.455; *Его же.* «В это гетто люди не придут...» // Там же. – С.456.

¹⁶ Див.: *Химка І.-П.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

¹⁷ Див.: *Коваль М.* Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965; *Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979; *Першина Т.С.* Фашистский геноцид на Украине, 1941–1945. – К., 1985; *Шульмейстер Ю.А.* Гитлеризм в истории евреев. – К., 1990.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – К., 1968. – С.403.

¹⁹ Украинский советский энциклопедический словарь. – Т.1. – К., 1988. – С.128.

чиновників поділяли антиєврейські упередження. До того ж етнічні росіяни та українці зайняли замість євреїв певні соціальні ніші, і «не хотіли порушувати питання Голокосту, наслідком якого, як і після винищення та переселення поляків, було їх соціальне вивищення»²⁰. Крім того, правдиве висвітлення Голокосту неодмінно викликало б постановку питання про те, що зробила (або не зробила) радянська влада для врятування приреченого на знищення єврейського населення. Безумовно, вивчення геноциду євреїв могло зачепити дразливе для комуністичного режиму питання ставлення місцевого населення до окупаційної влади, адже для радянської ідеології вважалося неприпустимим висвітлення фактів співпраці з нацистами сотень тисяч громадян СРСР, багато хто з них прямо або опосередковано був причетним до винищення євреїв. І, нарешті, будь-які «національні акценти» в історичних дослідженнях «загрозували» контактами радянських істориків з їхніми колегами із західних країн, що могло сприяти руйнуванню «залізної завіси».

Голокост європейських євреїв особливо активно вивчався на Заході з 1970-х рр. Що ж стосується студіювання «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованих під час Другої світової війни територіях СРСР, то для західної історіографії це була здебільшого «terra incognita». Особливо події на українських теренах. По-перше, більшість зарубіжних дослідників не сприймали Україну як окремий суб'єкт історичного процесу, на відміну від, скажімо, Польщі чи Румунії. По-друге, серед істориків існував, за влучним виразом Р.Брандона й В.Лауер, своєрідний «синдром Аушвіца», коли увагу західних фахівців було прикуто насамперед до «фабрик смерті», розташованих на території Польщі. У концтаборах Аушвіц-Біркенау (Освенцим), Собібор, Хелмно, Белжець, Майданек, Треблінка винищили близько 3 млн людей, і зосередженість на цій проблематиці призводила до нехтування дослідженням інших регіонів і країн²¹. По-третє, історичні джерела українського походження були практично недоступними для західних фахівців аж до часів горбачовської «перебудови». При роботі з документами давалася взнаки й необхідність володіння різними мовами (не тільки німецькою, але й українською, російською, польською та ін.).

За часів незалежності України ситуація з вивченням Голокосту якісно поліпшилася²². Зауважимо, що наукове студіювання не позбавлене суперечливих методологічних підходів до цього явища. Це спричинило суттєві розбіжності в розумінні Голокосту, невідповідності історичного наративу, відмінності у тлумаченні фактів і навіть заперечення самої події. Питанням дослідження теми Шоа на українських теренах присвячено низку праць²³.

²⁰ Див.: *Химка І.П.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

²¹ Див.: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брандона, В.Лауер; пер. з англ. Н.Комарової. – К., 2015. – С.17–18.

²² Див.: *Коган А.* Тайны украинских архивов: как исчезли полтора миллиона евреев [Електронний ресурс]: <http://izrus.co.il/dvuhstoronka/article/2012-01-16/16733.html#87Shh>

²³ *Гузенков С.* До питання про місце теми Голокосту в українській історіографії // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.90–96; *Його ж.* Українська історіографія і тема Голокосту // Запорозькие єврейские чтения:

В українській історіографії Голокосту після 1991 р. можна виділити три основних періоди.

Перший (1991–1995 рр.) – поява ідеологічно незаангажованих праць. Побачили світ публікації, спеціально присвячені історії Голокосту в Україні. Загалом це були дослідження регіонального характеру, які не охоплювали всю територію нашої країни, а фокусувалися на окремих містах чи областях, і базувалися на місцевому архівному матеріалі²⁴. Це здебільшого статті у спеціалізованих часописах (як-от «Український історичний журнал»), або матеріали наукових конференцій. У 1991 р. також з'явилася низка публікацій, присвячених 50-річчю трагедії в Бабиному Яру²⁵. Найбільш значущими студіями цього періоду стали дослідження С.Єлисаветського²⁶ та Я.Хонігсмана²⁷. Також слід відзначити написані за кордоном праці з історії Голокосту на території СРСР (у тому числі й України), перекладені російською мовою. Вони дозволяли українським історикам ознайомитися з відповідними підходами західної історіографії²⁸. Складну й неоднозначну проблему ставлення українського націоналістичного руху до євреїв під час Другої світової війни порушив А.Вайс, котрий спирався як на глибокий аналіз документів, спеціальної літератури, так і на особистий життєвий досвід²⁹. У 1991–1995 рр. активно виходили друком мемуари та спогади тих, хто пережив Голокост³⁰. Перші публікації архівних матеріалів з'явилися тільки в 1994 р. Їх необхідно було не тільки знайти, зібрати, але й опрацювати та класифікувати. Ідеться про збірники документів, присвячені Вінницькій (упорядкувала Ф.Винокурова³¹) та Харківській (упорядник Ю.Ляховицький³²) областям.

Доклады и сообщения (27–28 апреля 2012 г.). – Запорожье, 2013. – С.73–81; *Елисаветский С.* Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // *Холокост: Доклады на Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иуданке.* – Москва, 2001. – С.70–75; *Подольский А.Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // *Катастрофа и Сопrotивление украинского еврейства (1941–1944) / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский.* – К., 1999. – С.26–37; *Щупак І., Абакунова Г.* Вивчення Голокосту в Україні // *Проблеми історії Голокосту.* – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.61–75 та ін.

²⁴ Див.: *Вестник: Люди остаются людьми: Свидетельства очевидцев.* – Черновцы, 1991; *Губенко Г.* Книга печали. – Симферополь, 1991 та ін.

²⁵ *Левитас Ф., Шимановский М.* Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991; *Король В., Кучер В., Мигрин Г.* Без строку давності: Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

²⁶ *Елисаветский С.* Бердичевская трагедия: (Документальное повествование). – К., 1991.

²⁷ *Хонигсман Я.* Катастрофа львовского еврейства. – Л., 1993.

²⁸ Див.: *Будник Д., Капер Я.* Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве. – Констанц, 1993; *Арад И.* Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. ст. – Иерусалим, 1990; *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. док. и мат.* – Иерусалим, 1992.

²⁹ *Вайс А.* Отношение некоторых кругов украинского национального движения к евреям в период Второй мировой войны // *Вестник Еврейского университета в Москве.* – Вип.2. – Москва, 1995. – С.104–113.

³⁰ *Стародинский Д.* Одесское гетто. – Одесса, 1991; *Гошкис Д.* О чём трубят шофар. – Славута, 1992 та ін.

³¹ Катастрофа (Шоа) и Сопrotивление евреев Винницкой области – К.; Тель-Авив, 1994.

³² *Ляховицький Ю.М.* Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации: 1941–1942 гг. – Вип.1. – Х., 1991; *Жёлтая книга: Сб. док.* – Х., 1994.

Другий період (1996–2000 рр.) ознаменувався чималою кількістю публікацій різноманітного характеру: від невеликих заміток і статей до монографій та дисертацій. Відзначимо перше кандидатське дослідження з історії Голокосту (А.Подольський, «Нацистський геноцид євреїв України (1941–1944)», 1996 р.), а також перше докторське, пізніше трансформоване в монографію (Ф.Левітас, «Євреї України у роки Другої світової війни», 1997 р.). У цей же період з'явилися глибокі студії С.Єлисаветського³³, Ж.Ковби³⁴, О.Круглова³⁵, Я.Хонігсмана³⁶. Важливим явищем в українській історіографії стала збірка статей за редакцією С.Єлисаветського, присвячена Голокосту та єврейському опору нацистському геноциду³⁷. Активізувалася робота щодо збирання та опрацювання спогадів тих, хто вижив. Одну з найбільш повних колекцій свідчень очевидців упорядкував Б.Забарко³⁸, який продовжував свою роботу й у подальші роки³⁹. Із 1995 р. в багатьох областях України започатковано видання «Книг Пам'яті», в яких подаються короткі відомості про загиблих і тих, хто пережив Голокост, їх фотографії, в окремих випадках – спогади⁴⁰. З'явилися праці, у котрих робилися спроби аналізу міжнаціональних відносин⁴¹.

Третій період (від 2000 р.) характеризується значною активізацією досліджень з історії Голокосту в Україні, осмисленням трагедії не тільки істориками, але й філософами, психологами, юристами. Ширшою стає джерельна база студій, з'являються узагальнюючі спроби. Цьому сприяє, зокрема, створення в нашій країні спеціалізованих наукових осередків, у тому числі Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» (Дніпро; до 2012 р. – Всеукраїнський центр вивчення Голокосту «Ткума»), Українського центру вивчення Голокосту (Київ), Регіонального центру вивчення Голокосту (Львів), Харківського освітнього центру «Голокост» та ін. Так, інститут «Ткума» в академічній серії

³³ *Елисаветский С.* Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944). – К., 1998.

³⁴ *Ковба Ж.* Людність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998.

³⁵ *Єврейський геноцид на Україні в період окупації в німецькій документалістиці 1941–1944 / Авт.-сост. А.Круглов.* – Х.; Ієрусалим, 1996; *Круглов А.* Істребление єврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944 рр.): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / Ред. та упор. С.Я.Єлисаветський. – К., 1999. – С.172–201.

³⁶ *Хонігсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України: Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг. – Л., 1999.

³⁷ Катастрофа і опір європейського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999.

³⁸ *Живими остались тільки ми: Свідчення та документи / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко.* – К., 1999–2000.

³⁹ *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свідчення та документи.* – Кн.1–3 / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко. – К., 2007–2008; *Мы хотели жить: Свідчення та документи.* – Кн.1–2 / Ред.-сост., авт. предисл. и комм. Б.Забарко. – К., 2013–2014.

⁴⁰ *Див.: Книга памяти: Бабий Яр / Авт.-сост. И.М.Левитас.* – К., 1999; *Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска: В 2 кн.* – Кн.1. – Днепропетровск, 1999 та ін.

⁴¹ *Див., напр.: Щупак И.Я.* Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // 1-е Запорожские чтения «Єврейское население Юга Украины»: Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – С.117–121; *Ковба Ж.* Форми ситуаційної допомоги і рятування євреїв місцевим населенням Східної Галичини у роки німецької окупації // Запорожские єврейские чтения. – Вып.3. – Запорожье, 1999. – С.76–79 та ін.

«Українська бібліотека Голокосту» публікує праці вітчизняних дослідників⁴². Також у рамках цієї серії видаються книги провідних зарубіжних фахівців у російських перекладах⁴³. «Ткума» видає також перший в Україні спеціалізований науковий журнал⁴⁴. Український центр вивчення Голокосту в Києві публікує бюлетень «Голокост і сучасність», а також альманах «Сучасні дослідження Голокосту», наукову та освітню літературу. Серед видань київського Інституту юдаїки особливе місце займає книга, в якій уміщено українські переклади статей зарубіжних мислителів⁴⁵, інші публікації⁴⁶.

Джерельна база з історії Голокосту в Україні розподіляється на спеціально присвячені цій проблематиці, та видання, в яких історія Катастрофи згадується в контексті подій Другої світової війни. Найбільш значущими серед збірок архівних документів і матеріалів стали видання, підготовлені Ф.Винокуровою, М.Гоном, О.Кругловим, М.Тяглим⁴⁷. Окремі джерела періодично публікуються у журналах «Проблеми історії Голокосту» (Дніпро) та «Голокост і сучасність» (Київ). Зокрема на шпальтах першого Ф.Винокурова вмістила добірку документів щодо долі розвідниці з Вінниці єврейки Т.Куцин⁴⁸, а в №4 за 2007 р. передруковано лист митрополита Андрея (Шептицького) до папи Пія XII та його послання «Про злочин чоловікоубивства»⁴⁹. У київському часопису публікувалися студії О.Круглова про долю євреїв Одеси й Рівного⁵⁰, Ж.Ковби та О.Гогуна про збройний виступ євреїв в Янівському таборі за інформаційними звітами українських і польських націоналістів⁵¹, І.Капаса щодо гетто в Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Х.Сигала⁵² та ін.

⁴² *Круглов А.И.* Хроника Холокоста в Украине [Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста»]. – Днепропетровск; Запорожье, 2004; Єврейський опір в Україні в період Голокосту: Зб. наук. ст. / За ред. М.І.Тягло. – Дніпропетровськ, 2004 та ін.

⁴³ *Михман Д.* Историография Катастрофы: Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы [Академическая серия «Библиотека Холокоста “Ткума”», вып.1]. – Днепропетровск, 2005; *Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007.

⁴⁴ *Проблеми історії Голокосту.* – Вип.1–7. Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2002–2015.

⁴⁵ *Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост).* Вид. 2-ге / За ред. Дж.К.Рота, М.Беренбаума. – К., 2009. – С.5.

⁴⁶ *Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1941–1944 / Упор. Ж.Ковба; наук. ред. А.Кравчук.* – К., 2003; *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А.Круглов.* – К., 2002; *Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахана / Упор. Ж.Ковба [серія «Бібліотека Інституту юдаїки»].* – К., 2003 та ін.

⁴⁷ *Винокурова Ф.А.* Евреи Винничины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации: В 3 т. – Винница, 2000; *Гон М.И.* Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали). – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004; *Круглов А.* Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. – К., 2002; *Круглов А.* Без жалости и сомнения: Документы и преступления оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. – Ч.1–4. – Днепропетровск, 2008–2010; *Передайте детям нашим о нашей судьбе...: Сб. док. и мат. / Ред.-сост. Л.П.Кравцова, М.И.Тяглый.* – Симферополь, 2001; *Тяглый М.* Холокост в Крыму: Документальные свидетельства о геноциде евреев Крыма в период оккупации Украины (1941–1944). – Симферополь, 2002.

⁴⁸ *Проблеми історії Голокосту.* – Вип.2. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2005.

⁴⁹ Там само. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007.

⁵⁰ *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі.* – 2008. – №2; 2012. – №11.

⁵¹ Там само. – 2010. – №7.

⁵² Там само. – 2012. – №11.

Виокремимо праці з окремих аспектів Голокосту на території України, що супроводжуються публікацією великої кількості джерел. Серед них – книги О.Круглова, присвячені трагедії Бабиного Яру⁵³ та знищенню єврейського населення Одеси⁵⁴. В останні роки з'явилися краєзнавчі студії, в яких наведено великий обсяг джерел з історії Шоа на Дніпропетровщині, Житомирщині, Миколаївщині тощо⁵⁵.

У 2010 р. ряд документів, у тому числі про антиєврейську політику нацистів, було опубліковано у збірці, підготовленій Державним архівом Дніпропетровської області⁵⁶. Окремі згадки про це є у джерельних матеріалах, упорядкованих О.Гогун, І.Дерейком та ін.⁵⁷ У 2014 р. побачила світ колекція документів, присвячена становищу євреїв в окупованому Києві⁵⁸. Листівки про дискримінаційні заходи, оголошення про створення гетто, фотографії заггиблих євреїв тощо вміщено у виданні 2015 р.⁵⁹

Особливу групу джерел становлять спогади та нотатки жертв і очевидців Голокосту. Останнім часом надруковано щоденники Н.Мошкова⁶⁰, С.Шведова⁶¹, в яких розповідається про знищення євреїв на Дніпропетровщині. Ці видання тематично «перегукуються» з опублікованими в Україні записками очевидців Голокосту у Західній Європі, зокрема А.Франк⁶², Д.Рубіновича⁶³ та ін.

Серед мемуарної літератури та спогадів, що були надруковані в першій половині 2000-х рр., слід згадати текст Л.Дусман⁶⁴, збірку спогадів колишніх малолітніх в'язнів⁶⁵. Простежується тенденція збору і публікації таких

⁵³ Круглов А.И. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011.

⁵⁴ Круглов А.И. Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг. – Днепропетровск, 2014.

⁵⁵ Венгер А., Каковкіна О. Голокост у спогадах неєвреїв (за матеріалами Сталіндорфського району Дніпропетровської області) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.6–15; Мешко К. Квіти на гарячому камінні // Мешко К.В. Новомосковськ на зламах історії та долі. – Новомосковськ, 2015; Рудницька Н.В. Голокост на Житомирщині в документах Державного архіву Вінницької області // XX століття – етніонаціональний вимір та проблеми Голокосту: Зб. наук. праць за мат. міжнар. наук.-практ. конф., Житомир, 22–23 жовтня 2010 р. – Дніпропетровськ, 2011. – С.373–378; Судьбы евреев Николаевщины во время Великой Отечественной войны 1941–1945 / Под ред. М.Д.Гольденберга. – Николаев, 2013; Таушлай Л. Голокост на Миколаївщині очима свідків // Запорозькие еврейские чтения: Доклады и сообщения (14–15 апреля 2013 г.). – Запорожье, 2014. – С.46–65 та ін.

⁵⁶ Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади: Зб. док. / Авт.-упор. О.В.Касьянов, Н.В.Киструська. – Дніпропетровськ, 2010.

⁵⁷ Родня: Полиция и партизаны: 1941–1944: На примере Украины / Авт.-сост. А.Гогун, И.Дерейко, А.Кентий. – К., 2011.

⁵⁸ Київ: війна, влада, суспільство: 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К., 2014.

⁵⁹ Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». – Дніпропетровськ, 2015.

⁶⁰ Див.: Гуляев Г.И., Бусыгина Н.Д. Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942. – Днепропетровск, 2012. – С.104, 106–107, 109–110, 115.

⁶¹ Див.: Гуляев Г.И., Большаков В.И., Бусыгина Н.Д. Днепропетровск: 1928–1947. – Днепропетровск, 2009. – С.80–81.

⁶² Франк А. Щоденник. – 3-те вид. – К., 2009.

⁶³ Щоденник Давида Рубіновича / Пер. А.Шарого. – К., 2009.

⁶⁴ Дусман Л. Помни! Не повтори! – Одесса, 2001.

⁶⁵ Проліски за колючим дротом: Спогади колишніх малолітніх в'язнів фашизму / Авт.-упор. О.Васюков, М.Петренко, С.Подольский. – Л., 2004.

матеріалів по регіонах, зокрема про євреїв Маріуполя⁶⁶, Житомира⁶⁷, Криму⁶⁸. Виходили друком «Книги Пам'яті»⁶⁹ та інші подібні видання. Особливу цінність серед опублікованих спогадів мають записані відразу по війні, у тому числі Я.Хешелес, яка була в'язнем Янівського концтабору у Львові⁷⁰, М.Дойч⁷¹ та ін. Спираючись на власні спомини, ізраїльський дослідник Ш.Редліх у своїй книзі спробував подивитися на трагедію Голокосту в його рідному східно-галицькому містечку не тільки поглядом історика, але й відобразити бачення подій минулого інших учасників драми – поляків, євреїв, українців, німців⁷². На особливу увагу заслуговують дослідження французького священика П.Дебуа, який упродовж декількох років збирав відповідні свідчення на території України⁷³. Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» з 2008 р. видав уже шість випусків тематичної збірки, де вміщено як спомини тих, кому пощастило вижити, так і ветеранів, людей, що побували в евакуації й на окупованій території України⁷⁴. Нерідко спогади публікують разом із документами та матеріалами про долю єврейського населення України в роки Другої світової війни. Узагалі обсяг мемуарної літератури значно зріс після 2008 р.⁷⁵ Крім того, побачили світ спеціалізовані довідники з історії Голокосту (О.Круглов⁷⁶, М.Тяглий⁷⁷, О.Гісем і О.Мартинюк⁷⁸), ілюстративні матеріали (С.Авербух⁷⁹).

⁶⁶ Память сердца (Книга о трагедии и мужестве евреев Мариуполя). – Мариуполь, 2002.

⁶⁷ Забвению не подлежит: Сборник материалов о Холокосте, пережитом моими земляками / Сост. Г.Фельдман. – Житомир, 2000.

⁶⁸ Передайте детям нашим о нашей судьбе...: Сб. док. и мат. / Ред.-сост. Л.П.Кравцова, М.И.Тяглий. – Симферополь, 2001.

⁶⁹ Книга пам'яті Дробицького яру / Авт.-укл. В.П.Лебедева, П.П.Сокольський. – Х., 2004; Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска: В 2 кн. – Кн.2–3 (ч.1–2), 4. – Днепропетровск, 1999–2004 та ін.

⁷⁰ Хешелес Я. Глазами двенадцатилетней девочки. – К., 2011.

⁷¹ Дойч М. Історія Міни: Спогади лікаря про Голокост. – К., 2011.

⁷² Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / Пер. з англ. – К., 2007.

⁷³ Дебуа П. Хранитель спогадів: Кривавими слідами Голокосту. – К., 2011.

⁷⁴ Возрождение памяти: Воспоминания свидетелей и жертв Холокоста. – Вып.1–6. – Днепропетровск, 2008–2015.

⁷⁵ Гельфонд Е.Г. Майданек над Бугом: Воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто. – Донецк, 2008; Гольденберг М.Д. Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Николаев, 2013; Жовтневий Голокост: спогади та матеріали / Укл. В.Москаленко. – Ярмолинці, 2012; Ковба Ж.М. Останній рабин Львова: Єзекіль Левін. – Л.; К., 2009; Ковба Ж. Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане. – К., 2009; Костелянець Г. Від України до Білорусії: Історія однієї єврейської сім'ї. – Дніпропетровськ, 2009; Куликов В.Я. Оккупация Винницы (18.07.1941 – 20.03.1944): Свидетельство очевидца. – К., 2012; Левітас І.М. Праведники Бабиного Яру / Пер. з рос. С.Б.Герус. – К., 2008; Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. – К., 2003; Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. – Кн.2. – К., 2005; Пам'ять заради майбутнього. – Кн.3. – К., 2008; Сражались в одном строю: воины-евреи в воспоминаниях участников Великой Отечественной войны / Сост. И.Левитас. – К., 2010; Фюрман Ю. Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.) / Пер. з пол. – Івано-Франківськ, 2009.

⁷⁶ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М.Левитас. – К., 2000; Его же. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник. – Х., 2001.

⁷⁷ Тяглий М.И. Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005.

⁷⁸ Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. – К., 2003.

⁷⁹ Авербух С.Л. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К., 2005.

Що стосується *фахових історичних досліджень*, то часто проблеми Голокосту розглядаються в контексті історії Другої світової війни, коли автори торкаються різноманітних питань функціонування нацистського режиму на території України, здебільшого в окремих регіонах⁸⁰. Саме місцевим особливостям Голокосту присвячено найбільшу кількість публікацій. В основному це невеликі повідомлення про той чи інший край, увічнення пам'яті загиблих на місцях масових страт. Рідше трапляються праці, засновані на архівних матеріалах, серед таких – студії С.Орлянського (Запорізька обл.⁸¹), М.Твердохліба (Кременчук⁸²), В.Наконечного (Волинь⁸³) та ін. Вийшли у світ монографії щодо «остаточного вирішення єврейського питання» в окремих регіонах України⁸⁴, а також статті та збірки⁸⁵. Природно, що важливе місце в

⁸⁰ *Вінцовський Т.* Окупаційний режим в губернаторстві «Транснестрія» // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Т.1. – К., 2010. – С.413–446; *Винарчук Т.В.* Жертви окупаційної влади на території Запорізької області в роки Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя, 2013. – С.149–156; *Гальчак С.Д.* Політика румунської окупаційної влади на території Північної Транснестрії // Архіви окупації: 1941–1944. – К., 2006. – С.840–849; *Орлянський В.С., Тедеева О.С.* Місцеві органи управління в період окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.). – К., 2010; *Орлянський В.С.* Деякі напрями політики окупаційної адміністрації в соціальній сфері життя населення Запоріжжя // Культурологічний вісник. – Вип.25. – Запоріжжя, 2010. – С.38–41; *Спудка І.М.* Економічна політика нацистського керівництва на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С.189–194; *Сугацька Н.В.* Місцева адміністрація та самоуправління на Півдні України в часи нацистської окупації краю (1941–1944 рр.) в контексті подій Голокосту // Південний архів (історичні науки). – Вип. XX. – Херсон, 2005. – С.148–153; *І ж.* Створення місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування на півдні України в часи нацистської окупації краю // Сучасний вимір держави та права: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 2008. – С.143–145; *Цибуленко Г.В., Цибуленко Л.О.* Формат і механізми «нового порядку» окупаційної влади на Херсонщині 1941–1944 рр. // Південний архів (історичні науки). – Вип. XXXI/XXXII. – Херсон, 2010. – С.252–265; *Цибуленко Г.В.* Окупаційний режим за матеріалами фонду Р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області // Культурологічний вісник. – Вип.29. – Запоріжжя, 2012. – С.15–20; *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. та ін.

⁸¹ *Орлянський С.Ф.* Холокост на Україні. – Запорожье, 2003.

⁸² *Твердохліб Н.* Евреи Кременчуга: Исторический очерк. – Кременчуг, 2004.

⁸³ *Наконечный В.* Холокост на Волыни: жертвы и память. – Луцк, 2003.

⁸⁴ *Тяглый М.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справочник. – Симферополь, 2005; *Шитюк М.М., Сугацька Н.В.* Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008; *Юсов В.* Хотинський холокост. – Черновці, 2010 та ін.

⁸⁵ *Артёмовский Бабий Яр.* – Артёмовск, 2000; *Винокурова Ф.* Евреи в аду: лагерь-гетто в Печере (Транснестрия) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.40–88; *Гельман Б.* Причина смерти – расстрел: Холокост в Севастополе. – Севастополь, 2004; *Даценко В.* За те, що євреї...: Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944). – Кировоград, 2015; *Елисаветский С.Я.* Бердичевская трагедия: Документальное повествование. – К., 1991; *Кабанчик И.* Трагедия евреев Буковины [Електронний ресурс]: <http://www.jewish.ru/history/press/2010/08/news994288077.php>; *Коваль О.Г., Коваль Г.П.* Богданівка: злочин, кара, пам'ять // Краєзнавчий альманах: Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. Промисловість. Сільське господарство. – Вип.1. – Миколаїв, 2012. – С.101–108; *Ковба Ж.* Філіп Фрідман – свідок загибелі львівських євреїв // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.176–189; *Козан Л.* Холокост на Житомирщині // Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини. – Дніпропетровськ, 2010. – С.323–349; *Лин В.* Криворожская трагедия. – Ч.1–3. – Кривой Рог, 2001–2002; *Ляховицкий Ю.М.* Попранная мезуза («Книга Дробицкого Яра»): Свидетельства, факты, документы о нацистском геноциде еврейского населения Харькова в период оккупации: 1941–1942 гг. – Вип.1. – Х., 1991; *Монастирський Є.* Шоа в Ворошиловграді – невідома сторінка історії Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.90–101; *Наконечный В.* Холокост на Волыни: жертвы и память. – Луцк, 2003; *Радченко Ю.* Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни // Вісник Харківського

розробці нарративного матеріалу з історії Голокосту займає трагедія Бабиного Яру⁸⁶. Чималу увагу дослідники звертають на формування нацистами особливого інформаційного простору та антисемітську пропаганду як знаряддя своєї політики⁸⁷. Чимало праць із цієї проблематики підготував М.Тяглий⁸⁸.

національного університету імені В.Н.Каразіна. – Вип.42. – Х., 2010. – С.134–144; *Його ж.* «Його роботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.) // Голокост та сучасність. – 2011. – №2 (10). – С.46–85; *Його ж.* «Українische Hilfspolizei» и Холокост на території генерал-бецирка Чернигов, 1941–1943 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры: Русское издание. – 2013. – №1 [Електронний ресурс]: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss19.html>; *Сугацька Н.В.* Події Голокосту на Миколаївщині під час німецької та румунської фашистської окупації // Південний архів (історичні науки). – Вип. XIX. – Херсон, 2005. – С.200–205; *Її ж.* Масове знищення єврейського населення в сільській місцевості на Півдні України у період німецької окупації (1941–1943 рр.) // Там само. – Вип. XXII. – Херсон, 2006. – С.280–284; *Її ж.* Відношення населення окупованих територій до антиєврейської політики окупантів (за матеріалами Миколаївської області) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р.: Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.162–173; *Суровцев О.* Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.130–146; *Хонигсман Я.С.* Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галичини, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг.. – Л., 1998; *Штук М.* Знищення єврейського населення в південній частині Рейхскомісаріату «Україна» // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.195–215 та ін.

⁸⁶ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Бабий Яр: человек, власть, история. – К., 2004; *Левитас И.* Праведники Бабьего Яра. – К., 2001; *Его же.* Бабий Яр: трагедия, история, память. – К., 2011; *Нахманович В.* Бабий Яр: История, сучасність, майбутнє (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011 – №6. – С.105–121 та ін.

⁸⁷ *Антонюк Н.В.* Проблеми функціонування західноукраїнської преси періоду Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. п'яту Всеукр. наук.-теор. конф. 27–28 листопада 1998 р. / За ред. М.М.Романюка. – Л., 1999. – С.353–358; *Гулай В.* Дегуманізація, демонізація образу єврея як домінуючий вектор маніпулятивно-пропагандистської кампанії легальних україномовних видань Галичини періоду нацистської окупації // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.16–28; *Давлетов О.* Теорія і практика антисемітської політики НСДАП на теренах Третього рейху (на прикладі гетто) // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.58–68; *Долгорученко К.* Антисемітська пропаганда як умова функціонування прес-центру Генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1943 рр.) // Там само. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.100–113; *Лизанчук В.В.* Газета «Станіславське слово» (1925–1944) // 36. праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М.М.Романюка. – Вип. III/IV. – Л., 1996–1997. – С.418–436; *Михайлюк М.* Антисемітська пропаганда на шпальтах окупаційних видань в контексті нацистської політики геноциду щодо євреїв України (1941–1943 рр.) // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – №4. – С.181–187; *Погорелов А.* Деякі заходи окупаційної влади з виявлення єврейського населення Миколаївщини та антисемітської пропаганди в 1941–1942 рр. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.147–154; *Салата О.О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.). – Донецьк, 2010; *Смилянська Ю.В.* Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа єврейства під час Другої світової війни: Мат. VII наук. конф. – К., 2000. – С.300–304; *Ей же.* Історія одної редакції (газети «Українское слово» і «Новое украинское слово») // Тень Холокоста: Мат. II Междунар. симпоз. «Уроки Голокоста и современная Россия». – Москва, 1998. – С.140–145; *Титаренко Д.М.* Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) // Вопросы германской истории. – Донецьк, 2000. – С.43–49; *Щупак І.* Антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.147–175 та ін.

⁸⁸ *Тяглий М.И.* К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // Голокост і сучасність. – 2002. – №4. – С.6–7; *Его же.*

У низці студій розглядаються певні аспекти Шоа – міжнародні відносини, питання про євреїв-військовополонених тощо⁸⁹. Гострим і водночас політично забарвленим стала тема ставлення українських націоналістів до «єврейського питання» в роки війни, чому присвячено окремі статті⁹⁰. Серед монографій виокремимо праці директора Українського інституту національної пам'яті В.В'ятровича та В.Деревінського⁹¹. Останніми роками відзначаємо збільшення уваги вітчизняних дослідників до рятівників євреїв у роки війни – праведників народів світу⁹². Значну частину розвідок присвячено постаті митрополита Андрея (Шептицького)⁹³. Серед українських

Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и её место в системе мероприятий Холокоста // Холокост: Материалы 8-й международной конференции по иудаике. – Москва, 2001. – С.55–70; *Его же*. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса // Современные исследования Холокоста. – 2005. – №1. – С.28–42.

⁸⁹ Гулай В. Дискурс міжетнічної комунікації у дистрикті «Галичина» в період остаточного вирішення єврейського питання // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.89–99; *Маринченко А.* Военнопленные-евреи в контексте этнорасовой политики нацистов: реалии начального периода войны в Украине // Там само. – С.114–134 та ін.

⁹⁰ *Зайцев О.* Український націоналізм та «єврейське питання» напередодні Другої світової війни // Історична пам'ять про війну та Голокост: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.118–132 та ін.

⁹¹ *В'ятрович В.* Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006; *Деревінський В.Ф.* Ставлення ООН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К., 2006 та ін.

⁹² *Абакунова А.* Мотиви людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: теории западных исследователей // Евразийские исследования. – 2009. – №2 (апрель – июль). – С.137–162; *Балабан М.* Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – Дніпропетровськ, 2015. – С.6–23; *Винокурова Ф.* Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.114–126; *Її ж.* Феномен праведників народів світу: До питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: До питання мотивацій дій та вчинків // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.45–81; *Гончаренко О.* Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С.73–83; *Його ж.* До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.128–141; *Закидальський О.* Розмежування особистого та політичного: українці, які рятували євреїв під час Голокосту // Проблеми історії Голокосту. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.165–176; *Ковба Ж.* Політика, патріотизм – за чи проти людяності // Там само. – С.177–192; *Круглов А.* Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 гг. // Там само. – С.193–214; *Его же.* Другие немцы: Участие немцев в спасении евреев в Украине 1941–44 гг. // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.144–173; *Сугацкая Н.* «Праведники народів мира» на Николаевщине // Запорожские еврейские чтения: Доклады и сообщения (14–15 апреля 2013 г.). – Запорожье, 2014. – С.36–45; *Суровцев О.* Порятунк та спротив єврейського населення Буковини в роки голокосту: Нові імена, невідомі факти та роздуми // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – С.174–196; *Щупак І.Я.* Українці – рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії: Збірник наукових праць НТУУ «КПІ». – Вип.34. – К., 2012. – С.128–141; *Щупак І.Я., Глушченко Д.М.* Дипломати – «Праведники народів світу» // Наши люди. – Вип.1. – Днепропетровск, 2015. – С.75–77 та ін.

⁹³ *Дземан М.* Діяльність Андрея Шептицького у роки Другої світової війни // Спадщина Андрея Шептицького: духовність, діяльність, мораль: Мат. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (Глумач, 9 серпня 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – С.38–43; *Ковба Ж.* Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.127–151; *Мариневич М.* Постаць митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного

авторів набуває популярності тема дослідження історичної пам'яті про Голокост⁹⁴.

У 2000-х рр. в Україні вивчення теми Голокосту продовжилось в дисертаціях, абсолютну більшість котрих, як і згадані статті з «остаточного вирішення єврейського питання», присвячено регіональним аспектам Шоа. Так, у праці О.Гончаренка ґрунтовно проаналізовано загальні тенденції та особливості Голокосту на Київщині; Ю.Радченко досліджував геноцид євреїв у прифронтовій зоні; Н.Сугацька розглянула своєрідність Голокосту на півдні України (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл.); О.Суровцев зацікавився регіональною історією Голокосту на Північній Буковині та Хотинщині; О.Трепкачова зробила спробу розглянути долю єврейського населення Дніпропетровщини у часи нацистської окупації; Р.Михальчук свою увагу сконцентрував на проблемі Голокосту євреїв Рівненщини⁹⁵. Зауважимо, що всі дисертації захищено за спеціальністю «історія України» та присвячені вони конкретній проблематиці. Проте до сьогоденного моменту українські фахівці на рівні дисертаційних праць майже не зверталися до спеціального дослідження джерел історії Голокосту в Україні та історіографії проблеми. Єдиним винятком стала дисертація провідного вітчизняного джерелознавця Ф.Винокурової, захищена ще в 2003 р.⁹⁶

Окремі сюжети, пов'язані з проблематикою Голокосту, є складовими дисертацій, присвячених вивченню різних аспектів нацистського окупаційного режиму в Україні та його регіональній специфіці, руху Опору тощо. Різною мірою питання Голокосту згадуються в дисертаційних працях В.Абакумової,

---

часу // Там само. – С.81–87; *Чайка Т.* Колаборація у «просторі смерті»: до осмислення моральної колізії митрополита Андрія Шептицького // Там само. – С.100–113; *Шупак І.* Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії // Там само. – С.88–99; *Його ж.* Митрополит Андрей Шептицький: духовний лідер українців та рятівник євреїв // Митрополит Андрей Шептицький – філософ, вчитель, праведник: Великий українець: Мат. Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 26 травня 2015 р.). – Чернівці, 2015. – С.61–72 та ін.

⁹⁴ *Медведовська А.* Рецензія Голокосту в суспільній думці пізньорадянської доби (1950–80-ті рр.) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.135–144; *Подольський А.* Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів // Голокост і сучасність. – Вип.1 (5). – К., 2009. – С.47–59; *Його ж.* Пам'ять про жертви Голокосту – як один з чинників єврейської ідентичності в Україні // Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства. – К., 2014. – С.344–361; *Салата О.* Голокост в історичній пам'яті українського народу // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост»: Київ, 28–30 вересня 2012 р. Присвячено 71-й річниці трагедії Бабиного Яру. – Дніпропетровськ, 2013. – С.155–161; *Суровцев О.* Особливості регіональної історичної пам'яті населення Буковини про Другу світову війну // Там само. – С.174–194 та ін.

⁹⁵ *Гончаренко О.М.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005; *Радченко Ю.Ю.* Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2012; *Сугацька Н.В.* Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Миколаїв, 2006; *Суровцев О.А.* Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006; *Трепкачева О.* Оккупационный режим и еврейское население Днепропетровщины 1941–1943 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 2010; *Михальчук Р.Ю.* Голокост на території Рівненщини під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Острог, 2014.

⁹⁶ *Винокурова Ф.А.* Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.

Ю.Левченка, О.Удовика, І.Шахрайчука⁹⁷. Аспект антисемітської нацистської пропаганди побіжно розглядали О.Маєвський і М.Михайлюк⁹⁸.

Важливо зазначити, що не всі вітчизняні дослідники вважають Голокост невід'ємною складовою національної української історії. Очевидно, цим зумовлена відсутність згадок про нацистський геноцид євреїв у дисертаціях В.Нестеренка та І.Фостія, в яких розглядається окупаційний режим та регіональні аспекти історії Другої світової війни на українських теренах⁹⁹. До сьогодні Голокост на території України ще не став предметом комплексного дослідження в рамках докторської дисертації, що могло б сприяти більшій інтеграції вітчизняної історіографії Голокосту до загальноєвропейського контексту.

Великий комплекс проблем Шоа дослідив О.Гончаренко (джерелознавчі та правові аспекти, ідеологічне обґрунтування нацистського геноциду, антисемітську пропаганду серед населення, питання участі в Голокості колабораціоністів, рятування євреїв українцями тощо)¹⁰⁰, що є доброю основою для створення великої узагальнюючої праці. Основні питання трагедії євреїв України розглянув у статті, уміщеній у колективній монографії, І.Щупак¹⁰¹.

Найбільш актуальним для сучасної української історіографії історії Голокосту є перехід від нагромадження нарративного матеріалу до з'ясування найважливіших методологічних питань, комплексного осягнення цього явища, усвідомлення його уроків. Особливо цікавими та перспективними у цьому плані видаються дослідження на перетині наук – історії, політології, філософії тощо¹⁰².

⁹⁷ *Абакумова В.І.* Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004; *Левченко Ю.І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015; *Удовик В.М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Шахрайчук І.А.* Рух опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2013.

⁹⁸ *Маєвський О.О.* Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016; *Михайлюк М.В.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.

⁹⁹ *Нестеренко В.А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005; *Фостій І.П.* Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни (1939–1945): Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005.

¹⁰⁰ *Гончаренко О.* Взаємодія підрозділів польової жандармерії та місцевої поліції у знищенні євреїв України // Десяті Запорізькі єврейські читання. – Запоріжжя, 2006. – С.90–96; *Його ж.* До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.128–141; *Його ж.* Окупація України очима карателів, очевидців та жертв нацистів: порівняльний аналіз джерел та критика антинаукових інтерпретацій // Одиннадцяте Запоріжжє єврейське читання – Запоріжжє, 2007. – С.163–185; *Його ж.* Особливості нацистської пропаганди в окупованій Україні (1941–1944 рр.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2006. – С.114–121; *Його ж.* Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – №1/2. – С.387–403; *Його ж.* Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). – К., 2011 та ін.

¹⁰¹ *Щупак І.* Трагедія євреїв України // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.402–424.

¹⁰² *Гірік С.* Образ Голокосту в публічному дискурсі й сучасна антисемітська пропаганда (приклад України та Росії) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.16–28; *Гон М.* Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні

Розглядаючи історіографію Голокосту, не можна не відзначити *праці зарубіжних істориків*, перекладені українською або російською мовами та видані в нашій країні. Окрім згаданих вище¹⁰³, це дослідження ізраїльських¹⁰⁴, польських¹⁰⁵, канадських¹⁰⁶, британських¹⁰⁷, російських¹⁰⁸ авторів, присвячені рятуванню євреїв українськими праведниками народів світу. Американські фахівці розглядають питання історичної пам'яті про Голокост¹⁰⁹, аналізують багатий нарративний матеріал і докладають чимало зусиль для інтеграції української та західної історіографій Голокосту¹¹⁰.

Загалом зусилля істориків свідчать про певні досягнення у вивченні різних аспектів «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованій території України під час Другої світової війни, що має свої особливості, на які доцільно звернути увагу.

Особливості Голокосту на території України

По-перше, нацистський «новий порядок», німецька окупаційна політика на «східних територіях», зокрема в Україні, характеризувалися особливо жорстоким ставленням до місцевого слов'янського населення та планами «освоєння», «понімення» цих теренів. Відповідно до плану «Ост» передбачалося

дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л., 2012. – С.95–100; *Долганов П.* Криміналізація заперечення геноцидів в Україні: політичний контекст проблеми // Проблеми історії Голокосту. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2015. – С.46–54; *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. – Л., 2012. – С.215–323; *Нахманович В.* Голокост як наукова і світоглядна проблема: Погляд з України // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.802–863; *Суковатая В.* Осмысление Холокоста как источник формирования философии Другого во второй половине ХХ в. // Проблеми історії Голокосту. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2016. – С.145–160 та ін.

¹⁰³ Див. прим.43.

¹⁰⁴ Особливе методологічне значення мають праці: *Бауер Є.* Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.8–30; *Вайс А.* Категорії лагерей – их характеристика и роль в реализации «окончательного решения еврейского вопроса» // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.7–25; *Вайс А.* Ставлення українських націоналістичних груп до євреїв протягом Другої світової війни // Там само. – С.143–153. Див. також: *Редлих Ш.* Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.85–104.

¹⁰⁵ *Вежбец В., Потачек Е.* Форми і способи порятунку євреїв у Перемишлі поляками та українцями під час Другої світової війни // Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті. – Дніпропетровськ, 2015. – С.24–44.

¹⁰⁶ *Кравчук А.* Соціальне вчення та діяльність митрополита Андрія Шептицького під час німецької окупації // Там само. – С.82–143.

¹⁰⁷ *Польман-Штерн Л.* Шана Великій Людині // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.76–80.

¹⁰⁸ *Шпагин С.* Праведники: форма сопроотивлення нацизму // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2013. – С.215–216.

¹⁰⁹ *Мицель М.* Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – Вип.1 (2). – К., 2007. – С.9–30.

¹¹⁰ *Лауэр В.* «Опережающее подчинение» и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ, 2007. – С.31–60; *Лауэр В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. – К., 2010; Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / За ред. Р.Брендона, В.Лауєр. – К., 2015.

«переселення» до 65% мешканців України¹¹¹. А.Гітлер підкреслював: «Усі необхідні заходи – розстріли, виселення і т.п. ми [...] здійснюємо і можемо здійснювати»¹¹². Расистський характер нацистської ідеології визначив практику гітлерівського геноциду на окупованій території України, де українці та інші слов'яни були визначені «нижчою расою», а євреї взагалі перебували поза схемами «нового світооблаштування», підлягали повному винищенню. Кінцевою метою окупації мало стати «очищення» України від її мешканців шляхом часткового знищення, депортації та асиміляції. Отже геноцид євреїв на українських теренах відбувався на тлі постійного насильства проти неєврейського й неромського цивільного населення, що його чинили як підрозділи СС, так і вермахту¹¹³.

По-друге, «остаточне вирішення єврейського питання» на окупованій території СРСР, і в першу чергу України, було особливо жорстоким, безжальним, тотальним. Такий характер злочинів зумовлювався нацистською ідеологією, згідно з якою радянські євреї були не тільки втіленням «світового зла», але й провідниками так званої «жидо-комуни», опорою існуючого у СРСР та в радянській Україні більшовицького режиму. Нацисти декларували прагнення «спинити поступ» Радянського Союзу до «світової революції», який нібито опинився під контролем «світового єврейства». Тож тотальне знищення «радянських євреїв», «євреїв-комуністів» проголошувалося як вирішальний фактор руйнування більшовизму. Ще до нападу нацистської Німеччини на СРСР А.Гітлер неодноразово підкреслював «антиєврейський» характер майбутньої війни: «Єврейсько-більшовицька інтелігенція, що пригнічувала дотепер народ, має бути усунена»¹¹⁴. Звинувачення проти «єврейсько-більшовицького режиму» для обґрунтування війни з СРСР фюрер використав наступного дня після нападу: «Єврейсько-більшовицькі правителі з Москви підпалюють не лише Німеччину, але й усю Європу [...] Єврейсько-більшовицькі правителі в Москві невпинно намагаються поширити свій вплив на нас та інші європейські народи, не тільки за допомогою ідеології, але передусім – силою зброї»¹¹⁵.

По-третє, саме українське єврейство, яке на початок війни було найчисельнішим в Європі (до 2,8 млн осіб; більше євреїв мешкало лише у США), зазнало найбільших на континенті втрат. Унаслідок Голокосту на теренах України було знищено, за різними оцінками, від 1,5 млн до 1,9 млн євреїв. Це становить приблизно чверть від усіх загиблих євреїв Європи

¹¹¹ Див.: Замечания и предложения «Восточного министерства» по генеральному плану «Ост» [Електронний ресурс]: http://scepsis.ru/library/id_703.html

¹¹² Из протокольной записки совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза // Государственный архив Российской Федерации. – Ф.7445. – Оп.2. – Д.162. – Л.433–443.

¹¹³ Див.: Беркгоф К. Жива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С.59.

¹¹⁴ Цит. за: Хайнц Х. Чёрный орден СС: История охранных отрядов. – Москва, 2003 [Електронний ресурс]: http://militera.lib.ru/research/hohne_h01/index.html

¹¹⁵ Радиообращение рейхсканцлера А.Гитлера к нации по случаю объявления войны Советскому Союзу 22 июня 1941 г. [Електронний ресурс]: http://vlastitel.com.ru/hitler/hitler_1941-06-22.html

(6 млн) і близько половини євреїв – мешканців СРСР, які загинули під час Шоа. У цілому Україна втратила приблизно 70% довоєнного єврейського населення¹¹⁶.

По-четверте, знищення українських євреїв було організовано по-різному в різних регіонах розчленованої окупантами України. Окремі частини підпорядковувалися певним адміністративно-командним структурам (дистрикт Галичина, губернаторство Трансністрія, зона німецького військового командування, райхскомісаріат Україна) та державам – союзницям Німеччини (Румунія, Угорщина). Р.Брендон і В.Лауер слушно зауважують, що термін «Голокост в Україні» застосовується насамперед до територій, контрольованих вермахтом, і до райхскомісаріату Україна: «Формально Голокост у Галичині є складовою Голокосту в Польщі, Голокост у Трансністрії – складовою Голокосту в Румунії, а Голокост у Закарпатті – складовою Голокосту в Угорщині. [...] Однак у всіх цих регіонах більшість населення складалася з українців, і незалежно від характеру місцевого режиму значну частку співучасників цих злочинів, рятівників, очевидців і, звичайно, жертв становили теж українці»¹¹⁷. Слід зазначити, що більше 22% українських євреїв (близько 340 тис. осіб) вивезли до таборів смерті на території Польщі, передусім у Белжець, а також Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау (Освенцим). Певна кількість євреїв з України, які змогли евакуюватись у 1941 р. до Росії (здебільшого на Північний Кавказ), загинули там від рук нацистів, котрі оволоділи цими територіями 1942 р.¹¹⁸ Водночас на окупованих теренах України гітлерівці знищували євреїв, привезених сюди з інших країн (так, уже у серпні 1941 р. в районі Кам'янець-Подільського німецькі підрозділи стратили 14 тис. угорських євреїв)¹¹⁹. Понад 70% євреїв України було розстріляно, близько 22% убили газами, приблизно 5% (здебільшого в румунській зоні окупації) загинули в гетто і таборах від голоду та хвороб¹²⁰. Зауважимо також особливість ходу війни на території Центральної та Східної України, коли під час «гальмування» наступу гітлерівських військ унаслідок опору Червоної армії єврейське населення отримувало невеликий додатковий час для евакуації та порятунку (інше питання – як воно його використало).

По-п'яте, значний вплив на форми та методи геноциду євреїв на теренах України справляли соціально-економічні, суспільно-політичні особливості регіонів, а також усталені традиції етнонаціональних відносин. Історичні умови формування місцевих соціально-економічних та етнокультурних комплексів зумовили відмінності життя єврейських громад Центральної, Північної, Східної та Південної України, які понад двадцять років існували в радянській системі координат, а також Західної України, Закарпаття, Північної Буковини, що в довоєнні часи перебували під владою, відповідно, Польщі, Угорщини

¹¹⁶ Див.: Нацистський «новий порядок» в Україні в 1941–1944 рр. Голокост [Електронний ресурс]: <http://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/nacistskij-novij-poryadok-golokost>

¹¹⁷ Шоа в Україні... – С.13.

¹¹⁸ Див.: *Круглов А.И.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – Х., 2001. – С.5–6.

¹¹⁹ Див.: *Арад И.* Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). – Иерусалим, 1990. – С.79.

¹²⁰ Див.: *Круглов А.И.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.6.

та Румунії. На міжнародні відносини в різних регіонах України визначальний вплив справила державна національна політика СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії, характер і форми релігійного життя, український національно-визвольний, а на західноукраїнських землях – і польський національний рухи¹²¹.

Нацистській окупаційній політиці взагалі та, об'єктивно, нацистському геноциду євреїв протидіяв різний за масштабами та формами рух опору окупантам, що мав свою специфіку на українських теренах. Зокрема партизанські та диверсійні підрозділи, сформовані радянським керівництвом на початку війни (серед бійців було чимало євреїв), гітлерівці винищили практично повністю. Можливості євреїв брати участь у партизанському русі на окупованій території в подальшому були обмеженими та визначалися рамками радянського командування – для підпорядкованих йому загонів, чи націоналістичного керівництва – для формувань УПА тощо.

Із цими особливостями Шоа на теренах України пов'язується й *періодизація українського Голокосту*, яка визначається етапами функціонування нацистської «машини знищення», коли «поряд з етапами максимального розгулу масових убивств траплялися періоди відносного затишшя, зумовленого впливом різних чинників»¹²². Знищення єврейського населення України розпочалося фактично невдовзі після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у червні 1941 р. Більшу частину українського єврейства було винищено вже до кінця 1942 р.¹²³

Перший етап: 22 червня – перша половина серпня 1941 р. Упродовж нього гітлерівці на окупованій території України знищували передусім євреїв-чоловіків, представників єврейської інтелігенції, які могли становити потенційну загрозу нацистському геноциду. Саме у цей період:

– відбулася хвиля спровокованих нацистами єврейських погромів у Львові та інших містах і містечках Західної України, під час яких було знищено 25–30 тис. місцевих євреїв (кінець червня – початок липня 1941 р.);

– паралельно з окупацією Північної Буковини на території цього краю румунська влада розпочала концентрацію єврейського населення, що стало початком депортації за Дністер (липень 1941 р.)¹²⁴;

– 31 липня 1941 р. наказом Г.Герінга начальника Головного управління імперської безпеки Р.Гайдріха було призначено відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання»¹²⁵.

¹²¹ Див.: Гон М.М. Из кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне, 2005. – С.170–181; Його ж. Особливості між-етнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. – Рівне, 2006. – С.358–368.

¹²² Див.: Арад Й. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск; Москва, 2007. – С.7.

¹²³ Хронологію подій Шоа на території України укладено за: Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Днепропетровск; Запорожье, 2004.

¹²⁴ Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.132.

¹²⁵ Див.: Письменное полномочие Геринга Гейдриху от 31 июля 1941 г. [Електронний ресурс]: <http://www.ghwk.de/russisch/russ-goering.htm>

Другий етап: друга половина серпня 1941 – осінь 1944 рр. Винищення єврейського населення на теренах України набуло особливих масштабів. Із кінця серпня 1941 р. нацистські розстрільні команди перейшли від селективних страт євреїв-чоловіків до масових убивств єврейського населення, включаючи жінок, дітей та літніх людей, у результаті чого деякі міста та райони було оголошено «юденфрай» – вільними від євреїв¹²⁶. Найбільше число жертв припало на серпень – жовтень 1941 р. (у вересні нацисти знищили близько 143 тис., у жовтні – 120 тис.), серпень (175 тис.) і вересень (120 тис.) 1942 р.¹²⁷ На кінець 1942 р. нацисти фактично реалізували «остаточне вирішення єврейського питання» на українських теренах (у зоні військового командування та в райхскомісаріаті Україна). На цей час припадають:

- масштабний розстріл євреїв у Бабиному Яру в Києві (29–30 вересня 1941 р.; згодом свої «бабини яри» з'являться майже в кожному українському місті та містечку, окупованому гітлерівцями);

- масові страти румунами євреїв Чернівецької, Вінницької та Одеської областей (вересень – листопад 1941 р.)¹²⁸;

- будівництво «фабрики смерті» в Белжці, що на території Польщі, де знищать 600 тис. євреїв, значна частина з них – вихідці із західноукраїнських земель (грудень 1941 р.);

- мобілізація до угорської «трудової армії» 20 тис. єврейських юнаків (упродовж 1941 р.), велика частина з них загинула¹²⁹;

- винищення 70 тис. євреїв Трансністрії (Доманівка, Богданівка та ін.; грудень 1941 – лютий 1942 рр.)¹³⁰;

- масові погроми у Львові, депортація місцевих євреїв до центрів знищення (серпень 1942 р.), ліквідація більшої частини єврейства Західної України¹³¹.

Окремо можна виділити *події кінця 1942 – 1944 рр.*, коли знищувалися групи євреїв у гетто і таборах Галичини, Закарпаття, деяких інших регіонів Західної й Південної України. Серед трагедій, що відбулися в той час:

- грудень 1942 – червень 1943 рр. – винищення євреїв, котрі перебували в гетто Східної Галичини (1–23 червня 1943 р. проведено останню «акцію» з ліквідації львівських євреїв);

- квітень 1944 р. – інтернування ще живих євреїв Закарпаття в гетто й таборах примусової праці, де вони масово гинули від голоду, холоду та хвороб;

¹²⁶ Див.: Браунінг К.Р. По поводу моей книги «Истоки окончательного решения»: замечания об «окончательном решении», его предпосылках и важнейших последствиях [Електронний ресурс]: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/browning.pdf

¹²⁷ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.6.

¹²⁸ Див.: Назария С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941–1944 гг.). – Кишинёв, 2005. – С.143–206.

¹²⁹ Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Волыни, Буковины и Закарпатья в 1933–1945 гг. – Л., 1998. – С.217.

¹³⁰ Див.: The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories / Ed. by J.Rubinsein, I.Altman. – Bloomington, 2010. – P.53.

¹³¹ Ibid.

– кінець травня 1944 р. – депортація решти закарпатських євреїв до центру знищення Аушвіц-Біркенау (Освенцим)¹³².

На кінець цього періоду під час відступу гітлерівських військ нацисти знищили євреїв, які ще залишалися в гетто й таборах примусової праці. Згодом відбулося звільнення та порятунок від смерті десятків тисяч євреїв Трансністрії¹³³.

¹³² Див.: Хонигсман Я.С. Катастрофа єврейства Західної України... – С.217.

¹³³ Див.: Назарія С. Холокост: Страницы истории... – С.273.

The article describes the nature of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon, its place in the Ukrainian historiography from the World War II to the present day; the actual problems of scientific study of the Holocaust in modern Ukraine are stated. Analysis of the Holocaust features in the occupied territories of Ukraine and its periodization is provided. The progress of “final solution of the Jewish question” on the territory of Ukraine and its tragic symbol Babyn Yar is presented. Separately the attitude of the local population to the extermination of Jews – bystanders, collaboration in Nazi crimes and resistance to the Nazi genocide, rescue of Jews – is examined. Particular attention was paid to the Ukrainian Righteous among the Nations. Also characteristic of the basic forms of Jewish resistance to the Holocaust is provided. Article also deals with Holocaust education in Ukraine. The questions of repentance in Ukrainian society and comprehension of the Holocaust are raised.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, “final solution of the Jewish question”, Babyn Yar, Righteous Among the Nations, Jewish Holocaust resistance, the policy of memory.

(Закінчення див. у наступному числі)

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:930.1(477)«Кордуба»

М.М.КОРДУБА

НАЙВАЖЛИВІШИЙ МОМЕНТ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

***

У статті М.Кордуби висвітлюється роль і значення литовської доби як ключового, або «найважливішого», моменту/періоду в історії України. Висунуто й обґрунтовано тезу, що саме входження південно-західних земель Русі до складу Великого князівства Литовського впродовж другої половини XIV ст. і відрив їх від інших руських теренів стало найважливішим чинником у формуванні української нації.

Ключові слова: історія України, литовська доба, формування української нації, Велике князівство Литовське, українська історіографія, Кордуба.

Маркування історичного часу побутує практично в будь-якій концептуалізації минувшини, позаяк надає певний смисл тій або іншій конструкції історика чи вченого-гуманітарія. Власне, за координатами відповідного темпорального означення історичного руху проступають не тільки сконструйовані образи історії, адресовані широкому загалові, а й спосіб та структури мислення інтелектуала.

Зауважимо, що темпоральне представлення минувшини нерозривно пов'язане з тією чи іншою рецесією сучасності, точніше з тими конкуруючими версіями її осягнення, котрі побутують на культурному полі соціогуманітаристики. Із такої перспективи маркування історичного часу постає не тільки як вислід наукового аналізу, а і як певний вибір якоїсь із багатоманітних варіацій сприйняття тодішньої сучасності, її настанов, викликів, запитів та суперечностей.

Сучасність наприкінці 1920-х рр. мала складну конфігурацію барв, відтінків і тонів, в якій рефлексії щодо культурної й духовної кризи сполучалися з травматичними почуваннями недавньої світової війни та руйнівних революційних лихоліть. Водночас тодішні практики масової людини дедалі сильніше втягувалися в орбіту масштабних соціально-політичних проектів, які плекали післявоєнні режими в Німеччині та радянській Росії, котрі обіцяли/проорокували/анонсували кардинальні темпоральні перетворення – «нову добу» світової історії.

Тож спостереження, устремління й думки очевидця-сучасника міжвоєнних 1920-х рр. волею-неволею циркулювали, розгорталися, вибудовувалися навколо перехідного стану тогочасного буття. Зрештою відчуття транзитності ситуації, особливо у світлі світової економічної кризи 1929–1933 рр., будь-що-будь продукувало розуміння того, що тодішня історична доба добігає свого кінця. Натомість розмиті перспективи чи

контури новітньої епохи тільки-но проглядалися в первісних рефлексіях інтелектуалів міжвоєнного часу.

Видається, що саме ці темпоральні настрої та почування, пов'язані з осягненням проміжного, перехідного, транзитного сприйняття тодішньої сучасності, кінець-кінцем і спричинилися до нових запитів на ниві минувшини, зокрема до висунення того питання, котре М.Кордуба сформулював із перспективи рубежу 1920–1930-х рр.: який момент/період був найважливішим в історії України?

Мирон Кордуба (1876–1947 рр.) належав до кола найближчих і найцікавіших учнів галицької історичної школи М.Грушевського, зокрема мав неабиякий публіцистичний хист і, заразом, вирізнявся схильністю до філософських та методологічних рефлексій на теренах історичної науки¹. Про це свідчать його огляди західноєвропейської наукової літератури, в яких автор доволі своєрідно коментував, аналізував нові тенденції на ниві тогочасної соціогуманітаристики, як-от неокантіанство, психологізація та соціологізація історії тощо². Згодом М.Кордуба опублікував і власний курс із методології історії, виданий літографічним способом³.

Утім, попри означені наукові зацікавлення, практики М.Кордуби як історика були здебільшого пов'язані з минувиною Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст., початками козацтва, дипломатичною історією доби Б.Хмельницького, історичною географією та регіональною історією Буковини, Галичини, Холмщини, Підляшшя та ін. Загалом М.Кордуба як учений вирізнявся своєрідним, точніше багатозаровим, аналітичним способом мислення, що сполучав пильне око джерелознавця, котрий здобув вишкіл у такого метра, як М.Грушевський, бібліографа-систематика з універсальними евристичними зацікавленнями й неабиякою працездатністю⁴, інтенції

¹ Див. докл. про М.Кордубу: *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя // Дзвін (Львів). – 1990. – №7. – С.144–146; *Федорів І.О.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – 127 с.; *Юсова Н.* Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі у доробку Мирона Кордуби // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – К., 2004. – С.383–401; *Великопольська У.* Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії»: спроба аналізу // Вісник Львівського національного університету: Серія: Історична. – Вип.39/40. – Л., 2005. – С.628–640; *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба: основні напрями наукових досліджень // *Його ж.* Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л., 2007. – С.591–594; *Його ж.* Мирон Кордуба та його «Бібліографія історії України» // Там само. – С.599–606; *Піх О.М.* Картотека Мирона Кордуби «Бібліографія історії України»: структура та принципи складання // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.176–183; *Кульчицька Т.Ю.* Мирон Кордуба: історико-біобібліографічне дослідження. – Л., 2012. – 236 с.; *Піх О.* Мирон Кордуба (1876–1947). – Л., 2012. – 72 с.; *Батюк Т.* Співпраця Мирона Кордуби з газетою «Буковина» // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія: Історичні науки. – Вип.20. – Острого, 2013. – С.147–151 та ін.

² *Кордуба М.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки Наукового товариства Шевченка (Львів). – Т.22. – Л., 1898. – С.1–6; *Його ж.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – Т.28. – Л., 1899. – С.1–12; *Його ж.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Там само. – Т.37. – Л., 1900. – С.1–7.

³ *Кордуба М.* Методологія історії: Виклади 1921/22. – Л., 1922. – 47 с.

⁴ На початку 1950-х рр. у рамках кампанії з відзначення 300-ліття «возз'єднання» АН УРСР намагалася придбати у спадкоємців М.Кордуби, котрого в повенний час цькували як учня М.Грушевського та прихильника «українського буржуазного націоналізму», унікальну бібліографічну картотеку з історії України. У робочому варіанті кошторису Інституту історії України АН УРСР, складеного на заходи до майбутнього ювілею «возз'єднання України з Росією» від

вченого-концептуаліста, який добре володів (і писав!) кількома іноземними мовами – французькою, німецькою, італійською, польською, мав надзвичайно широкий горизонт методологічних й історіософських уявлень.

Зрештою, мікроскопічні уваги М.Кордуби до джерельних нюансів і фактографічних деталей у розрізі певного історичного контексту сполучалися в його студіях із вельми широким і багатоманітним розумінням історичної макроперспективи, зіпертим на солідні методологічні підвалини. Недаремно в текстах М.Кордуби, зокрема його історіографічних і біографічних розвідках, бібліографічних замітках та рецензійних статтях, віднаходимо чимало точних означень, проникливих спостережень і самобутніх узагальнень. Скажімо, саме М.Кордуба відзначив «абсолютний критицизм» як конструктивну особливість монументальної праці «Історія України-Руси» М.Грушевського⁵.

У цьому розрізі метафоричний запит про найважливіший момент в історії України, винесений М.Кордубою на поле української історіографії, значною мірою був вишплеканий його науковими практиками як критика-рецензента й, заразом, дослідника-інтерпретатора «Історії України-Руси». Приміром, лише одна-єдина рецензійна студія М.Кордуби, присвячена «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», склала майже 100 сторінок, себто у видовому плані була рецензією-монографією⁶.

Таким чином, дослідницькі запити М.Кордуби як інтерпретатора текстів М.Грушевського сполучилися з інтелектуальними й культурними настроями міжвоєнної доби, котра продукувала нові спроби маркування та концептуалізації історичного часу, передусім на ґрунті національної історії. Вірогідно, саме ці інтенції й спричинилися до гострої, масштабної та багаторічної дискусії, котра в різних виявах тривала від 1930 р. до 1943 р. – як на львівських, так і на пражських обширах⁷.

17 січня 1951 р., підписаному тодішнім завідуючим відділу археографії М.Петровським, її оцінювали у 25 тис. руб. Утім справа затягнулася, і на початку 1955 р. Президія АН УРСР просила Раду Міністрів республіки дозволити виплатити спадкоємцям історика за придбання його бібліографії (64 тис. карток) 15 тис. руб. (див. докл.: Плани роботи Інституту історії України АН УРСР, наукових співробітників та протоколи нарад з питань підготовки збірників до 300-річчя возз'єднання України з Росією та листування з Архівними управліннями МВС СРСР та УРСР, державними архівами і іншими установами з питань підготовки цих збірників (11 січня – 23 грудня 1951 р.) // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.297. – Арк.122, 162, 218; Клопотання Президії АН УРСР до РМ УРСР щодо виділення коштів на придбання бібліографії праць з історії України XIX – 30-х рр. XX ст., складеної професором М.М.Кордубою (28 січня 1955 р.) // Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, Т.В.Брязкало, Г.В.Індиченко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2012. – С.631).

⁵ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – №12] // Український історик. – 1984. – №1/4. – С.40.

⁶ *Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung* [Hruševskýj M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv – L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č. 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S.605–1630)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Bd.VI. – Berlin, 1932. – S.36–60, 193–230, 358–385.

⁷ Про перебіг та позиції учасників цієї полеміки див. докл.: *Kuczyński S.M. Czasy i miejsce odgraniczenia się Ukrainców od Moskwczyków*. – Warszawa, 1937. – 34 s.; *Андрусак М.* Етапи в розвитку української нації. – Прага, 1941. – 14 с.; *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні: Кінець XIX – перша третина XX ст. – К.; Черкаси, 2001. – С.265–269; *Юсова Н.* Міркування

Зауважимо, що в полеміці щодо «найважливішого моменту» української історії взяли участь чимало відомих українських учених, як-от М.Андрусяк, В.Зайкин, С.Наріжний, О.Прицак, В.Сімович, М.Славинський, Ф.Слюсаренко, С.Смаль-Стоцький, О.Терлецький, П.Феденко, К.Чехович, М.Чубатий, С.Шелухин, В.Щербаківський та ін. До того ж М.Кордуба неодноразово відповідав своїм опонентам і повсякчас обстоював власну візію⁸. Та й проблематика дискусії належала до засадничих, ба навіть сакральних сюжетів конструювання, представлення будь-якої національної історії.

Тож запит, висунутий М.Кордубою, був влучним і актуальним, хоч перебіг полеміки продемонстрував поступове розмиття академічних мотивів, до яких від середини 1930-х рр. дедалі більше долучалися політичні устремління й ідеологічні розумування. О.Прицак згадував про фінальний сплеск цієї полеміки:

«На жаль дискусія велася в стилі догматичних спорів, без виявлення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива. Коли мені попала в 1937 р. празька брошура, я старався вияснити в першу чергу питання, що таке нація взагалі і як сусіди – поляки, німці, французи і т.д. розв'язують питання про початки своїх націй... Моя більша праця на оту тему загинула в часи війни. Але збереглася коротка версія, яку я виголосив в Літературно-мистецькому клубі у Львові в 1943 р. і яка викликала другу дискусію про походження української нації. Після п'ятого засідання німецька окупаційна влада насильно припинила дискусію»⁹.

Так чи інакше, концептуальна пропозиція М.Кордуби, хоч і сприймалася багатьма тодішніми істориками доволі скептично, а часто-густо й відкидалася, проте безперечно спонукала замислитися щодо однієї з наріжних проблем конструювання історії України.

Архітектоніка невеличкої розвідки М.Кордуби вирізняється винятковою послідовністю, простотою та логічністю. Зокрема вступні уваги автора зорієнтовано на пояснення вмотивованості вибору історичного періоду для маркування, котрий тією чи іншою мірою тяжіє до відомої позитивістської теорії факторів, але дещо в модифікованому вигляді. Скажімо, саме у цьому руслі сприймаються міркування М.Кордуби про добір різних «категорій фактів» та їх «суми», що нагадують відомі думки М.Грушевського про перехрещування чи сполучення різних чинників.

Мирона Кордуби стосовно часу і обставин утворення української народності // *Ucraina Lithuanica*: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.1. – К., 2009. – С.197–215.

⁸ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Укр. Історично-Фільологічному Т-ву в Празі) // Діло (Львів). – 1930, 26 грудня. – №286. – С.2–3; *Його ж.* В обороні історичної правди // Літературно-науковий вістник. – Кн.5. – Л., 1931. – С.424–438; *Його ж.* Ще про найважливіший момент в історії України (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. – 1931, 18 лютого. – №36. – С.2; 19 лютого. – №37. – С.2–3; *Його ж.* Ще кілька слів у справі «Найважливішого моменту в історії України» (Акад. Степанови Смаль-Стоцькому у відповідь) // Літературно-науковий вістник. – Кн.10. – Л., 1931. – С.902–903; *Idem.* Die Entstehung der ukrainischen Nation // *Contributions a L'histoire de L'ukrainne au VII-e Congrès international des sciences historiques, Varsovie août 1933.* – Lèopol, 1933. – P.19–67 та ін.

⁹ Прицак О. Мій шлях історика // *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.71.

Однак ідея поштовху («товчку»), так би мовити імпульсу, котрий кардинально трансформує еволюційний плін історії, помітно модернізує такий факторний підхід. Цей «товчок» М.Кордуба практично повністю ототожнює з Литовською державою, що «мов метеор наглим блиском заясніла на політичній виднокрузі східної Європи». Подальший виклад концентрується навколо аналізу політичної історії Литви та особливостей її «легкої», «небуденної», переважно мирної експансії на українських теренах. Урешті політичне буття Великого князівства Литовського в якийсь момент, за візією М.Кордуби, витворює «окремі світогляди, окремі психіки», що увінчується етнокультурним розколом, себто переломним історичним моментом або періодом творення нації. Більше того, М.Кордуба представляє історичну роль Литви як неодмінного конкурента Московщини у змаганні за киево-руську спадщину. У такому світлі «не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедимина і Ольгерда не була захопила південно-західної Руси, зробила би се за кількадесять літ пізніше Московщина».

Зауважимо, що, аналізуючи можливі альтернативи, М.Кордуба хоч-не-хоч уживає гіпотетичні запити на ниві історії. Причому останні побутують не як попередні гіпотези, властиві позитивістському стилю мислення, а як відмінні варіації руху історії. На його думку, успіх московської експансії увінчався б етнокультурною та церковною одноманітністю, коли б замість трьох «руських народностей» існувала лише одна. Насамкінець історик наголошує, що жодні мовні відмінності не могли спричинити нових політичних, культурних і церковних змін такого масштабу, як той «поштовх», даний Литовською державою, котрий став «найважливішим моментом» в історії України.

У світлі «транзитних» тенденцій нашої сучасності, коли конструювання «національної історії» часто-густо сприймається як незаперечний анахронізм, але все одно залишається на порядку денному українського історієписання, передусім цікаві культурні та інтелектуальні практики, психологічні настрої й почування, котрі спричинилися до висунення концептуальної пропозиції М.Кордуби.

***

Автограф розвідки М.Кордуби «Найважливіший момент в історії України» зберігається в особовому фонді історика в Державному архіві Львівської області (ф.Р-2923, спр.5)¹⁰. В «Українському історичному журналі» текст відтворюється за публікацією 1930 р.¹¹ Правопис і стилістичні особливості першопублікації збережено. Більшість друкарських огріхів виправлено без застережень. Долучено примітки історіографічного спрямування, а також пояснення рідковживаних або архаїчних слів. Тлумачення М.Кордуби щодо хронологічної локалізації тих чи інших історичних подій не коментуються. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹⁰ Див. докл.: *Великопольська У.* Особовий фонд Мирона Кордуби у Державному архіві Львівської області // *Вісник Прикарпатського університету: Серія: Історія.* – Вип.12/13. – Івано-Франківськ, 2007. – С.214.

¹¹ *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України // *Літературно-науковий вістник.* – Кн.6. – Л., 1930. – С.539–546.

***

Коли шукати за найважливішим моментом в українській історії, виринають різні труднощі і сумніви. Перш за все, з якої категорії фактів брати сей найважливіший момент. Коли з чисто політичної, то може ним бути розгром Києва, як політичного осередка давньої Русі, ростовсько-суздальськими полчищами 1169 р., або упадок Галицько-Волинської держави 1340 р., або Переяславська умова 1654 р., або вкінці проголошення четвертого універсалу Українською Національною¹² Радою 1918 р. Коли з культурної, то звертає на себе увагу прийняття християнства з Царгороду кн. Володимиром і в звязку з сим хрещення цілої Русі, або культурно-освітний рух, що прокинувся на переломі XVI і XVII в. у Львові, Острозі, Києві і багатьох інших, дрібніших містах. Коли звзутися виключно на літературне поле, то можна би признати правильним те, що багато людей таким особливим моментом вважає появу Енеїди Котляревського¹³. Коли, вкінці, підходити до справи з економічної точки погляду, то найважливішим моментом може явитися відштовхнення Русі степовими ордами (Печенігами, Половцями, а вкінці Татарами) від берегів Чорного моря, що спричинило упадок торговельних взаємин з Візантією, або відкриття і початок експльоатації складів вугля та інших копальняних багатств в Донеччині і Криворіжжю. Але, коли зі всіх сих можливо – найважливіших моментів приходить ся вибрати тільки один-одинокий, то тоді треба залишити однібічні підходи і глянути на справу зі загально-національного становиска, котре міститиме в собі суму політичних, культурно-літературних і економічних моментів. Тоді стане ясним, що за найважливіший момент в історії України треба признати той, котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації. Таким моментом вважаємо відорвання північно-західних¹⁴ руських територій від звязку з іншими руськими землями і обєднання їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.

Словянські племена, котрі стрічаємо у східній Європі на світанку нашої історії, отже Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі, Вятичі, Кривичі, Дреговичі і др., представляли собою завязки окремих етнографічних груп. Про се свідчить і наша літопись, котра навіть пробує подати характеристику окремих звичаїв та традицій кожного зі сих племен, се виявляє й археольогія, вказуючи відмінні у поодиноких з них обряди похоронні, а й сучасна діалектольогія пробує теперішні різниці між поодинокими говорами навязати до сього давнього поділу на племена. І нема ніякого сумніву, що полишені самі собі сі Поляне, Деревляне, Сіверяне, Радимичі і др., дорогою природної еволюції були б розвинулися у стільки ж окремих словянських народностей. Та перешкодило

¹² Імовірно, друкарська помилка. Правильно – Центральною.

¹³ М.Грушевський, учитель М.Кордуби, присвятив вихід першого тому своєї «Історії України-Руси» (1898 р.) столітньому ювілеєві публікації перших трьох частин поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798 р.) з очевидним символічним підтекстом. «Мені мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого відродження; нехай вона буде йому привітом» (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. – Т.1 [1-ше вид.]: До початку XI віка. – Л., 1898. – С.[1]*).

¹⁴ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західних».

сьому утворення руської держави. Руська держава, об'єднуючи всі сі східно-словянські племена у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення, а поширення християнства з його централістичною організацією церковною з київським митрополитом на чолі та введення староболгарської мови, як загальнолітературної, скували всі отсі племена ще сильніше до купи. Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальнооруська, коли не нація у повнім значінню сього слова, так скажім, культурна сфера. А хоча, після смерти Ярослава Мудрого, Руська держава розпадається на щораз то більше окремих князівства, то ідея політичної єдності через се не затрачується, находячи собі виразник, символ, у спільності династії, потомків кн. Володимира Святого, а часті переміни князів, їх вандрівки¹⁵ здебільшого разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинути місцевим партикуляризмам. Тим лекше, що оба инші об'єднуючі чинники, церковна організація і літературна мова, остають даліше в повній силі.

Щойно коло середини XII ст. виринають два сильніші, нові політичні осередки на двох противних кінцях великої Русі, котрих розвивається місцеве боярство і закріплюються окремі галузи потомків Володимира Святого, набираючи ціхи¹⁶ місцевих, льокальних династій. Один такий осередок повстає на південному заході, в Галичі, другий на північному сході, у Володимирі над Клязьмою. Цілковитий упадок Київа, давнього, об'єднуючого цілу Русь центру, пособляє дальшому розвоєві сього політичного дуалізму на Русі. Оба нові осередки швидко зростають в силу і підтягають під свій політичний вплив щораз більший круг сумежних земель. Галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю. Перший раз на переломі XII і XIII ст. за Романа Мстиславича, вдруге під кінець 4-го десятиліття XIII ст. за Данила. Але за першим разом передчасна смерть Романа і довга боротьба за його спадщину, за другим напад Монголів перервали сей процес і не дали йому завершитися.

Після нападу Монголів 1240 р. політично-державне життя на Подніпровю, в серці давньої Русі, зовсім занепадає. Населення зовсім, так сказати б, анархізується, відказується признавати княжу владу над собою і волить, як каже літопись, «орати пшеницю і просо Татарам», значить давати Монголам данину, ніж нести ті обовязки, які накладало утримування свого князя і його дружини та урядників. Київське і Переяславське князівства зникають на довгі часи зовсім, Чернігівське також підупадає, а на його місце висувається на передове становисько Брянське, на північному сході в землі Вятичів. Подніпрове розпадається на дрібні «общини», котрими кермують місцеві бояри-дідичі, або ради громадських старшин. Наступає поворот до відносин, які панували перед утворенням Київської, Руської держави. Сей протикнязівський рух поширюється і далі на захід та захоплює східні землі Галицько-Волинської держави.

¹⁵ Мандрівки; тут: переходи.

¹⁶ Риси, ознаки.

Тільки з тяжким трудом вдалося кн. Данилові спинити сей рух і в сім лежить його головна заслуга, що зумів свою державу зберегти від анархізації. Але розширити держави далі на схід не дозволили Татари. Після його смерти Волинь на якийсь час відокремлюється, а хоч опісля знову приєднується, Галицько-Волинська держава тратить давній розмах і значіння, а з вимерттям династії 1340 р. стає предметом боротьби сусідів.

В той час на півночі виступила нова сила, що мов метеор наглим блиском заясніла на політичній виднокрузі східної Європи. Була се Литовська держава. Найбільше культурно відсталі і найдовше поганські зі всіх індо-германських груп Європи, литовські племена почали об'єднуватися до державного життя під проводом кн. Мендовга, сучасника Данила. Се сталося під впливом великої небезпеки, яка їм грозила з боку німецького Марійського лицарського ордену, спровадженого у першій половині XIII ст. польським князем Конрадом Мазовецьким для боротьби з поганськими Прусаками, котрі жили між долиною Вислою та Німаном і етнічно були пов'язані з Литовцями. Розгромивши в доволі короткі часі і майже зовсім вигубивши Прусаків, Марійський орден став над Німаном і готовився теж саме зробити з Литовцями. Се й штовхнуло литовські племена до спільної оборони і до організації держави. Нова держава зараз при самих початках самого існування виявила незвичайну експанзивність. Вже Мендовг не вдовольнявся об'єднанням самих тільки литовських племен, але загорнув цілий ряд дрібних руських князівств у стоковищі¹⁷ Прип'яті і Березини та став посягати і по далішні руські землі. Хоча спершу експанзія Литовської держави була звернена по лінії найменшого опору на схід, де не було ніякої більшої сили, котра могла би їй протиставитися, південні сусіди Литви, галицько-волинські князі, зміркували, що сей розріст Литви може стати їм небезпечним і пробували його спинити. Та се їм не вдалося. Не вдалася також комбінація через династичні зв'язки литовський престіл придбати для галицько-волинських Романовичів. Щоправда, один зі синів Данила, Шварно, одружившись з дочкою великого князя литовського, засів на короткий час на литовському престолі, але його скоро смерть допомогла литовській династії відібрати владу назад. Справа покінчилася тим, що Романовичі не тільки не заволоділи литовським престолом, ані не поспіли спинити розросту литовської держави, але з початком XIV в. ще й самі втратили до неї берестейсько-дорогичинську волость над долиною Бугом.

Після коротких внутрішніх заколотів під кінець XIII в., Литва, найшовши в особі Гедимина спосібного і енергічного правителя, вступає в XIV в. з новим розгоном на дальший шлях завойовань руських земель. Ще в останніх роках XIII-го, або в перших XIV ст. перейшла в її посідання ціла Турово-Пінщина. Гедимин загорнув¹⁸ значну частину давньої Деревлянської землі. Смерть Гедимина, основника нової литовської династії (1341 р.), майже зійшлася з вимерттям Романовичів у Галицько-Волинській державі (1340 р.). І в той же час, коли старший син Гедимина, Ольгерд, йде далі шляхом свого батька в поширюванню меж Литви на схід, його менший брат Любарт вступає як

¹⁷ У басейні.

¹⁸ Опанував, підкорив.

претендент до Галицько-Волинського престолу і зводить завзяту боротьбу зі своїм суперником, польським королем Казимиром Великим та його союзником, угорським королем Людвиком Великим. Цілої спадщини після Романовичів захопити йому не вдалося, але кінець-кінців Волинь утримав у своїм посіданні. Тим часом Ольгерд загорнув Київ, де тоді саме панував нічим не замітний кн. Федір, невідомо з якого роду, і осадив там свого сина Володимира (ок. 1360 р.). Під владу Ольгерда перейшла і ціла Чернигівщина, по верхів'я Дніпра і Десни, значить разом зі значною частиною Смоленщини. Вкінці він відобрав від Татарів і Поділля над горішним Богом¹⁹ і Дністром, і посадив там своїх братаничів, князів Коріятовичів. Таким чином, під кінець XIV-го ст. всі білоруські і українські землі, за виїмкою тільки забраної Польщею Галицької землі, опинилися в межах Литовської держави. В останньому році цього століття (1399 р.) братанич Ольгерда Витовт посунувся аж до Ворскли у Полтавщину.

Отся небуденна експансія Литви відбувалася дуже легко, без великого напруження і без великої витрати сил. Також зовсім тихо, без розголошу. У сучасних джерелах стрічаємо тільки скупі відомості і глухі відгомони сього, так, що не маємо навіть спроби докладно прослідити її поступовий хід у подробицях. Заняття величезних просторів давньої Русі було наслідком не стільки справжнього завойовання, скільки, так сказати б, певного роду мирної окупації, процесу, який тепер у модерній дипломатії зветься *pénétration pacifique*²⁰. Правду кажучи, Русі не було кому й так дуже боронити. Не мали до сього сили ані князики невеличких земель, на які роздробилася північно-західна²¹ Русь, ані тим менше занархізовані та розпорошковані на сільські общини території «татарських людей» на середнім Подніпров'ю та на Поділля. Невеликий опір ставили й Татари, що вважалися фактичними зверхниками цих земель, бо Золота Орда сама в другій половині XIV ст. переживала тяжкі внутрішні кризи.

А втім литовська зверхність не дуже тяготіла над населенням загорнутих земель. Литовські володарі спершу трималися засади «мы старины не рушаемъ, а новины не уводимъ». Звичайно, та й то не все, замість дотеперішнього князька приходив новий, з литовської родини, та й тільки! Правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по-давньому. Одиноким новим тягарем, дотикаючим вищих верстов, був обов'язок воєнної служби, помочі у походах. Великі князі литовські починають вважати себе гейби наслідниками і спадкоємцями давних київських і перебирають вже свідомо місію збирачів руських земель. Се виявляється у характеристичній заяві Ольгерда до магістра німецького Марійського лицарського ордену: «*Omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*»²². Стоячи на значно нижчій ступені культури, ніж населення загорнутих руських земель, Литва починає словянщитися, рущитися. Литовські князі, розсажені по руських землях, дуже швидко приймають

¹⁹ Південний Буг.

²⁰ «Мирне проникнення» (фр.).

²¹ Імовірно, друкарська помилка. Правильно – «південно-західна».

²² «Уся Русь має належати до Литви» (лат.).

звичаї, побут, віру і мову своїх нових підданих. Сей вплив поширюється також і на корінну Литву, в першу чергу на великокняжий двір та литовську знать. Литовці не мали досі свого письменства і не витворили літературної мови, вважаючи свою народну мову простою, недостойною для вжитку вищих кругів. На Русі, як вже знаємо, загальнопринятою літературною мовою була церковнословянська мова, що виросла зі староболгарської. А що населення загорнених Литвою руських земель вживало у звичайному життєво українсько-білоруських говорів, то в Литовській державі витворилася з часом окрема літературна мова, котра до церковнословянського підлога набрала прикмет тих живих говорів. Ся мова стає урядовою мовою Литовської держави, на ній видаються князівські грамоти, на ній списано законодавчий пам'ятник, т. зв. «Литовський статут» у всіх трьох редакціях, на ній вийшов перший переклад Біблії, зладжений доктором Франціском Скориною (раніший від Лютерового перекладу), катехізм Будного і др.

Одночасно переводиться ще одна зміна. Коли після монгольського погрому митрополити покинули опустілий Київ і перенеслися на північ, до Володимира над Клязмою, галицько-волинські князі вихідували се²³ до заходів до заснування окремої митрополії в Галичі. Се їм і вдалося, але тільки на короткий час, бо з упадком Галицько-Волинської держави втратила і галицька митрополія свою підставу. Коли ж Литва заняла Київ, почала робити старання за поставлення окремого київського митрополита для тої Русі, що найшлася під її панованням. Після довгих старань і спроб вкінці досягнула свою мету в середині XV в. Так от до політичного відокремлення південно-західної Русі прилучується тепер ще і церковно-адміністративне. Відносини, що існують поза східними межами литовської держави, стають для руського населення сеї держави все більше чужими, тим паче, що і там вони змінюються, але у іншій напрямі. По обох боках кордону витворюються окремі світогляди, окремі психіки. Сі всі чинники зібрані разом спричинюють, що давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні часті. При сім населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість. Се знаходить свій вираз не тільки в утворенню, як ми згадували щойно, спільної літературної мови, але й у цілій політичній і релігійно-церковній життєво. Ще й значно пізніше, в середині XVII в., за Хмельниччини, в поняттях сеї козацької старшини Біла Русь вважається так само своя, козацька, українська, як і ціле Придніпрове, Поділля та Волинь, та до певної степені більш, ніж прим.[іром] Галичина. Так дивилися на сю справу і найближчі сусіди, і в польській мові назва Rusini ще донині в ширших кругах служить на означення Українців і Білорусинів разом.

Та вернім ще до XIV-го століття. В той самий час, що й Литва, почала свою експанзію ще одна держава на сході Європи. Була се Москва. Вела її не з таким розгоном, як Литовська держава, але зате незвичайно систематично і послідовно. Сучасник Гедимина, Іван I Каліта (оба умерли в тім самім 1348 р.) переніс з Володимира над Клязмою до Москви і великокняжий престіл,

²³ Скористалися цим.

і митрополичу резиденцію. Він вже поспів зібрати у своїх руках більшість земель між Окою і Волгою. Його внук, Дмитро Донской, провадить се діло даліше. Хитрістю, перетяганням боярів на свій бік, вимушеними записами, а де треба було, й силою, загортає сусідні князівства: Тверське, Ростовське, прилучає Калугу, Володимир над Клязьмою. Ольгерд, що й собі хотів вмішати-ся в сі справи та виступив в обороні тверського князя, потерпів під Москвою невдачу. Дмитро вихіснував й ослаблення Золотої Орди і розгромив Татарів над горішнім Доном. Син Дмитра, Василь I, забирає Муром, Суздаль, Нижній Новгород. В той сам час Литва, покінчивши завойовання південно-західної Руси, звернула більшу увагу на північ, куди поширювалася Московщина. Обі держави стараються, мов на перегони одна перед другою, захопити вільні ще простори східної Європи. За вплив над Псковом та Новгородом приходить між Василем I і Витовтом до гострого конфлікту і війни, яка на якийсь час паралізує заборчність²⁴ обох сторін. Відтак, коло середини XV в., за Василя II Тьомного вибухають в Московській державі внутрішні усобиці. Але вже син і наслідник Василя II, Іван III, починає зі здвоєною енергією нову добу московської експанзії. Він загортає решту приволзьких земель, відтак Псков і Новгород з його величезними посілками в стоковиці Ледового моря, а митрополит Зосима проголошує його в 1492 р. «государем й самодержцем всея Руси». Москва підхоплює клич Ольгерда «*omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere*», вставляючи замість «*ad Letwinos*» слова «*ad Moscoviam*» і найближчі століття програмою її політики стає змагання до відобрання південно-західних руських земель від Литовсько-Польської держави.

Тому не може бути ніякого сумніву, що коли би Литва за Гедимина і Ольгерда не була захопила південно-західної Руси, зробила би се за кілька-десять літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давна Русь, вернула би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність. Тільки керма всіма сими чинниками находилася би вже не в Києві, але в Москві. Тоді нинішня етнографічна карта східної Європи виглядала би зовсім інакше. Не було би трьох руських народностей, тільки одна. Міг би хто завважити, що все ж таки остали би діалектичні різниці між велико-, мало- і білоруськими говорами, які, розвиваючися все даліше, з часом довели б до поділу на окремі нації. Та таке припущення дуже мало правдоподібне. Історія показує, що мова, хоч і є важним чинником у творенню націй, але не самотнім, і навіть не найважливішим, що існують ще й інші чинники, котрі мають не раз більше рішачий вплив на розвій сього процесу, а саме уклад політичних відносин і в звязку із сим спільність або різність історичної минувшини та традицій, релігійно-церковні справи і культурні впливи. Язикові різниці між народними говорами поодиноких німецьких племен є подекуди більші, ніж між поодинокими словянськими мовами, а все ж таки німецька нація остала одна, неподільна, завдяки політичному об'єднанню в тисячлітній «Римській Імперії німецької нації» (*Römisches Reich deutscher Nation*) та спільно витвореній культурі. Яку важну ролю відогравав

²⁴ Агресивність, заповзятливість, енергійність.

тут політичний чинник, класичним прикладом [є] Голяндія. Голяндська мова, се ніщо інше, як північнонімецький говір (Plattdeutsch). Одначе Нідерланди вже від самого початку в Німецькій Імперії займали відокремлене становище, а в XIV в. зовсім відділилися, увійшовши в звязок з Бургундією, з початком XVI-го в. попали під владу Еспанії, а вкінці стали зовсім самостійними; в звязку із сим витворилася окрема голяндська літературна мова і Голяндці творять нині окрему націю. Або возмім Сербів і Хорватів. Одні і другі мають спільну літературну мову, але тому, що Хорватія вже під кінець XI в. попала під пановання Угорщини і Венеції, котрі втягнули її в сферу західноєвропейської культури, і приняла римо-католицьку віру, а Сербія приняла грецьку віру і оставала під верховною владою та впливами Візантії, пізніше Туреччини, то се відчужило населення обох сил земель так від себе, що нині Хорвати і Серби творять дві окремі нації і їхня злука у спільній Югославянській державі вже не заверне назад колеса історичного розвою. А тепер на наших очах твориться в Зєдинених Державах північної Америки американська нація, окрема від англійської, хоча вживає англійської мови.

Всі отсі приклади потверджують нам, що рішаючим чинником в утворенню української і білоруської нації було загорнення в XIV в. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в сих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини, в нове, відмінне від давнішого, становище. Воно дало рішаючий товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації – і тому ми вважаємо сей момент за найважніший в українській історії.

In M.Korduba's article lightens up the role and significance of the Lithuanian era as a pillar, or the "most important" moment/period in the history of Ukraine. Author advances and grounds the thesis that the entrance of the South-Western lands of Kyiv Rus' to Grand Duchy of Lithuania during second half of 14th century and its isolation from other Russian lands became exactly the most dominant formation factor of Ukrainian nation.

Keywords: *history of Ukraine, Lithuanian era, formation of the Ukrainian nation, Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian historiography, Korduba.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Гайденко П.И.
Священная иерархия Древней Руси
(XI–XIII вв.): зарисовки власти
и повседневности. – Москва: Университетская
книга, 2014. – 212 с.

Гайденко П.И.
Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII ст.):
замальовки влади та повсякденності. – Москва:
Університетська книга, 2014. – 212 с.

Одне з найважливіших завдань сучасного наукового історичного пізнання – вивчення різних сторін повсякденності, життя й побуту людей давніх часів. Без цього розуміння минулого, культури того часу, що як ідеал сучасної гуманітарної науки було сформульовано ще на рубежі позаминулого та минулого

століть, буде недосяжним. Тож звернення відомого сучасного дослідника історії церкви давньоруського періоду П.І.Гайденка до подібної проблематики аж ніяк не дивує. До того ж загалом історію повсякденного життя «священної ієрархії» того періоду досліджено в меншій мірі, ніж духовництва ранньосередньовічної Західній Європі, де воно розглядається як складова частина суспільної верхівки. Також інтерес до проблеми, порушеної П.І.Гайденком, у тому, що її студіювання дозволяє простежити зв'язок між повсякденністю й побутом священства та можливостями виконання ним своїх релігійних функцій, роллю його в ранньосередньовічному, ранньохристиянському східнослов'янському суспільстві, а також у політичному житті. Усе це зумовлює визнання цієї проблеми актуальною й цікавою для сучасної історичної науки.

Заявленій тематиці відповідає структура дослідження, у п'яти главах якого охоплено різноманітні її аспекти. У центрі авторської уваги закономірно опинилися архіереї, котрі визначали порядки і традиції всієї духовної верстви, яке саме формувалося в той час. Нам відомо про багатьох вищих церковних ієрархів Русі. Існували певні критерії для вибору на єпископські посади.

Їх аналіз, як справедливо підкреслює П.І.Гайденко, дозволяє більш повно та глибоко усвідомити реалії церковно-релігійного життя руського суспільства доби раннього середньовіччя. Цілком закономірно особливу увагу автор приділив туrowsькому єпископові Кирилові, із чийм ім'ям він пов'язав цілий період в історії християнської церкви. Одне зі складних питань церковних студій – реформи. Причому не тільки проведені, але й ті, що з різних причин не відбулися. Автор аналізує так і не здійснену канонічну реформу митрополита Кирила. І, нарешті, значний інтерес становлять питання внутрішнього повсякденного життя середньовічних корпорацій, зокрема духівництва. Це питання П.І.Гайденко розглядає в комплексі, адже «публічне життя» давньоруських священників мало свій зворотний бік, що його автор характеризує як «затишна місцинка». При цьому він звертає увагу на тісний зв'язок між життям церковного кліру й маси прихожан, що перебували під його впливом. Видається, обрана фахівцем структура дозволила створити таке дослідження, яке охопило суттєві моменти повсякденного життя та побуту давньоруського духівництва.

Чимало уваги в монографії приділено питанню матеріального рівня життя священства, документальному оформленню святительської влади, зовнішнім її ознакам та уявленням про ідеального святителя. Загальний висновок П.І.Гайденка, згідно з яким було б неправильно представляти давньоруських ієрархів невиситимими користюлюбцями або ж такими, що думали тільки про бога й душу, цілком обґрунтований. Автор підкріплює його прикладами. Не менш важливі уявлення самих святителів про власні сан і владу. Як показав на підставі аналізу різних даних П.І.Гайденко, давньоруські ієрархи цінували своє становище, прагнули його зміцнення й закріплення святительських прав. Також вони цінували близькість до великокнязівської влади, адже це закладало певні тенденції у взаєминах між світською владою та церквою, які в подальшому отримують свій розвиток і сприятимуть підкоренню церкви світській владі в Московській державі пізнішого часу.

Короткий нарис присвячено аналізу критеріїв, згідно з якими непересічних представників духівництва обирали на церковні посади. П.І.Гайденко простежив еволюцію уявлень про особисті риси святителя в давньоруському суспільстві та у зв'язку з цим – про представника духовенства як про кандидата на таку посаду. У контексті загальної характеристики внутрішнього становища руської церкви представляє інтерес авторське зауваження про те, що перевагою користувалися ченці з репутацією аскета, не схильні до користюлюбства, і такі риси високо цінувалися в давньоруському суспільстві.

Говорячи про «епоху Кирила Туrowsького», П.І.Гайденко звертає увагу на специфічне становище єпископської кафедри в Туrowsькій землі. Його висновок про наявність у цьому контексті спільних рис між Туровом і Великим Новгородом видається обґрунтованим. Представлено цікавий аналіз життя Кирила Туrowsького. У цьому джерелі, котре, як і будь-яке життя, складено за певною стандартною схемою та у великій мірі представляє собою літературний твір особливого жанру, автор справедливо вбачає можливість виявити деякі реальні риси біографії знаного єпископа. Водночас П.І.Гайденко порушує важливе питання, на яке немає відповіді не лише в нього, а й в інших авторів: нам

так і невідомо, чому єпископа Кирила, за всієї його значущості у церковному середовищі та літературних обдарувань, не згадано в літописанні. Автор звертає увагу на мотив послання Кирила, в якому той звинувачував князя Андрія Боголюбського і єпископа Феодорця в незаконному захопленні сану. Він припускає, що впевненість Кирила була не випадковою, і пояснювалася міцністю його позицій у Турові та підтримкою з боку населення.

Ще однією подією, яка не відбилася в літописанні, та на значення котрої звернув увагу П.І.Гайденко, був церковний собор 1273–1274 рр. у Володимирі. Автор порушує питання щодо причин відсутності згадок про нього в літопису, а також про місце скликання та канонічність. Відповіді на них він пов'язав зі внутрішнім становищем церкви в руських землях у період залежності від Золотої Орди. Історик виокремлює причини канонічного й політичного характеру, і робить висновок про те, що політичні причини справляли визначальний вплив. До таких він відніс перш за все загальне послаблення великокнязівської влади, що й справді мало місце в той час, причому задовго до цього собору, ще в XII ст. Із цим можна погодитися. Водночас у скликанні Володимирського собору проявився процес зростання політичного значення Північно-Східної Русі та передумови виникнення у цій частині руських земель митрополичої влади. Також скликання цього собору П.І.Гайденко, як видається доречно, пов'язує зі слабкістю влади митрополита Кирила у церкві, з його прагненням спертися на ієрархів Північно-Східної Русі, у тому числі на авторитетного володимирського єпископа Серапіона. Що стосується канонічних причин, то автор не заперечує їх існування і вказує на прагнення церкви до уніфікації внутрішнього церковного життя. Водночас до обставин першорядного значення, що призвели до скликання цього собору, він ці передумови не відносить. Явну перевагу автор віддає політичним причинам, пов'язуючи їх із загальними процесами у житті руських земель під владою Орди (друга половина XIII ст.). У цілому такий підхід містить пояснення передумов посилення Північно-Східної Русі.

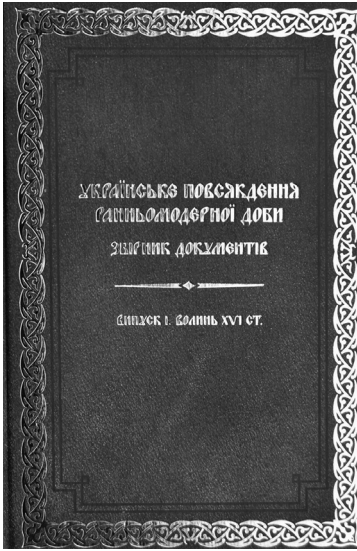
Правомірно приділяючи увагу явищам політичної реальності давньоруського суспільства, що справляли вплив на становище церкви й події церковного життя, П.І.Гайденко розкриває інші важливі сторони буття духовництва та пастви. До них віднесено сексуальність, побут і владу. Інтерес до сексуальності у бутті священства, прихожан не випадковий. По-перше, цей бік життя був проблемним як для східно-, так і західнохристиянської церков. По-друге, він мав винятковий зв'язок із поняттям про гріх та у представленні духовництва й віруючих ніс у собі гріховне начало. Автор звертає увагу на зміст давньоруських епитимійників, в яких цьому питанню приділялася велика увага. Загалом до вирішення зазначеної складної проблеми П.І.Гайденко підійшов з урахуванням різниці в підходах до цієї сторони життя між середньовіччям і новим часом. Його твердження про вузькість меж інтимного існування давньоруського суспільства загалом доведене. Тим більше, що в деяких дуже традиційних соціумах пізнішого часу можна говорити про приблизно такий самий стан, зокрема щодо життя на Дону втікачів – донських старообрядців (кінець XVII ст.).

Ще одне питання внутрішньоцерковного життя, порушене автором, стосується відносин між духівництвом і вищими церковними ієрархами, митрополитами, єпископами. Про їх складність зазначено дуже виразно. Так, наголошується, що очевидна шанобливість по відношенню до архієреїв не виключала залежність цих відносин від походження того чи іншого клірика або ченця. Зокрема, як зазначає автор, чим вищим було походження цих людей, ступінь близькості їх до князя або єпископату, тим міцнішим ставало їх становище.

Як видається, цікаве дослідження П.І.Гайденка не вичерпує вивчення порушеної автором великої проблеми. Очевидно, що можуть з'явитися пов'язані з нею інші вельми важливі питання. Наприклад, взаємини між язичницькими жерцями й новим для Русі суспільним явищем із кінця X ст. – християнським духівництвом. Скажімо, як у цьому контексті можна зрозуміти ім'я відомого новгородського попа Упиря Лихого з його явно язичницьким ім'ям, який у 1047 р. переписував один із рукописів. Також із цим пов'язане питання про інтерес до язичництва, відображення якого міститься у «Слові о полку Ігоревім» із розповіддю про подію, що відбувалася майже за двісті років після прийняття християнства.

Загалом книга П.І.Гайденка становить безсумнівний інтерес не тільки для фахівців із давньоруської церковної історії та історії повсякденного життя Русі, а й для широкого кола читачів.

Л.В.Мінінкова
(Ростов-на-Дону, Російська Федерація)

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ РАНЬМОДЕРНОЇ ДОБИ: ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ: Вип. I: Волинь XVI ст. / Упор.: В.В.Безпалько, М.Б.Висотін, І.О.Ворончук, М.М.Кучерук, Ю.І.Чубик. – К.: Фенікс, 2014. – 739 с.

Окремі археографічні видання без перебільшення можна порівняти з життєдайним джерелом для спраглих дослідників. Ідеться не лише про науковий рівень публікації, зміст, хронологічні межі документів, що їх історики-археографи вперше вводять у науковий обіг, але й про ювелірну «королівську» огранку джерел масового характеру, яка перетворює цей безцінний алмаз на багатогранний «дьямент». До таких видань належить рецензований збірник документів, виконаний у кращих традиціях наукових публікацій. Його підготовлено на підставі фронтального вивчення унікального історичного джерела – актових книг ґродських і земських судів XVI ст., що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Питання актової археографії мають на сьогодні важливий практичний і теоретичний інтерес. Дві характерні риси вирізняють цей збірник із-поміж інших: ретельно відібрані й опрацьовані історичні документи, унікальні за своєю інформативною цінністю щодо висвітлення проблем повсякдення, а також філігранний джерелознавчий аналіз актового матеріалу із застосуванням новітніх дослідницьких методів.

Архітектоніка (у філософському сенсі – мистецтво впорядкованих і структурованих систем) збірника є класичним зразком археографічного видання: слово до читача (с.4–5), історична передмова з оглядом історіографії проблем повсякдення, глибоким джерелознавчим аналізом документів, що публікуються, новітніми методичними прийомами та методологією у висвітленні інформативного потенціалу джерел (с.6–74), археографічна передмова, яка характеризує едиційні засади: прийоми й методи передачі текстів документів XVI ст., підходи до укладання редакційних заголовків до них, іменного та географічного покажчиків (с.75–79), перелік документів за редакційними заголовками (с.80–118), тексти 320 документів у хронологічному порядку з 1560 до 1600 рр. (с.121–638), науково-довідковий апарат, що включає перелік слів під титлами (с.641–642), скорочення, уживані в текстах документів та умовні скорочення (с.642), предметно-тематичний словник матеріальних реалій повсякдення (с.643–652), словник застарілих слів та юридичних термінів (с.653–670), метрологічно-нумізматичний словник (с.671–673), перелік релігійних свят, згаданих у текстах документів (с.674), іменний (с.675–720) і географічний (с.721–730) покажчики та список включених до збірника 97 ілюстрацій (с.731–737).

З археографічних праць Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської археографічної комісії) простежуємо новаційні підходи – публікація

документів, зокрема у серійному багатотомному виданні «Архив Юго-Западной России», починалася з ґрунтовної передмови, за обсягом і характером – справжнього монографічного дослідження. Цю традицію успадкували сучасні сумлінні дослідники, які виявляють, атрибутують, описують, публікують документальні джерела, намагаючись розкрити їх інформативний потенціал, показати широкий спектр проблематики і значенневих відтінків джерел.

Передмову до збірника («Актові книги ґродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби») написала високопрофесійний фахівець, відома дослідниця історії України XVI–XVII ст., керівник цього проекту і його науковий редактор доктор історичних наук І.О.Ворончук. Дослідницький простір під назвою «повсякдення ранньомодерної доби» для авторки багатоаспектний. Він включає повсякденне життя різних страт волинського соціуму (шляхти, міщанства, селянства, духівництва) в найширших його проявах, що становить стрижневий напрям студювань та історіографічний інтерес історика. На підставі новітніх підходів авторка демонструє шлях до подолання деяких напрочуд живучих історіографічних стереотипів і міфів, що не знаходять документального підтвердження, а отже – не відповідають тогочасним реаліям. Відзначимо також джерелознавчі рефлексії дослідниці з приводу актової документації, залученої як джерело для висвітлення проблем соціальної історії. Останнє чи не найважливіше для розуміння й оцінки персонального внеску авторки у вивчення важливого напрямку сучасних історичних студій – історії повсякдення.

Розпочинається передмова з огляду проблем повсякдення в науковому дискурсі останніх десятиліть. І.О.Ворончук стисло характеризує генезу історії повсякдення як нової субдисципліни, поширення ідей про повсякдення та уконституювання галузі гуманітарної науки, об'єктом вивчення котрої стає людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів (с.6). Авторська візія проблем повсякдення та методологічні підходи до реконструкції повсякденного життя формувалися під впливом ідей знаних філософів, соціологів, істориків – Ф.Броделя, П.Бурдьє, Е.Гуссерля, А.Людтке, М.Фуко. Не обійдено увагою в передмові здобутки історії повсякдення на теренах вітчизняної історіографії. Згадано низку праць, зокрема серію підготовлених на солідному академічному рівні публікацій Інституту історії України НАНУ, присвячених різним аспектам теорії та практики повсякдення (с.7, 10–13). Важливі спостереження І.О.Ворончук щодо проблем українського повсякдення ранньомодерної доби з погляду феномену особливого кордонного чи прикордонного життя орієнтують майбутніх дослідників на перспективні напрями досліджень.

Апелюючи до тези французького історика-медієвіста Л.Альфана «там, де мовчать джерела, історія німа» («où les documents sont muets, elle [histoire] se tait»), І.О.Ворончук уважає, що дослідження різноманітних практик повсякденного життя можливе лише при вивченні найширшого комплексу джерел, які є в розпорядженні фахівця. На її думку, для висвітлення проблем українського повсякдення джерельна база достатня – величезний масив так званих актових книг ґродських і земських судів, що функціонували в українських землях упродовж 400 років.

Як досвідчений історик-джерелознавець, І.О.Ворончук доводить, що розкрити інформативний потенціал актової документації можна лише розуміючи правовий і соціальний контексти формування актових книг та практику функціонування тогочасної судової системи. Джерелом вивчення розвитку останньої на українських теренах XVI ст., особливостей ведення судової документації для дослідниці є статuti Великого князівства Литовського. Їх аналіз (як джерело вивчення діяльності ґродських і земських судів Правобережної України XVI–XVII ст. ці юридичні пам'ятки стали об'єктом наукових зацікавлень І.О.Ворончук ще на початку 1990-х рр.) надав можливість розкрити організаційні засади діяльності судових установ та їх юрисдикції, показати специфіку розгляду справ і вимоги до документування, визначити повноваження й відповідальність судових урядників за правильність актових записів тощо. Зауважено також запровадження в повсякденній діловій практиці документів, обов'язковість яких не обумовлювалася статутами. Ідеться про присягу підписка 1582 р., текст котрої впорядники вперше ввели в науковий обіг (с.18, 354). Ураховуючи той факт, що судові установи, маючи право «в'ѣчности» (надання документам приватного характеру юридичної сили), виконували функції нотаріальних закладів, авторка передмови називає широке коло документів приватно-правового характеру, які містяться у записах актових книг, зокрема акти купівлі/продажу нерухомості, розподілу спадкового майна, угоди щодо оренди та застави маєтків, шлюбні контракти, вінові записи та ін. (с.27).

Важливу інформацію читач віднайде в історичній передмові стосовно видів судової документації (позови, судові декрети), характеру приватно-правових документів (тестаменти, різноманітні угоди, розподіли спадщини, інвентарі маєтків, квити та ін.), публічно-правових актів (королівські жалувані грамоти, привілеї, універсали, сеймові конституції, люстрації тощо) й, нарешті, діловодної класифікації різних категорій актових книг. Документознавчі та діловодні аспекти, до яких звернулася І.О.Ворончук, сприяють кращому прочитанню документації, розумінню значущості інформації актових записів як історичного джерела до вивчення щоденного життя, різноманітних стосунків між людьми різних станів тощо.

Залучаючи актові книги для вивчення ментальності та повсякденних поведінкових стереотипів людей XVI–XVII ст., І.О.Ворончук звернула увагу на важливий аспект документації шляхетського судочинства, що має непересічне значення для глибшого уточнення стратифікації тогочасного соціуму: в актах виступають не лише елітарні групи пануючої верстви – князі, магнати, пани, а здебільшого рядова непомітна шляхта – середня та дрібна, мало- й незаможна. Важливим показником інформативного потенціалу власне шляхетських джерел, на думку авторки передмови, став значний документальний матеріал стосовно селянства та міщанства (с.27).

Багаторічна практика вивчення актових книг ґродських і земських судів Волині зазначеного періоду сприяла формуванню у дослідниці власних методик роботи з такою документацією. На думку І.О.Ворончук, опрацьовуючи цей масив джерел, слід пам'ятати, що реальність може подаватися у зміщених акцентах і тому вимагає критичного підходу й додаткової перевірки інформації шляхом її ретельного зіставлення з даними інших актів (с.28).

Розлогою та найціннішою частиною передмови, яка дає нове знання про повсякдення українського соціуму XVI ст., стала характеристика різних проблем, які вдалося авторам-упорядникам означити, уважно читаючи тексти 160 актових книг, здійснюючи експертизу й відбір документів для публікації. Найважливіші аспекти повсякденного життя, яскраво викладені та проілюстровані уривками з актів, включених до опублікованого збірника, презентовано в передмові в окремих тематичних блоках. Заслуговує на увагу характеристика соціальної структури тогочасного українського суспільства зі становою ієрархією. Названо не лише основні соціальні стани, а й локальні групи у середині верств – клієнтельні, професійні, родинні, етнічні ідентичності (с.29). У документах збірника переважно фігурують не найбільші власники земельних латифундій Волині, представники найвідоміших князівських родів та магнатських кланів, про яких на сьогодні маємо найбільшу історіографію – найчастіше в них представлено життєві обставини та реалії щоденного життя середньозаможної, а також малоземельної «уродзonoї» шляхти як найбільшої групи панівної верстви Волині.

Глибокий аналіз джерел, уперше введених у науковий обіг, надав І.О.Ворончук можливість простежити поляризацію волинської шляхти, її настрої, адже, попри свій панівний начебто статус, шляхтичі усвідомлювали власне неповноправне, порівняно з князівсько-магнатськими кланами, становище, та були змушені шукати засоби до виживання, у тому числі служити при великопанських і заможних шляхетських дворах, у канцеляріях судово-адміністративних установ, робити військову кар'єру. Творче прочитання текстів документів увиразнило важливі аспекти соціальних зв'язків: стосунки між панамі та слугами-шляхтою, яка залежала від винагородження за службу, сподіваючись на опіку й захист із боку патрона. Зміст окремих документів яскраво ілюструє як військову діяльність шляхти, так і її службу в канцеляріях судових установ на урядах писарів, адвокатів, возних.

Не обійшла І.О.Ворончук увагою і проблеми опікунства та його поширення в повсякденній культурі. Історіографія (як зарубіжна, так і вітчизняна) зверталася до розгляду опікунської практики в контексті правових засад та норм. Різноманітні аспекти соціальної практики опікунства авторка передмови характеризує винятково на підставі аналізу документів, включених до збірника: пояснюється зв'язок опікунства з великою смертністю населення зазначеної доби, розкривається його вплив на долю опікуваних дітей тощо. Компаративне зіставлення законодавчих норм та реальних життєвих ситуацій розкриває як різноманітні практичні підходи до опікунства, зокрема відсторонення матері від опіки над власними дітьми, так і поведінку недоброчесних опікунів, котрі, попри моральні приписи, використовували складні життєві колізії, як правило близьких родичів, зловживаючи опікунськими обов'язками та збагачуючись за рахунок вихованців.

Кілька віднайдених упорядниками документів уможливили висвітлення проблем тогочасного дитинства, а саме його сприйняття, виховання та навчання дітей, дитячі ігри, ранні практики соціалізації шляхетських дітей, служба неповнолітніх, вплив внутрішньосімейних і міжродинних стосунків на долю дітей.

Актові книги – чи не найважливіше джерело для вивчення культури нижчих верств населення, тогочасної «мовчазної більшості» (А.Я.Гуревич). Із позицій сучасної методологічної парадигми авторка передмови до збірника запропонувала аналітичний розгляд різноманітних аспектів повсякденного життя селянства – найчисленнішої верстви української людності, зокрема йдеться про ієрархічну структуру селянства. Наведені І.О.Ворончук підрахунки розмірів селянських домогосподарств на Волині є важливим внеском дослідниці в розвиток історичної метрології (с.42–43). Оригінальні та цінні з наукового погляду апробовані у численних дослідженнях авторки методики реконструкції селянських родоводів та підрахунки коефіцієнту окремої селянської родини, що відкриває можливості з'ясувати демографічну поведінку тогочасної людності (с.49).

За документами, залученими до збірника, І.О.Ворончук змальовує побут шляхетського, селянського та міщанського повсякдення, людей у буденному оточенні речей і предметів матеріального життя (с.49–55). Описи дворів і житлових будинків, господарських будівель, «ізб» (кімнат), військового спорядження, одягу, посуду, прикрас, харчових припасів та їжі яскраво засвідчували соціальний статус представників тогочасного соціуму.

Відзначимо цінні демографічні зауваги стосовно реальних втрат людності внаслідок татарських нападів на Волинь, спустошення міст і сіл, пограбування маєтків, захоплення людей у полон. Яскраво змальовано людські драми, пов'язані з такими подіями (с.55–59).

Ранньомодерний комунікативний простір давно вже став об'єктом наукових студій. До проблем соціального мікроклімату, що формувався між окремими верствами та всередині самих станів звернулася й авторка передмови до збірника. Документи повідомляють про боротьбу шляхтичів за селян і межові землі, складні повсякденні стосунки жовнів із місцевим населенням – шляхтою, міщанами, селянами, про спротив людності грабункам та знущанням із боку вояцтва.

Інвентарі міст, поборові реєстри, включені до збірника, висвітлюють повсякденне життя міського населення, подають опис замкових укріплень, свідчать про соціально-етнічну структуру міст, ремісничі професії.

І.О.Ворончук демонструє високий рівень обізнаності з науковою літературою, дотичною до проблем повсякдення. Зокрема в передмові згадується про новий напрям у вітчизняному історієписанні – конфліктологію. Опрацьовані авторкою документи засвідчують різного роду конфліктні ситуації між рідними та близькими людьми, подружжям, родами, сусідами, які виникали на ґрунті порушення шляхетського спокою чи приниження шляхетського статусу, гідності й честі, зведення поррахунків із супротивником. Документи засвідчують вирішення особистісних конфліктів через практику шляхетських поєдинків.

Упорядники збірника опублікували низку документів про взаємовідносини українського населення Волині з іншими етнічними групами, зокрема волинських міщан з єврейськими громадами. Міжетнічні «кривдъ», що їх чинили як українська людність, так і євреї, оскаржувалися у судах. Документи містять і факти конфліктів та ворожнечі євреїв між собою, і виявлення ними етнічної солідарності.

Останній тематичний сюжет передмови стосується природних чинників, які впливали на окрему особу та суспільство у цілому. Природне оточення й умови повсякденного життя важливі для розуміння мотивацій поведінкових стереотипів, підсвідомості окремої особи та колективної свідомості соціуму (с.69). У документах містяться дані про хвороби та пошесті, які негативно впливали на людське життя у XVI ст. Попри випадковий характер повідомлень про захворювання (огляд шляхетського війська, судова справа про конфлікт лікаря та пацієнта), вони містять дані про недуги, їх поширення та методи лікування.

Окресливши найширші прояви загальної культури повсякдення, І.О.Ворончук слушно зазначає, що описані в передмові декілька сюжетів далеко не вичерпують різнобічні аспекти повсякденного життя різних верств волинської людності XVI ст. і залишає широкий простір для інтерпретації джерел та нових напрямів їх вивчення.

Фронтальний перегляд усіх актів, унесених до книг ґродських і земських судів Володимирського, Кременецького, Луцького повітів (не зайве було б подати їх перелік в окремих додатках), копіювання текстів актових записів, що вимагало тривалих практик та призвичаєння до мови XVI ст., детальний аналіз змісту документів зорієнтували впорядників у відборі найрепрезентативніших в інформативному сенсі – скарги, інвентарі міст, сіл, маєтків, реєстри майна, зізнання возних, угоди, судові декрети, тестаменти, універсали, привілеї. 24 документи з 320 (близько 7,5% від загальної кількості опублікованих у цьому збірнику) було вже оприлюднено в різноманітних виданнях Київської археографічної комісії («Архив Юго-Западной России», «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни»), у журналі «Киевская старина», сучасних «Українському історичному збірнику», «Українознавстві», наукових записках, археографічних виданнях окремих актових книг. У легендах до документів, раніше опублікованих, зазначено вихідні дані про всі ці видання.

Едиція текстів документів оснований на методичних рекомендаціях, розроблених науковцями й архівістами, а також на багатому практичному досвіді опрацювання актової документації науковим редактором цього збірника. Упорядники успішно подолали складності в передачі текстів із літерами, які вийшли зі вжитку, лігатурами, титлами, надрядковими літерами і графічними знаками, діакритикою, скороченими словами. Різноманітні особливості актових записів, як-от виправлення текстів, помилки в написанні, маргіналії коментуються в посторінкових примітках.

Принцип презентації документів логічний: у збірнику їх розміщено у хронологічному порядку – за роками з 1560 до 1600 рр., усередині років – за місяцями й числами. Дати в документах (за юліанським календарем та ерою від Різдва Христового) зазначено словами (лѣта Божого нароженъа тисеча патьсотъ осмьдесат четвертого мсца ноябра пятогонадцать дна – №168), літерами під титлом (лѣт. Божего нарож. АФѣЗ мсца сен. З дна – №11), у поєднанні літер і слів (лѣта Бож. нарож. АФ семдесатого мсца генвара ДІ дна – №23), двома літерами, що вказували на останні цифри року (року ОЕ мсца июля КЗ дна – №57; року ПГ мсца октебра К дна – №159). Предметно-тематичний

підхід у групуванні документів видався впорядникам неприйнятним, оскільки зміст кожного з них міг стосуватися декількох тем. Групування документів за видами (інвентарі, судові декрети, привілеї, універсали тощо) унеможливлено невизначеністю видового складу більшості документів, що знайшло відображення в редакційних заголовках. За рідкісним винятком (див. №21, прим. ред. до №319–320) самоназви документів відсутні. Означені в редакційних заголовках назви – «розподіл маєтків» (№254), «зізнання» (№5, 8 і т.д.), «розгляд» (№17), «розв'язання» (№90), «оскарження» (№130), «оповідання» (№240) стосуються не видів документів, а їх змісту. Фактично скарги, визнання, зізнання, декрети розглядалися під час судового засідання й фіксувалися (були «уписань»), «визнане до книг земских записати казали» – №26) в, умовно назвемо їх сучасною судовою лексикою, протоколах, точніше журналах судових засідань. Традиція надання редакційних заголовків до судових справ на кшталт «жалоба», «дознання», «заявлення», «донесеніє», «свидѣтельство», «позовъ къ суду», «объясненіє» зародилася у практиці укладання перших наукових описів актових книг за XVI ст. Київського центрального архіву давніх актів, реалізованих київськими архівістами у другій половині XIX – на початку XX ст. Моделі дескриптивних методик наслідували наступні покоління фахівців, укладаючи описи окремих актових книг¹.

Із проблемами визначення номіналів історичних документів зіштовхуються археографи у практичній роботі. Згадати, для прикладу, хоча б видання В.І.Щербини «Документи до історії Києва 1494–1835 рр.» в «Українському археографічному збірнику» (1926 р.), де історик не завжди розрізняв види документів – «грамота», «акт», «диплом». Упорядники «Каталогу колекції документів Київської археографічної комісії, 1369–1899» (1971 р.) у редакційних заголовках указували не номінали документів, а їх зміст (див.: №19: 1527. Сигізмунд I залишає королівського придворного Івана Печиховського орендарем с. Шаньова Львівського пов.; №41: 1560, березня 6. Сигізмунд Август надає м. Володимиріу магдебурзьке право). Вочевидь, перспективним видається дослідження про види документів XVI–XVII ст., форми юридичних актів, тогочасні вимоги щодо відповідного формуляра та їх дотримання, практики урядників щодо «актикування» (внесення до актових книг) документів, що матиме практичне значення при підготовці майбутніх тематичних документальних збірників та при укладанні редакційних заголовків до документів. Щодо заголовків, то не зважаючи на невизначеність видових форм документів і синонімію понять (зізнання/визнал – №83, визнання/созьнал – №82), упорядники передали детальний зміст судових справ і так званих нотаріальних записів. Детальні редакційні заголовки до документів у збірнику мають якісні переваги порівняно із заголовками до актів, уміщених у сучасних описах актових книг, підготовлених українськими архівістами за останні роки².

Складними завданнями виявилось укладання іменного покажчика за

¹ Див.: Кременецький земський суд: Описи актових книг. – Вип.1: Книги №1–11 (1568–1598 рр.). – К., 1959; Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1: Справи 1–5: 1566–1570. – К., 2002.

² Пор.: Володимирський гродський суд: Подокументні описи актових книг. – Вип.1. – Справи 1–5: 1566–1570.

усталеною у сучасній археографічній практиці традицією, та ідентифікація імен, що пов'язано зі специфікою вживання в документах того часу чоловічих і жіночих антропонімів: прізвища утворені від топонімів, найменування жінок і за чоловіком, і за родовим прізвищем по батькові (Валентоваа Пашинскаа Катерина Гораиновна – №180), ужито форми імен, які складно передати в називному відмінку (Дегтя Моисеа – №279), прізвища чи прізвиська селян, міщан, слуг, челяді, збіги форми прізвища з формою по батькові (Левонъ Хилимоновичъ – №85), варіативність форм уживання прізвища (Дегтя – Дегтевского – №279, 302). Довершеність виданню надало б включення до іменного покажчика імен, згаданих у примітках до тексту історичної передмови, наведених в археографічній передмові та зазначених у переліку документів на с.80–118.

Не менш копітким було й укладання географічного покажчика з сучасним написанням географічних об'єктів – назви держав, адміністративно-територіальних одиниць (воєводств, повітів), міст, передмість («от Вишневец» – №290), сіл, річок, урочищ. За необхідності подавалися назви об'єктів за джерелом (Белозорок, Бецки, Зборєскъ, Кгданськ, Рикга).

Список вдало підібраних ілюстрацій потребує певних уточнень, зокрема при посиланні на музейні предмети Острозького державного історико-культурного заповідника, доцільно було зазначити їхні інвентарні номери та номери за книгою надходжень із метою уніфікації інформації про ілюстрації (до окремих сторінок актових книг, поданих як ілюстрації, упорядники вказали вичерпну інформацію – номер фонду, опису, справи, аркуша).

Корисна для читача наявність двох словників – застарілих слів та юридичних термінів і предметно-тематичний матеріальних реалій повсякдення з визначеннями понять і подеколи розлогим тлумаченням змісту, етимології термінів (гродський суд, земський суд, комора, короґва, позов, чашник). Дефініції термінів адаптовано до вказаних словників (пор.: бидло/быдло, буда, гостинець). Не зайве було б додати до словників згадані в текстах документів архаїзми: зацност (с.393), пасерб (с.368), прасол (с.118), листи церокграфи (с.368). Варто, на наш погляд, зазначити варіативність застосування термінів у документах (дыкнитар, дикгнитар – №168) і для зручності користування та пошуку необхідної інформації подати посилання на сторінку збірника, де згадуються терміни, включені до обох словників. Археографічна практика знає випадки, коли в межах загального збірника укладали предметні покажчики³.

Рецензований збірник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України започаткував роботу над «Серією документальних джерел», реалізація якої розширить джерельну базу з історії України, традиційних історичних дисциплін – дипломатики, палеографії, історичної демографії, генеалогії, історичних географії та метрології, документознавства, історії державних установ. Одне із завдань автори-впорядники даного збірника документів убачали в тому, щоб показати можливості «золотого джерелознавчого фонду» наукових студіювань, які виходять за межі проблем і запитів історичної

³ Див., напр.: Український археографічний збірник Археографічної комісії ВУАН. – Т.2. – К., 1927.

науки, завойовують зону культурологічного, лінгвістичного, правознавчого інтересів. Опубліковані документи відкривають перспективи нових напрямів досліджень у гуманітаристиці – етнометодологія, конфліктологія, повсякдення. Насамкінець зазначимо, що вихід друком збірника документів з історії українського повсякдення ранньомодерної доби – своєчасна й важлива подія, адже праця збагатила вітчизняну археографічну практику, ставши помітним історіографічним фактом.

К.І.Климова (Київ)

Ніколаєнко О.О.

**Польські жінки Наддніпрянської України
в другій половині XIX – на початку XX ст.:
громадське й приватне життя. – Х.: НТМТ,
2015. – 360 с.**

Дослідження, присвячене історії жінок у польському середовищі Наддніпрянської України означеного періоду, без сумніву актуальне – як з огляду на свою новизну й дотеперішню відсутність праць на схожу тематику, так і в контексті потреби розвивати гендерні студії у сучасній українській історіографії. Авторка поставила перед собою дуже амбітну мету, окреслену нею у «створенні цілісної картини становища польських жінок, які мешкали

на території українських губерній Російської імперії, їх соціальних функцій, ролей, практик у приватній і громадській сферах». Реалізація такої мети передбачала висвітлення низки питань: соціально-економічного та правового становища жінок, їх світоглядно-образного трактування у тогочасному польському суспільстві, участі в різних формах громадської активності (від благодійності до жіночого руху), з'ясуванні ролей і статусів жінок у родині й для родини та ін.

Писати про минуле жінок непросто. Насамперед з огляду на джерела, їх порівняно невелику кількість, часто небагатослівність щодо сфери приватного, до якої традиційно зараховували жіноцтво. Як видається, із такою проблемою зіткнулася й авторка, про що, зокрема, свідчить помітна повторюваність деяких фактів у контексті пояснень певних аспектів того чи іншого явища; або ж відчутна диспропорція у висвітленні досвідів жінок на користь заможніших верств населення (які, зазвичай, залишали історикам більше писемних свідчень про себе у вигляді щоденників, спогадів чи родинного листування, порівняно з тим, як це робили вихідці, до прикладу, із селянства). Джерельною базою означеного дослідження стали статистичні збірники, преса, еґодокументи (головно збережені в Національній бібліотеці імені Оссолінських у Вроцлаві), опубліковані спогади, а також матеріали державних органів управління (губернатора, місцевої влади) та силових структур (жандармерії, поліції). Використання останніх виглядає закономірно з огляду на особливий інтерес російської влади до польського населення після поразок національних повстань, однак частота їх згадок викликає застереження: чи були звичними для всього польського населення тогочасної Наддніпрянщини практики людей, що фігурували в таких провадженнях, чи все ж таки радше вони вважалися девіацією?

Праця частково вписується в категорію досліджень, що стосуються участі жінок у процесах націєтворення (gender and nationalism). Друга половина XIX – початок XX ст. для польського суспільства стала часом усвідомлення необхідності системних кроків на шляху до своєї головної мети – відновлення

власної держави. В її реалізації для жінок було визначено окрему роль. Родина, і жінка, декларована її «берегинею», в умовах російської асиміляційної політики набувала особливого значення. Сформований національний образ польки, перш за все як патріотки й матері-виховательки майбутніх поколінь національно свідомих поляків, у контексті розвитку першої хвилі фемінізму, що охопила Європу у цей час, і змусила якщо не шукати відповіді, то принаймні чітко ставити запитання щодо жіночих прав, вигідно вписується в окреслену Н.Ювал-Девіс теорію історичних взаємин націоналізму й фемінізму.

До переваг монографії належить намагання авторки зробити дослідження міждисциплінарним, залучити різні методи розкриття своєї теми. Цікавими були авторські висновки про візуальні репрезентації жінок у польському малярстві, які «демонструють існуючі стереотипи, або якимось чином можуть пояснити їхнє існування і відтворення» в тогочасному польському суспільстві. Сюжети обраних для інтерпретації творів відомих художників цього періоду як історичного джерела дали змогу виокремити кілька найбільш яскравих «її» втілень: «жінка-мати» – пасивна та скута, Батьківщина, Полонія, жертва (на початку ХХ ст. цей жіночий образ став більш упевненим і дещо звільнився від аскези); «жінка-друг і помічник повстанців» – вірна, віддана, смілива; «жінка-жертва»; «жінка-природа». Більшість авторів проаналізованих картин були чоловіками, жіноче малярство репрезентували дві художниці – О.Бознанська та А.Білінська-Богданович. Характерна риса полотен останніх, на переконання О.Ніколаєнко, – їх реалістичність (або життєвість) та антиеротичність. За висновками авторки, дихотомічні образи жінок («свята» – «грішна») властиві художникам-чоловікам, натомість художниці-жінки демонструють розмаїття категорій «жінки».

Опис образів жінок у «побутовій суспільній свідомості» головню ґрунтувався на контент-аналізі щотижневика «Край» (Санкт-Петербург). О.Ніколаєнко розглянула некрологи 11 чоловіків і 8 жінок за такими категоріями: представлення померлих та їхнього життя; заслуги; описові характеристики. Результати, на переконання авторки, мали виявити, «якими у свідомості поляків були уявлення про те, що становить цінність життя чоловіка та жінки». Якщо до «цінностей» перших насамперед зараховували «працю, служіння суспільству та його благу», то для інших – «посвяту родині і вірі». Такі висновки загалом збігаються з поширеною практикою звично прискіпливішого оцінювання жінок із позицій моралі, аніж чоловіків. До прикладу, за дослідженням польського історика Щ.Козака, присвяченим жінкам у нотаріальних актах галицької провінції 1871–1914 рр., у документах, що стосувалися справ спадкування й посагів батьки чи опікуни більшою мірою (порівняно з хлопцями) керувалися моральними рисами доньки, її чеснотами у виконанні своїх обов'язків щодо родичів, слухняністю, працьовитістю тощо. Натомість привілеювання синів впливало з їх репрезентативних функцій, а також усталеної засади про пріоритет чоловічої лінії спадкування.

Найбільший розділ монографії («Польський жіночий рух») включає теми, не лише пов'язані зі творенням та розвитком жіночої самоорганізації, а й висвітлює практики участі жінок у таких формах громадської активності,

як революційний рух, культурно-просвітня діяльність та благодійні ініціативи. Авторка паралельно окреслює розвиток польського й російського жіночих рухів, зазначаючи, що перший мав своєю особливістю національну зорієнтованість, чого у другому не було, а радикальні емансиповані польки, на відміну від росіянок, протиставляли себе не суспільству, а державі.

Оскільки йдеться про Наддніпрянщину, де більшість населення становили українці, доречним було б провести ширші компаративістичні студії з українським суспільством. Попри те, що авторка згадує про існування схожостей між культурними середовищами тих та інших, їх взаємну підтримку, пояснену спільними для обох народів національними утисками з боку російської влади, контексти такої тези дуже обмежені. Ще більш цікавими такі порівняння були б із погляду уявлень польського суспільства про українські землі та українців. За висновками польського історика А.Свйонтека, ці уявлення впродовж XIX ст. пройшли тривалу еволюцію: від трактування українських земель як невід'ємної території історичної Польщі, через тезу про три складових частини давньої й майбутньої Речі Посполитої як союзу Польщі, Литви та «Русі», і до спроби заперечити саме існування українського народу, з одного боку, або ж підкреслити необхідність подальшого існування у згоді між поляками та українцями – з іншого.

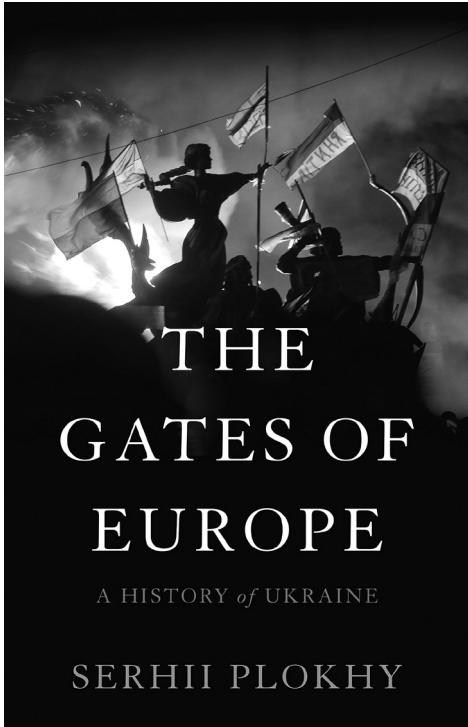
З огляду на досвід польсько-українських взаємин у тогочасній Галичині такі паралелі також були б слушними. Сім'я, родина, статуси жінок нерідко знаходили свої яскраві характеристики в політичній риториці. Так, у 1908 р. «Gazeta Narodowa» (Львів) прикладом «справжньої польки» називала К.Потоцьку, котра, втративши чоловіка (вбитого українцем), знайшла у собі силу й милосердя просити помилування для його вбивці (М.Січинського). Шляхетна та добросердна – такий тип польки, на переконання автора газетної статті, був утіленням усєї польської історії – від королеви Ядвіги до сучасних героїнь. Натомість прикладом українки стала постать О.Січинської (матері вбивці галицького намісника), за словами львівського видання, «одержимої» українською ідеєю настільки, що вона затьмарила в ній християнку та матір.

Стиль книжки науково-популярний, не позбавлений публіцистичних прийомів зі властивою їм емоційністю. В останньому, четвертому, розділі монографії, присвяченому приватним практикам життя польських жінок, головними висновками авторки стали твердження про винятково важливе місце жінки-матері в польській родині, а також те, що вона була «провідною фігурою збереження пам'яті про національне минуле, минуле, що об'єднувало поляків Російської імперії, навіть якщо вони мешкали в Петербурзі або у Бердичеві» (с.269). О.Ніколаєнко акцентує на ролях матерів у спогадах, у формуванні індивідуальної пам'яті дітей (авторів цих спогадів), а також у відтворенні пам'яті про повстання (колективної травми, яку поляки намагалися забувати та зберігати водночас). Попри те, задекларований аналіз «гендерних аспектів формування пам'яті», на нашу думку, вимагав також детальнішої характеристики мемуарів чоловіків і жінок на предмет того, що пам'ятали (записували) ті й інші, що вважали слушним залишити про себе, які спогади домінували та чому. Цікавою була спроба аналізу організації простору в помешканнях

польського населення в його ґендерних диспропорціях. Найбільшу увагу авторки тут здобув польський маєток, а також товариське життя в ньому й навколо нього, «Київські контракти» та подорожі. Така різномірність охоплених питань залишає у читача враження певної еkleктичності, хоч загалом логіка таких поєднань зрозуміла.

Два вірша, авторства А.Міцкевича та С.Глінської, присвячені Польщі (та жінці як її втіленню), подані на останніх сторінках монографії, яскраво ілюструють час, про який ішлося у книжці, його головні ідеї щодо жінок. А також, як видається, ці поезії мали стати ілюстрацією до загальних висновків авторки про польських жінок Наддніпрянської України як таких, чиєю місією було плекання польськості у середовищі, яке цьому не сприяло та навіть заважало, з одного боку, і як тих, котрі відведені собі ролі намагалися примирити зі власним життям і бажаннями – з іншого.

І.І.Черчович (Львів)

PLOKHY S.
**THE GATES OF EUROPE: A HISTORY
OF UKRAINE. – NEW YORK: BASIC BOOKS,
2015. – 398 P.**

Плохій С.
**БРАМА ЄВРОПИ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. – НЬЮ-ЙОРК:
БЕЙСІК БУКС, 2015. – 398 С.**

В Україні давно й добре знають Сергія Плохія – випускника Дніпропетровського університету, учня М.Ковальського, фахівця з української історії XVII–XVIII ст. У 1990 р. у віці 33 років він захистив докторську дисертацію, від 1991 р. жив і працював в Едмонтоні (Канада), а 2007 р. став директором Українського наукового інституту Гарвардського університету (США). Спектр наукових інтересів С.Плохія в останні роки надзвичайно розширився й тепер охоплює всі періоди вітчизняної історії – від Русі до незалежної України.

Тим цікавіше ознайомитися з його останньою книгою, яка з'явилася на міжнародному ринку наукової літератури у грудні 2015 р.

За останню чверть століття історія України стала однією з найважливіших дисциплін у навчально-виховному процесі. У програмах загальноосвітньої школи вона замінила панівний раніше симулякр вітчизняної історії у вигляді «історії СРСР». Під цією назвою ховалася історія Росії з невеликими крапленнями минулого поневолених народів. Вона була обов'язковою для засвоєння всіма, хто свідомо або несвідомо готувався ввійти до складу «нової історичної спільноти – радянського народу». У Радянському Союзі все було «радянським» – народ, економіка, влада, культура, спосіб життя тощо. Проте в усіх випадках і формах прояву «радянське» непомітно оберталось на «російське». Створені в Інституті історії АН УРСР багатотомні курси історії України являли собою завантажений місцевими фактами кістяк російсько-радянської історії, який будувався на сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» та інших нормативних документах КПРС.

На рубежі 1980–1990-х рр. громадяни України отримали можливість опанувати історичні курси, створені представниками національної історіографії дореволюційного та емігрантського періодів, які раніше перебували у спецсховищах наукових бібліотек. До середини 1990-х рр. провідні позиції перейшли до перекладеного з англійської мови фундаментального посібника канадсько-професора українського походження О.Субтельного. Надалі загальноосвітні та професійні підручники з вітчизняної історії будувалися на підставі кількох видань колективної праці «Історія України: Нове бачення», підготовленої

провідними фахівцями академічних установ за загальною редакцією В.Смолія. Як виглядає на цьому тлі рецензований курс С.Плохія? Створювався він у 2014–2015 рр., тобто вже під час російсько-українського збройного протистояння на сході нашої країни. Президент Російської Федерації проголосив, що українці й росіяни – це, мовляв, фактично «один народ», а тому він вважає своїм державним обов'язком подбати про його безпеку. Іншими словами, сучасна Росія, як і дореволюційна Російська імперія, ставить під сумнів саме наше існування, не кажучи вже про національну державність і право перебувати в колі націй об'єднаної Європи.

Створюючи радянську імперію, більшовики визнали існування окремих від російського народів – українського й білоруського. Кожен із них здобув національну державність, а разом із нею – право на власну історію. Це був істотний прогрес порівняно з дореволюційною ситуацією, коли українців трактували етнографічною гілкою «єдиного російського племені». Йому довелося дорого заплатити за примарну державність, за право користуватися власною мовою у суспільно-політичному житті та за можливість розвивати у цензурованому вигляді «соціалістичну за змістом» національну культуру. Аби запобігти можливим проявам сепаратизму, Кремль не раз удавався до репресій, не зупиняючись навіть перед геноцидом. Червоний виклик, на який нам не вдалося результативно відповісти, обернувся втратою всього природного приросту населення на українських етнічних землях за останні сто років. А тепер ми стоїмо перед загрозою втратити все: і незалежність, і територію, і саму душу народу...

Безуспішність спроб відстояти Українську Народну Республіку в 1917–1920 рр. пояснювалася багатьма причинами, і незнання власної минувшини основною масою її громадян було однією з них. Як показує досвід, результативна відповідь на виклик путінської Росії теж вимагає знання вітчизняної історії. Важливе значення тут має не тільки реконструкція минулого України, здійснена за роки незалежності, але і його відсепарування від агресивних інтерпретацій минулого Росії.

Українську минувшину С.Плохій розглядає в рамках сучасної території України, тобто як історію всіх народів, що її населяли. Деякі з етносів стали родоначальниками нинішніх українців, інші не мали до них прямого відношення, але як перші, так і другі у своїх взаємовідносинах формували тканину вітчизняної історії. Велике князівство Литовське й Польське королівство виникають в авторському наративі з того моменту, як вони встановлюють контроль над територією, що входила до кордонів сучасної України. Так само про Велике князівство Московське заходить мова лише тоді, коли воно в боротьбі з Литвою за спадщину Київської Русі встановило на початку XVI ст. контроль над Чернігівською землею (с.65–66). Проблематика Русі розглядається винятково в рамках вітчизняної історії.

Книга С.Плохія складається з п'яти частин, поділених на п'ять – шість розділів кожна. Частина I містить у собі нариси про народи, що населяли територію України в первісні часи, а також про слов'ян додержавної епохи та про всі етапи історії Київської Русі. У частині II («Схід зустрічається із Заходом») ідеться про

формування козацької України та її історію аж до кінця гетьманських часів. У частині III автор розповідає про українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій із кінця XVIII ст. Частина IV («Світові війни») охоплює історичні періоди від визрівання Першої до завершення Другої світових війн. Заключна частина («Шлях до незалежності») починається з появи делегації радянської України на установчій конференції ООН у квітні 1945 р. й завершується сьогоденням.

С.Плохій адресує свою працю західному читачеві. Він розуміє, що його аудиторія не завжди покаже Україну на географічній карті, адже вона вийшла з тіні СРСР тільки після його розпаду. Політичні й до певної міри культурні процеси, які перебувають у центрі розповіді, максимально спрощуються, але не на шкоду науковому аналізу. Розповідаючи про них, автор часом апелює до інформації, якою напевно володіють читачі. Наприклад, у розповіді про кіммерійців причорноморських степів фігурує вигаданий письменником Р.Говардом образ «короля Кіммерії» Конана-варвара, що його блискуче відтворив у голлівудській стрічці 1982 р. А.Шварценеггер (с.5). Розповідаючи про індустріальну революцію на південному сході України в період між скасуванням кріпосного права та Першою світовою війною, С.Плохій звертається до біографії радянського вождя М.Хрущова, який у 1908 р. юнаком потрапив в Юзівку – селище, засноване на Донбасі британським підприємцем Дж.Юзом (с.181). Аби довести, що українські селяни неохоче йшли на заводи та фабрики найближчих міст під тиском аграрного перенаселення, надаючи перевагу землеробській праці на вільних землях у віддалених регіонах, автор згадує діда М.Горбачова по материнській лінії – П.Гопкала, який покинув своє село у Чернігівській губернії й оселився на Ставропіллі (с.183). Розповідаючи про те, що до 1914 р. понад 600 тис. українців з Австро-Угорщини в пошуках вільної землі перетнули океан, він згадує генерал-губернатора Канади в 1990–1995 рр. Р.Гнатишина, предки якого прибули в Америку з Буковини (с.184).

Свою розповідь С.Плохій починає з усталення термінів, що позначають національну належність жителів Східної Європи, адже це має принципове значення для відсепакування історії України від історії Росії. Як відомо, термін «Русь» у Східну Європу занесли вікінги, і він був прийнятий слов'янськими союзами племен разом із князями та дружинниками прибульців, котрі швидко ослов'янилися. Після розпаду Київської Русі й поглинення її земель сусідніми державами місцеве населення в Польському королівстві фігурувало під назвою «русинів», в Австрійській імперії – «рутенів» (латинізована форма русинів), а в Російській – «малоросів». Останнім терміном визначалося підпорядковане місце народу, який створив Київську Русь, у будованій «великоросами» новій імперії. Можна сказати навіть більше: творцям середньовічної імперії відмовили у праві на існування як окремому від великоросів народу. Тому лідери українського національного руху в XIX ст. не знали свого малоросійства й перетворили середньовічний топонім «Україна» на етнотопонім. Щоб з'єднати минуле Русі з майбутнім України, підкреслює С.Плохій, М.Грушевський назвав свій найвідоміший твір «Історією України-Руси» (с.ХХІІІ).

Як етнічна нація українці сформувалися більш-менш одночасно з іншими європейськими народами. У двох перших частинах рецензованої книги вони не фігурують. У частинах III–IV ця назва використовується як етнічна характеристика, а в добу незалежності українці виступають у книзі як громадяни України всіх національностей.

У розділах про Київську Русь С.Плохій уникає дискусій між норманістами й антинорманістами, що точилися з XVIII ст. Наїзди вікінгів він розглядає як органічний елемент руху надлишкового населення Скандинавії, котре не могло прогодуватися сільськогосподарською працею, а тому виплескувалося за межі свого кліматично несприятливого краю в інші регіони Європи й навіть у далеку, ще не відкриту європейцями, Америку. Дружини професійних вояків із Норвегії, Швеції та, можливо, Фінляндії, яких у Східній Європі називали «варягами», без особливих зусиль підпорядкували собі племінні союзи місцевого населення й заснували державу, яку тільки в XIX ст. називали «Київською Руссю». Аби підкреслити, що тубільна людність не мала прямого стосунку до грабіжницьких походів на Константинополь, якими полюбляють пишатися російські інтерпретатори історії, С.Плохій послуговується власними іменами вождів – Рорик (Рюрик), Гельгі (Олег). Щоправда Аскольд і Дір фігурують у нього під звичними іменами, адже інших ми не знаємо. Дотримуючись сучасних поглядів, автор вважає цих вождів такими самими варягами, як і Гельгі, а не місцевими князями (с.25).

Тримаючись обіруч за династію Рюриковичів, яка царювала в Москві аж до часів Івана IV та його сина Федора, російські історики «приватизують» її київських родоначальників. С.Плохій зауважує, що Ярослава Мудрого представлено на банкнотах обох країн, але по-різному (зокрема на російських він мало відрізняється від канонічного зображення московських царів з огрядними бородами; с.42). Можна додати, що черговим, у суто мілітаристській формі, викликом із боку Російської Федерації в боротьбі за історію стали назви атомних підводних ракетноносців нового покоління, споруджуваних на стапелях Северодвінська – «Володимир Мономах», «Князь Володимир», «Князь Олег».

Київська Русь розпалася на окремі князівства-землі до появи монголів в Європі, хоч релігійна й культурна єдність зберігалася. Галицько-волинські та владимириро-суздальські землі зазнали величезних втрат, але татаро-монгольське завоювання по-різному вплинуло на «дві Русі», як підкреслює С.Плохій. На землях Північно-Східної Русі монгольська присутність («ярмо») тривала до кінця XV ст. Залежність Південно-Західної Русі від монголів зберігалася до середини XIV ст. й була набагато меншою. Головним стало те, що обидві Русі почали розвиватися за різними геополітичними траєкторіями (с.50).

Від XIV ст. терени, на яких формувався український народ, було інтегровано у Велике князівство Литовське й частково в Польське королівство. Політика цих держав, так само, як і відносини між ними, стала визначальною для України. С.Плохій зауважує, що навряд чи можна переоцінити значення Люблінської унії 1569 р. для долі України. Об'єднання двох держав в одну мало наслідком розмежування України й Білорусії, оскільки вони опинилися в різних, хоч і союзних, політичних організаціях, а також інтелектуальне роз'єднання місцевих еліт (с.63–64).

Перебуваючи у залежності від Золотої Орди, великі князі московські за-
позичили від монголів ефективну адміністративну й військову адміністрацію.
Спираючись на підтримку ханів, вони об'єднали навколо Москви Північно-
Східну Русь, після чого звернули погляди на Новгородську землю та Південно-
Західну Русь. Литва поспішила об'єднатися з Польщею в єдину Річ Посполиту
якраз для того, щоб протистояти московській загрозі. Як указує С.Плохій, укра-
їнський нобілітет надавав особливого значення небезпеці з півдня, яка йшла
від Кримського ханства. Польське королівство було географічно ближчим до
українських земель, і місцеві магнати перейшли у васальну залежність від
королів (с.68). Здається, однак, що не меншу, якщо не більшу роль відіграла у
зосередженні всіх українських земель у кордонах Польщі інша обставина: тут
магнати користувалися істотно більшою свободою у відносинах із сюзереном,
аніж у Великому князівстві Литовському.

Другу частину книги присвячено історії козацької України. Автор за-
значає, що азово-чорноморські степи зазнали з кінця XV ст. відчутних змін.
Уперше з часів Київської Русі лінія поселень припинила відступ до поліських
боліт і Карпатських гір. Українці почали освоювати родючі землі степів, просу-
ваючись на схід і південь – у межі сучасних Донеччини та Луганщини й навіть
далі – до Кубані та Ставропілля в кордонах сучасної Росії (с.73).

Тим часом ногайські племена та кримські татари підпали під владу
Османської імперії. Виник попит на работоргівлю, жертвами якої найчасті-
ше ставали українські поселенці у степу. У XVI–XVII ст. на кримських рин-
ках було продано від 1,5 до 3,0 млн невільників. Аналізуючи работоргівлю,
С.Плохій зупиняється на долі всесвітньовідомої українки Роксолани. Вона
стала дружиною найбільш успішного в історії Османської імперії султана
Сулеймана, який правив із 1520 до 1566 рр., і матір'ю наступного повелите-
ля – Селіма II (с.75).

Намагаючись захистити себе, степові поселенці ставали не тільки земле-
робами, але й професійними вояками-козаками. Поступово козацтво збіль-
шувалося чисельно та почало перетворюватися на окремий стан у соціальній
структурі українського суспільства. Польські королі зробили спробу викорис-
тати його для захисту рубежів держави. Так з'явилося реєстрове козацтво.
Траплялося, що реєстровці воювали проти своїх працедавців. Наприкінці
XVI ст. вони під орудою К.Косинського вперше виступили проти королівської
адміністрації (с.78–79).

Визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Б.Хмель-
ницького С.Плохій називає «великим повстанням». Вона справді починалася
як козацький виступ – сьомий за півстоліття. Його ватажок виявився добрим
стратегом і заручився військовою допомогою хана, хоч союз запорозьких коза-
ків із кримськими татарами здавався протиприродним. Це допомогло коза-
цтву здобути блискучі перемоги на перших етапах протистояння з потужною
Річчю Посполитою.

Повстання, і С.Плохій це підкреслює, переросло у всенародну війну. На бо-
ротьбу піднялися селянські загони, атакуючи землевласників з їхніми при-
ватними арміями, католицьких священників, євреїв. Селянський стихійний

антисемітизм, треба було б додати, мав не стільки релігійну підоснову, як пише автор (с.99), скільки соціально-економічну, адже раніше українці та євреї жили у злагоді.

Після Люблінської унії землевласники – як польські, так і українські (котрі швидко полонізувалися) активно заводили на Правобережжі фільваркові господарства. Унаслідок напливу американського золота в Європі почалася «революція цін», ціни на зерно різко зросли. Продукування збіжжя на експорт виявилось надзвичайно вигідною справою, а тому землевласники самі взялися за господарювання, використовуючи примусову селянську працю. За строк, менший від тривалості людського життя, українське селянство закріпачили, нещадно експлуатуючи. Самі пани, як правило, розважалися у Варшаві, а управління фільварками доручали єврейським орендарям. Останні прагнули з надлишком витиснути з підданих ті суми, які заплатили землевласникам за оренду. Оскільки в тодішній структурі суспільства євреї були не стільки етнічною спільнотою, скільки соціально-економічним станом, обурення закріпачених селян перекинулося від панів та їхніх єврейських орендарів і лихварів на все єврейство.

Далі у книзі аналізується історія новопосталої Гетьманщини. Автор справедливо наголошує, що Б.Хмельницький як керівник ще не сформованої держави не міг власними силами протистояти військовій потузі Речі Посполитої. Сподівання на допомогу Османської імперії виявилися даремними. Султанська адміністрація (сам Мегмед IV був 9-річним хлопчиком) зобов'язала свого васала – кримського хана – допомогти гетьманові. Проте Іслам III Гірей уважав вигідною для себе постійну війну в Україні (с.106). Битву під Берестечком восени 1651 р. козаки програли саме «завдяки» ханові. Він же перешкодив Б.Хмельницькому скористатися наслідками здобутої восени 1653 р. перемоги під Жванцем.

У січні 1654 р. в обмін на обіцяну військову допомогу Б.Хмельницький визнав себе васалом московського царя Олексія Михайловича. С.Плохій наголошує, що поворот у бік Москви не був ані «возз'єднанням», ані «союзом двох братніх народів», як стверджувала радянська історіографія. Ні в Переяславі, ні в Москві в 1654 р. не послуговувалися етнічними категоріями, коли говорили про військовий альянс України з Росією, завойований ціною втрати суверенітету (с.104).

Через два десятиліття після Переяславської ради з'явилася праця архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля під назвою «Синопис». Утверджуючи свої позиції у вселенському православ'ї, київські монахи оголосили місто першою столицею московських царів і місцем народження російського православ'я. У «Синопису» фігурувала так звана «славоруська нація», покликана об'єднувати Московію й Гетьманщину в єдине політичне тіло. С.Плохій знову і з притиском повторює, що у XVII ст. московська еліта ще не дозріла до уявлення про етнічну спорідненість росіян та українців. Лише в XIX ст. ідеологи «православ'я, самодержавства, народності» належним чином оцінили корисність погляду на росіян і українців як представників однієї нації (с.121).

Постановка проблеми у заключному розділі другої частини книги («Вердикт Полтави») займає два абзаци, в яких стисло викладено думки, котрі автор далі розвиває на конкретному матеріалі. Вони настільки цікаві, що варто відмовитися від стандартів рецензії і просто процитувати їх (тим більше, що книга С.Плохія стане доступною для всіх нас тільки у випадку перевидання її українською мовою*):

«Козацька Гетьманщина, яка вижила під суверенітетом московських царів тільки на лівому березі Дніпра, послужила конструктивною основою низки державотворчих проектів. Один із них, тісно пов'язаний із терміном “Україна” і поглядами на Гетьманщину як на виразну козацьку державу та Вітчизну, перебував в основі розвитку сучасної української ідентичності. Інший, пов'язаний з офіційною назвою Гетьманщини (“Малоросія”), заклав основу для явища, що згодом стало відомим як “малоросійство”, тобто зображення України у вигляді Малої Росії, а українців – як частини російської нації.

Обидві інтелектуальних традиції співіснували в Гетьманщині напередодні останнього великого козацького виступу, керованого гетьманом Іваном Мазепою в 1708 р. Повстання спрямовувалося проти Російської держави й офіційного засновника Російської імперії Петра I. Воно зазнало невдачі, оскільки росіяни перемогли шведську армію, яку Карл XII ввів в Україну. Полтавська битва 1709 р. кардинально змінила долю козацької Гетьманщини й України у цілому. Втрати Карла обернулися подвійними втратами для Мазепи та його уявлення про Україну як державну цілісність, відокремлену від Росії. У наступні роки малоросійська інтерпретація тісно пов'язаної з Росією української історії й культури стала пануючою в офіційному дискурсі про Гетьманщину. Ідея України як окремого державного утворення, Вітчизни та справжньої нації повністю не зникла, але відсунулася від центру в українському дискурсі на ціле століття з гачком» (с.119).

Третя частина книги починається з розділу «Нові кордони», який присвячується характеристиці контурів українських земель у складі Російської й Австрійської імперій. Тут найбільш цікаві сюжети, пов'язані з урядовою та народною колонізацією азово-чорноморських степів. Кримське ханство, з яким козацька держава перебувала у складних і суперечливих відносинах, перетворилося на Таврійську губернію, котра проіснувала аж до повалення самодержавства й розпаду Російської імперії. Інкorporація його виявилася справою складною та довгою. До кінця XVIII ст. близько 100 тис. підданих хана, як пише С.Плохій, емігрували до Османської імперії. Однак причини міграції він називає, мабуть, навмання: бажання кримських татар жити під ісламським правителем, економічна криза, спричинена зникненням работорівлі та сподівань на військову здобич під час грабінницьких набігів (с.142). Кримські татари сформувалися як етнос на півострові й добре давали собі раду з примхливим

* У процесі підготовки цього числа «УІЖ» до друку стало відомо про вихід у харківському видавництві «Клуб сімейного дозвілля» українського перекладу книги С.Плохія під назвою «Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності» (прим. ред.).

кліматом, коли займалися сільськогосподарською працею. Причини втечі з Батьківщини полягали в надто важких умовах життя, створюваних російською адміністрацією, персонально зацікавленою у земельних масивах на субтропічному узбережжі Криму. За експертними оцінками (офіційна турецька статистика не знає ані кримських татар, ані курдів, ані мусульман іншого етнічного походження – тільки турки), у сучасній Туреччині проживають до 5 млн нащадків кримських татар.

Після скасування кріпосного права й побудови першої залізничної мережі за рахунок облігаційного капіталу західноєвропейських, переважно французьких, рантє, створилися умови для швидкого економічного розвитку південних губерній України – Херсонської, Катеринославської, Таврійської. Тут однаково високими темпами розвивалося зернове виробництво, видобуток кам'яного вугілля й залізної руди, і нарешті, виплавка металу та машинобудування. У Донецькому басейні сформувався один із найбільших у Російській імперії осередків важкої індустрії.

У книзі чимало уваги приділено проблемам, пов'язаним із релігією й церквою. С.Плохій підкреслює, зокрема, що Романови завжди переслідували греко-католиків, натомість Габсбурги створювали для них найбільш сприятливі умови. Більше того, австрійці всіляко заохочували той процес, який дістав помилкову назву «національного відродження» (адже нації вперше формувалися з наявного етнічного субстрату, а не «відроджувалися»). Мета такої політики була зрозумілою: український національний рух в Австрійській імперії треба було протиставляти більш розвинутому й добре організованому польському. На додаток, австрійці не бажали онімечувати «рутенів» і не бачили проблеми в перетворенні їх на розвинуту націю, тоді як росіяни прагнули знищити українців як самостійну націю (с.162).

Дві останніх частини книги практично не відрізняються за набором сюжетів та їх інтерпретацією від створюваних в Інституті історії України НАНУ впродовж останньої чверті століття синтетичних і монографічних праць. Тому немає сенсу переповідати українським читачам їх зміст. Доцільніше згадати про вади, що впадають в око фахівцеві з історії ХХ ст.

Четверта частина починається з розділу «Народження нації», а сам він – із пострілів сербського націоналіста Г.Принципа у Сараєві. Слід погодитися з назвою розділу, яка перебуває в конфлікті зі звичною, але насправді неточною назвою Винниченкового публіцистичного твору «Відродження нації». Однак заперечимо, нібито Перша світова війна мала своєю причиною агресивний націоналізм, який політично послаблював багатонаціональні імперії, передусім Австро-Угорську й Російську (с.202). Усе-таки основними гравцями в тогочасному світі були колоніальні, а не традиційні імперії – Британська, Французька, Німецька. Розпад їх припав на період після Другої світової війни (за винятком Німецької, чий володіння розподілили між собою переможці в 1918 р.). Основним винуватцем у розв'язуванні світової війни була Німеччина. Надто багато фактів вказують на особисту провину кайзера Вільгельма II Гогенцоллерна.

У розділі «Комунізм і націоналізм» читаємо: «XIII з'їзд партії, який відбувся в Москві у квітні 1923 р., тобто трохи більше, ніж за рік після створення Радянського Союзу, прийняв *коренізацію* як офіційну партійну й урядову політику». Сама коренізація розглядається як прискорення економічного розвитку неросійської периферії, а також як підтримка розвитку місцевих культур (с.231).

Тут потрібні деякі уточнення. У квітні 1923 р. відбувся XII з'їзд партії. Він справді взяв курс на коренізацію. Створення СРСР було задеклароване у грудні 1922 р., але фактично єдина багатонаціональна країна була організована по радянській лінії влітку 1923 р. Саме тоді УСРР позбулася наркомату зовнішніх справ. По партійній лінії, треба зазначити, єдина централізована країна існувала від початку завоювання влади більшовиками. Коренізація з усіма її національними різновидами, у тому числі українізацією, спрямовувалася на *вкорінення влади* в неросійській периферії. Вона справді мала своїм побічним наслідком прискорений розвиток національних культур і створювала сприятливі умови для перетворення етнічних спільнот на повноцінні нації. Однак не це, а тільки вкорінення влади було метою кремлівських керманців. Українізація територій із більшістю українського населення за межами радянської України тривала лише до 1932 р. Припиняючи її, Й.Сталін відкритим текстом заговорив про два різновиди українізації – «більшовицький» і «петлюрівський». Власне, із небажаними наслідками українізації, тобто з її «петлюрівським» різновидом, влада боролася завжди. Узяти хоча б кампанію «скрипниківщини», під час якої репресували тисячі українських інтелектуалів...

У процитованому вище уривку більшу увагу привертає словосполучення «партійна й урядова (тобто державна – *С.К.*) політика», яким партія відділяється від держави. Насправді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС складалася з двох різних організмів: зовнішньої та внутрішньої партій. Перша була монополюючою політичною партією. Вона, так само, як сотні тисяч депутатів рад різних рівнів, багатомільйонні професійні спілки, комсомол із підвідомчими дитячими організаціями піонерів та жовтенят, а також різноманітні громадські об'єднання, була «передавальним пасом» від влади до «мас». Сама ж влада, хоч і називалася «радянською», складалася з двох організаційно відокремлених гілок – власне радянської та партійної (з додатковою чекістською вертикаллю, тобто матеріальним утіленням диктатури партійних вождів в оманливій оболонці «диктатури пролетаріату»). Роздвоєність державної влади й неприсутність партії в перших конституціях створювали можливість будувати надцентралізовану державу як завгодно, у тому числі у вигляді «незалежних» радянських республік.

Відповідальні працівники обох гілок влади утворювали «внутрішню партію» – номенклатуру. Гілки влади й «передавальні паси» від влади до мас будувалися на засадах так званого «демократичного централізму» з безумовною підпорядкованістю нижчих за ієрархією ланок вищим. Якраз це призводило до максимальної концентрації влади на її вершині, де сходилися як партійна, так і радянська вертикалі. Треба додати, що керівні апаратні працівники

(номенклатура) було не носіями, а провідниками влади ЦК партії, його політичного бюро й генерального секретаря.

По суті, партія більшовиків, за винятком її оболонки у вигляді багатомільйонної політичної партії, складалася з двох організаційно різних, але поєднаних між собою державних структур: незалежної від виборців «внутрішньої партії» й радянських органів, які формувалися на виборах, до 1936 р. – не рівних, не загальних і не таємних. Конституція 1936 р. зробила вибори рівними, загальними й таємними, але здійснюваними за такою процедурою, завдяки якій з'явилося поняття «вільні вибори» – протилежне радянській «керованій демократії».

Отже словосполучення «партійна й урядова політика» не пасує створеній В.Леніним і вдосконаленій Й.Сталіним радянській політичній системі. С.Плохіїв слід було б урахувати протилежність між формою та суттю радянської влади, обґрунтовану у виданнях Інституту історії України НАНУ¹. На жаль, її неврахованість простежується впродовж усього аналізу вітчизняної історії радянського періоду. Узяти хоча б таке речення: «Реформи Горбачова зробили парламент найбільш важливою гілкою державного управління» (с.316). У цьому короткому й цілком вірному, хоч незрозумілому для читачів, реченні підбито підсумок усього того, що треба було б сказати, але що не було сказано раніше про суть радянської влади. Конституційна реформа 1988 р. зробила вибори в органи влади вільними, тобто незалежними від волі партійного керівництва. Тим самим здобутий народом після повалення самодержавства суверенітет, який після Жовтневого перевороту 1917 р. перейшов до більшовицьких вождів, повернувся народові. Іншими словами, СРСР перестав бути тоталітарною країною, хоч мало хто тоді (включно з М.Горбачовим) усвідомлював значення конституційної реформи в розпаді ленінсько-сталінської політичної системи. Оскільки на диктатурі партійних вождів трималася вся радянська імперія, тобто країни «ялтинської Європи» та союзні республіки, розпад її став неминучим.

У частині IV зустрічаємо декілька помилкових цифр або тверджень. Зокрема на с.210 указано, що чисельність австро-німецьких військ під час вторгнення в Україну 1918 р. становила 45 тис. чол. Німці тоді наступали силами 23-х дивізій на київському, австрійці – 10-ма дивізіями на одеському напрямках. Сукупна кількість військ Центральних держав дорівнювала, як зазначено в будь-яких виданнях, 450 тис. Очевидно, трапилася механічна помилка.

На с.220 С.Плохій припускає, що метою вторгнення польських армій в Україну у квітні 1920 р. було прагнення Ю.Пілсудського створити «український буфер» між Польщею й радянською Росією. Насправді очільник відродженої Польської держави не переймався інтересами свого союзника – С.Петлюри. Війна з Росією була для нього двобоєм Давида з Голіафом. Він наважився протистояти 5-мільйонній Червоній армії тільки тому, що

¹ Див., напр.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин, відп. ред. частини 1 В.А.Смолій, відп. ред. Частини 2 Ю.А.Левенець. – К., 2008. – 988 с.

достеменно знав: після перемоги над білогвардійськими генералами В.Ленін і Л.Троцький почали стягувати найбільш боездатні сили до лінії розмежування радянських і польських військ (кордон після розвалу Російської імперії не існував), щоб вторгнутися в Польщу й через неї – у Німеччину, аби радянлізувати обидві ці країни. Тому Ю.Пілсудський вирішив не чекати цього та розпочав наступ першим, щойно склалися сприятливі умови.

На с.249 зазначено, що в березні 1930 р. в УСРР було зареєстровано 1700 селянських хвилювань. Безумовно, десь у літературі фігурує така цифра. Однак Л.Віола після ретельного вивчення радянських архівів опублікувала монографію, в якій зазначено: кількість селянських хвилювань у березні становила 2945, а загалом за 1930-й рік – 4098².

С.Плохій стверджує, що 1930 р. радянська влада депортувала з УСРР у віддалені райони Казахстану та Сибіру 75 000 так званих «куркульських» сімей (с.250). Насправді відбулося дві хвилі розкуркулень. Так, у 1930 р. з України було виселено 31 593 домогосподарства, а в 1931 р. – 32 127 домогосподарств, загалом – 63 720³. Українських селян висилали переважно в Уральську область⁴.

Далі не можна обійтися без декількох цитат із рецензованої книги, що стосуються, як указує автор, «лінії Молотова – Ріббентропа». Ідеться про лінію розмежування «сфер обоюсторонніх інтересів у Східній Європі», як було сформульовано у секретному додатковому протоколі до договору про ненапад, укладеному 23 серпня 1939 р. між Німеччиною та СРСР (протокол відомий під назвою «пакту Ріббентропа – Молотова»). Щоб суть допущеної автором помилки стала зрозумілою, доцільно нагадати вказану в документі лінію розмежування: «У разі територіально-політичного переоблаштування областей, які входять до складу польської держави, кордон сфер інтересів Німеччини та СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сань»⁵. Отже цитуємо С.Плохія:

«Український партійний босс (М.Хрущов – С.К.) бажав приєднати до своєї республіки не тільки Львів та інші терени на схід від лінії Молотова – Ріббентропа, але також місто Хелм (Холм), розташоване в населеному здебільшого українцями регіоні – дружина Хрущова Ніна Петрівна Кухарчук походила саме звідти [...] Холм, зайнятий Червоною армією 23 липня (1944 р. – С.К.), став першим містом на захід від лінії Молотова – Ріббентропа, яке захопили совети, і першою резиденцією залежного від Москви польського уряду» (с.284–285).

«У лютому 1945 р., коли президент США Франклін Делано Рузвельт і прем'єр-міністр Британії Вінстон Черчилль прибули в Ялту, щоб обговорити зі Сталініним повоєнний устрій світу, ра-

² Viola L. Peasant rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – New York; Oxford, 1996. – P.138–139.

³ Davies R. W., Wheatcroft St.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – P.490.

⁴ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.3: Конец 1930–1933. – Москва, 2001. – С.143.

⁵ Год кризиса: 1938–1939: Документы и материалы. – Т.2. – Москва, 1990. – С.321.

дяньський лідер наполіг на визначенні нового кордону між СРСР і Польщею вздовж лінії Молотова – Ріббентропа» (с.285).

Коментуючи наведені висловлювання, треба зробити наголос на лінії, яка розмежовувала сферу «обопільних інтересів» у пакті Ріббентропа – Молотова. Визначена трьома річками (Нарев, Вісла, Сан), ця лінія віддавала Й.Сталіну переважну частину міжвоєнної Польщі: Західну Україну, Західну Білорусію, Люблінське й частину Варшавського воеводств. Передмістя Варшави – Прага, розташоване на правому березі Вісли, теж потрапляло до радянської «сфери інтересів».

За тиждень після укладення німецько-радянського договору про ненапад, 1 вересня 1939 р., А.Гітлер вторгся в Польщу. Маючи з останньою договірні зобов'язання, Великобританія та Франція 3 вересня оголосили Німеччині війну, хоч не були готовими до повномасштабного протистояння. У Берліні очікували, що радянські війська негайно перетнуть державний кордон Польщі, як це було передбачено у ході переговорів Й. фон Ріббентропа в Москві під час підписання договору від 23 серпня. Але готові до вторгнення підрозділи Червоної армії залишалися в місцях дислокації. Лише 6 вересня політбюро ЦК ВКП(б) схвалило рішення про воєнну операцію у суміжній країні. У ньому містився пункт, яким наркомам внутрішніх і зовнішніх справ доручалося терміново систематизувати відомості про Польщу та надати їх А.Жданову, котрого особливо цікавило, в яких воеводствах поляки становлять етнічну меншість⁶. 10 вересня В.Молотов попередив німецького посла в Москві Ф. фон дер Шуленбурга, що «вступ» Червоної армії в Польщу мотивуватиметься необхідністю «захистити від війни» (тобто від німців) «братні народи» – українців і білорусів. Таке мотивування, виправдовувався В.Молотов, необхідне, щоб радянський уряд зміг пояснити своє втручання в польські справи «широким масам» і не виглядав агресором в очах власного населення⁷. 14 вересня газета «Правда» виступила з редакційною статтею, яку підготував А.Жданов. У ній підкреслювалося: поразка польських армій у німецько-польській війні значною мірою зумовлювалася тим, що в багатонаціональній польській державі переслідують етнічних українців і білорусів. Нарешті 17 вересня В.Молотов повідомив польському послу в Москві В.Гжибовському, що Червона армія переходить кордон, аби «взяти під захист» життя та майно населення Західної України й Західної Білорусії.

Послідовність наведених фактів показує, що між 6 і 17 вересня 1939 р. у Кремлі опрацьовувалася мотивація вторгнення в Польщу, над якою не замислювалися, коли підписували договір про ненапад. Що змінилося між 23 серпня і 6 вересня? Відповідь лежить на поверхні: 3 вересня спалахнула Друга світова війна. У новій ситуації вихід Червоної армії на лінію, позначену в пакті Ріббентропа – Молотова, перетворював Й.Сталіна на союзника А.Гітлера. Натомість мотивація «визвольного походу» залишала СРСР немовби поза війною.

А.Гітлер був обурений, але він уже перебував у стані війни з великими

⁶ Лебедева Н.С. Четвёртый раздел Польши и катынская трагедия // Другая война: 1939–1945 / Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – Москва, 1996. – С.241–243.

⁷ Ширер У. Взлёт и падение Третьего рейха. – Т.2. – Москва, 1991. – С.5.

державами, а тому не міг сваритися зі Й. Сталіним. Останній 25 вересня 1939 р. зустрівся з німецьким послом і зробив пропозицію, від якої фюрер не міг відмовитися. Пропозиція ця стосувалася зміни радянсько-німецького кордону, котрий утворювався після поглинення Польщі державами-агресорами. У викладі В. фон дер Шуленбурга вона звучала так: «Він запропонував територію на схід від демаркаційної лінії (тобто лінії Ріббентропа – Молотова – С.К.) – усю Варшавську провінцію, яка простягається до самого Бугу, додати до нашої частки. За це ми повинні відмовитися від Литви»⁸.

Радянсько-німецький договір «про дружбу та кордони» було укладено в Москві 28 вересня 1939 р. Відповідно до нього на частку Німеччини припали польські землі площею 188 тис. кв. км із населенням 23 млн осіб, а на частку СРСР – 201 тис. кв. км із понад 12 млн осіб⁹. Лінія поділу двох держав мала власну назву. Це була лінія Керзона.

8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти визначила східний рубіж відроджуваної Польської держави. Кордон мав проходити від Гродно до населених пунктів Немирув, Дорогуськ, Устилуг, Грубешув, Крилув, на захід від Рави-Руської й на схід від Перемишля. За Польщею залишалися споконвічні українські землі, що входили до складу Галицько-Волинського князівства – Холмщина, Сянщина, Підляшся, Лемківщина. У цілому, однак, цю лінію було сформовано за етнічним принципом. 11 липня 1920 р., коли Червона армія розгорнула наступ на Варшаву, міністр закордонних справ Великобританії Дж. Керзон запропонував радянському уряду припинити війну й зупинитися на відстані 50 км від лінії, визначеної Верховною радою Антанти в 1919 р. Відтоді вона й здобула назву за прізвищем британського міністра. Укладенням договору «про дружбу і кордони» з гітлерівською Німеччиною Й. Сталін сигналізував Лондону й Парижу, що він обмежується територією, яка не повинна була б входити до складу Польщі за рішенням цих держав двадцятирічної давності.

Отже ми розібралися з лініями Ріббентропа – Молотова та Керзона. Тепер розберемося з таким твердженням С.Плохія:

«Масова мобілізація в Україні (йдеться про спалах національно-визвольного руху в 1989–1991 рр. – С.К.) мала регіональні особливості, визначені історією. У Галичині, на Волині й до певної міри на Буковині – територіях, приєднаних до СРСР на підставі пакту Молотова – Ріббентропа, мобілізація була подібною до такої, як у державах Балтії, так само анексованих Радянським Союзом на початку Другої світової війни» (с.316).

Верховні Ради радянських прибалтійських республік відразу після виборів 1990 р. заявили, що Латвія, Литва й Естонія були позбавлені незалежності внаслідок договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. II з'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. дав нищівну політичну та правову оцінку як

⁸ Там же. – С.8.

⁹ *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S.32.*

цьому актові, так і ретельно замовчуваному всіма вождями КПРС секретному додатку до нього, який на Заході було оприлюднено одразу після початку «холодної війни», оскільки німецький примірник документа за підписами Й. фон Ріббентропа та В.Молотова опинився в руках союзників. Це позбавляло перебування прибалтійських республік у складі СРСР будь-якої юридичної основи, і національно-визвольний рух у них розгортався під знаком таврування пакту Ріббентропа – Молотова.

Виникає ось яка колізія. Ми можемо, услід за істориками й політичними діячами країн Прибалтики, стверджувати, що СРСР анексував у 1939–1940 рр. західноукраїнські землі, і радянська окупація тривала аж до його розпаду. Це твердження справедливе, його не можна оскаржити. Та як бути з твердженням комуністів про те, що «збирачем» етнічних земель в єдиній українській державі був Й.Сталін? Як поєднати терміни «анексія» та «возз'єднання»? І на решті, чи треба, засуджуючи пакт Ріббентропа – Молотова, «віддати» західноукраїнські землі Польщі й Румунії?

Румунські політики після 1991 р. майже відкрито висували до України територіальні претензії. Указуючи на аморальність пакту Ріббентропа – Молотова та його нечинність із погляду міжнародного права, підштовхувані політиками громадські діячі організували численні мітинги, на яких заявляли: Україна повинна повернути Румунії Північну Буковину, Хотинщину, Придунайський край, якщо вона прагне залишатися демократичною державою. Із року в рік урядові кола Румунії ухилялися від укладення з нашою країною міждержавного договору з визнанням існуючих кордонів. Українські дипломати на переговорах заявляли, що посилення румунської сторони на пакт Ріббентропа – Молотова безпідставні. Передачу Бессарабії й Північної Буковини Радянському Союзу легітимізував Паризький мирний договір. Румунія як союзниця гітлерівської Німеччини, котра вторглася у 1941 р. у СРСР своєю мільйонною армією, була змушена укласти цей договір у лютому 1947 р. Паризький документ став ланкою у цілісній системі повоєнного європейського устрою. На територіях, які відійшли від Румунії за підсумками Другої світової війни, споконвіку проживало українське населення. Ці аргументи, будучи справедливими самі по собі, не впливали на бухарестських дипломатів. Але Румунія прагнула ввійти в НАТО, і тому змушена була врегулювати територіальні проблеми з суміжними державами. 2 червня 1997 р. президенти України (Л.Кучма) й Румунії (Е.КонстантINESКУ) підписали договір про дружбу, співпрацю та добросусідство з визнанням існуючих кордонів.

Боротьба різних політичних сил за прийнятний для кожної з них українсько-польський кордон тривала з 1918 по 1945 рр. Після розпаду СРСР між Україною й Польщею не виникали територіальні суперечки, оскільки обидві сторони не пов'язували возз'єднання українських земель із пактом Ріббентропа – Молотова. Ключ до розв'язання проблем запропонував В.Черчилль на Тегеранській конференції глав урядів трьох держав антигітлерівської коаліції в листопаді – грудні 1943 р. Повоєнна Польща мусила погодитися на спільний кордон по лінії Керзона з деякими відхиленнями на свою користь. Як компенсацію

вона одержувала старовинні польські землі до лінії Одер – Нейссе, що їх упродовж століть колонізували німецькі поселенці. Деталі переформатування кордонів Польщі було остаточно узгоджено на Ялтинській (лютий 1945 р.) і Потсдамській (липень – серпень 1945 р.) конференціях глав урядів трьох держав.

Військові й цивільні втрати України у Другій світовій війні С.Плохій запозичує з невідомого джерела (популярне видання не має наукового апарату) та називає цифрою до 7 млн осіб, що становило б 15% довоєнного населення (с.291). Існують, однак, інші підрахунки. Так, втрати військовослужбовців із числа громадян України становили 4,1 млн осіб (убиті, загинбі в полоні, зниклі безвісти, померлі в госпіталах). Втрати цивільного населення в період окупації визначаються у 4,5 млн осіб (убиті, померлі з голоду, жертви епідемії, зниклі безвісти)¹⁰. Отже можна вважати, що сукупні втрати України дорівнюють 8,6 млн осіб (з 26,6 млн по СРСР у цілому), тобто приблизно третині загальносоюзних. Однак, як справедливо зазначав М.Коваль, за достовірність цифр по Україні та по СРСР поручитися не можна, адже вони встановлювалися через багато десятиліть після війни¹¹.

Існують також розрахунки М.Ковалю (Інститут історії України НАНУ) і В.Косика (Сорбонна, Франція). Вони спираються на повоєнні дані й в обох випадках виходять на цифру 8 млн осіб, тобто 19% наявного населення. Однак цифри збігаються тільки тому, що В.Косик на півмільйона зменшував фронтові втрати порівняно з даними М.Ковалю, а останній збільшував на таку саму величину тиллові втрати порівняно з даними В.Косика¹². У будь-якому разі наведені С.Плохієм цифри втрат треба було б підкорегувати.

Розповідь про незалежну Україну займає у С.Плохія десятку частину книги. Він підійшов до висвітлення цього періоду надзвичайно відповідально. У рецензента, котрий щойно закінчив монографію про шляхи розвитку України за 25 років незалежності, немає конкретних рекомендацій щодо вдосконалення цієї частини книжки. Загалом залишається побажати авторові дальших творчих успіхів.

С.В.Кульчицький (Київ)

¹⁰ Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941–1945. – К., 2000. – С.561.

¹¹ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С.18.

¹² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.120; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993. – С.454.

ХРОНІКА

І.І.Боровець (Кам'янець-Подільський)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА І СЛОВАЧЧИНА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІФИ, РЕАЛІЇ, ПАМ'ЯТЬ», А ТАКОЖ ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ ТА СЛОВАЧЧИНИ

1–2 липня 2016 р. на базі Ужгородського національного університету відбулися дві важливих для розвитку вітчизняної історичної науки міжнародних подій. Першого дня організовано пленарне засідання та роботу секцій конференції «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять» за участю провідних українських та словацьких дослідників. Другий день відзначився засіданням оновленого складу Комісії істориків України та Словаччини на тему «Актуальні проблеми і нові міфи в сучасній українській і словацькій історіографії: Перспективи наукових досліджень та міжнародної співпраці».

Співорганізаторами міжнародного наукового форуму з українського боку стали Інститут історії України НАНУ та Ужгородський національний університет (УжНУ), а зі словацького – Інститут суспільних наук САН (м. Кошице) й інститут історії філософського факультету Пряшівського університету. Проведення заходу стало можливим за фінансової підтримки С.М.Аржевітіна.

На пленарному засіданні конференції, яке відкрив член-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф., завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ *С.В.Віднянський*, з вітальними словами до її учасників звернулися: д-р політ. наук, проф., проректор із науково-педагогічної роботи УжНУ *М.О.Лендєл*; генеральний консул Словацької Республіки в Ужгороді *Я.Бур'янова*; канд. іст. наук, доц., декан історичного факультету УжНУ *В.І.Феніч*; член-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф., заступник директора Інституту історії України НАНУ, співголова Комісії істориків України та Словаччини *Г.В.Боряк*; канд. іст. наук, доц., провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Центру суспільних і психологічних наук САН, співголова Комісії істориків України та Словаччини *М.Гайдош*; д-р економ. наук, проф., завідувач кафедри Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана *С.М.Аржевітін*. На чотирьох секціях конференції було заслухано одинадцять наукових доповідей. Модерували засідання *Г.В.Боряк*, *М.Гайдош*, *С.В.Віднянський*, *С.Конечний*.

Значний науковий і пізнавальний інтерес, а також активний відгук серед учасників викликала стартова доповідь ініціатора й натхненника наукового форуму – чл.-кор. НАН України *С.В.Віднянського* на тему «Світ напередодні Другої світової війни: історіографічні інтерпретації початку війни». Доповідач досконало проаналізував основні

суперечності в оцінках та позиціях істориків щодо хронологічних меж, періодизації, причин і передумов, ролі й місця різних держав у світовому конфлікті.

Доповіді *І.І.Боровця* (канд. іст. наук, доц. кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка) та *І.М.Ліхтея* (канд. іст. наук, доц., завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Ужгородського національного університету) було присвячено, відповідно, історичним обставинам проголошення незалежності Словаччини 14 березня 1939 р. та розвитку радянсько-словацьких міждержавних взаємин у 1939–1941 рр. У дискусії взяв участь *І.О.Шніцер* (канд. іст. наук, доц. кафедри нової і новітньої історії та історіографії УжНУ), який наголосив, що в умовах зовнішньополітичної кризи Чехословаччини вересня 1938 р. словацькі політики розглядали можливість автономного статусу Словаччини у складі Польщі.

С.Конечний (канд. іст. наук, доц., провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Центру суспільних і психологічних наук САН) презентував узагальнюючий погляд на проблему автономії Підкарпатської Русі в міжвоєнній Чехословаччині. Він виокремив головні чинники, які перешкождали конструктивній співпраці офіційної влади та автономістів. Для вітчизняної історичної науки вельми важливе спостереження доповідача, що центральна пражська влада розуміла політичний зміст автономії в європейському сенсі, тобто винятково як форму місцевого самоврядування. Натомість підкарпатські автономісти тяжіли до американської моделі автономії з порівняно широкими політичними повноваженнями.

Гостру дискусію викликала оригінальна доповідь *С.М.Аржевітіна* «Новий документальний погляд на історію Карпатської України». Дослідник наголосив, що для українського населення Друга світова війна фактично розпочалася 15 березня 1939 р. зі збройної агресії Угорщини проти щойно проголошеної Карпатської України. Словацький фахівець *М.Гайдош* та деякі інші учасники конференції, відзначивши новизну такої інтерпретації, усе ж висловили заперечення щодо перегляду офіційної дати початку Другої світової війни, адже, на їхню думку, сутички угорських військ та підрозділів «Карпатської Січі» були збройним конфліктом регіонального, а не світового масштабу. Компромісна позиція українських і словацьких істориків знайшла вираження в тому, що тогочасні події на Закарпатті не претендують на світовий масштаб воєнних дій, проте, зважаючи, що вони принесли горе в українські родини, новий змістовий акцент усе ж залишається у силі.

Обідню частину засідання завершила доповідь *Ю.В.Данильця* (канд. іст. наук, доц. кафедри історії України УжНУ) «Канонічні проблеми православної церкви на Закарпатті та в Східній Словаччині напередодні та в роки Другої світової війни». Фахівець окреслив напрями функціонування православної церкви, персональний склад вищої ієрархії та її взаємовідносини з владою Чехословаччини й Угорщини, втручання політики та війни в повсякденне життя православної релігійної громади краю.

Після перерви роботу наукового зібрання продовжив *О.Є.Лисенко* (д-р іст. наук, проф., завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ). В основній частині доповіді він окреслив значення українського чинника у війні в геополітичному, цивілізаційному, економічному, соціальному вимірах. Зазначив, що боротьба за українські території стала важливою складовою стратегічних планів СРСР й Німеччини. Звернув увагу на необхідність поглибленого дослідження всього спектру тогочасного суспільного життя, у тому числі повсякдення

в умовах війни, болючого питання колабораціонізму, різних течій руху Опору тощо. Також доповідач відреагував на порушену проблему періодизації війни, зазначивши, що про хронологічні рамки історики мають не антагоністично сперечатися, а коректно й компромісно домовлятися на певній базовій і найбільш прийнятній історіографічній платформі. Пояснюючи позицію української сторони у цьому питанні О.Є.Лисенко підкреслив, що не слід плутати власне категоричну націоналістичну історіографію, сегмент якої у громаді професійних істориків України дуже невеликий, з україноцентричним баченням історичних проблем – базовою ідеєю більшості досліджень. Водночас такий підхід, на думку доповідача, відкритий для обговорень і продуктивних дискусій.

Посилений інтерес в аудиторії викликала доповідь *В.М.Грицюка* (канд. іст. наук, доц. Національного університету оборони України ім. І.Черняхівського) «Підготовка і проведення операцій Українського фронту у 1939 р.». Аналізуючи процес розгортання з'єднань Червоної армії для проведення наступальної операції у Західній Україні, фахівець сформулював ширше контекстне узагальнення. Він спостеріг, що алгоритм дій, наказів та рішень радянських воєначальників був аналогічним у 1938 р. (під час вересневої чехословацької кризи), 1939 р. (наступ на Польщу), 1940 р. (підготовка операції проти Румунії), навесні 1941 р. (організація оборонних заходів проти вже очевидної на той час агресії Німеччини). Цей дослідницький висновок вельми чітко та рельєфно характеризує реальну роль СРСР у тогочасних подіях у Центрально-Східній Європі.

Р.А.Офіцинський (д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри історії України УжНУ) ознайомив учасників конференції з ситуацією на Закарпатті восени 1939 р. а саме – хвилею польської еміграції в умовах поразки армії II Речіпосполитої від німецьких і радянських військ. Доповідач зазначив, що в очах більшості емігрантів край був транзитною територією для подальшого виїзду в Угорщину, яка, незважаючи на свій союзницький відносно Німеччини статус, прийняла близько 100 тис. поляків. Певна частина біженців вирушила також у Румунію.

У рамках секції «Пам'ять про події початкового етапу Другої світової війни» вельми пізнавальною стала доповідь-презентація *Т.В.Пастушенко* (канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ) «Початок Другої світової війни у спогадах мешканців Закарпаття (на матеріалах інтерв'ю з Центру усної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка)». Після короткого екскурсу в методологію усної історії доповідачка презентувала системний аналіз спогадів сучасників подій війни на Закарпатті. Загальний висновок продемонстрував, що для пересічних людей початок війни пов'язувався не з глобальними політичними й воєнними подіями, а зі власним досвідом пережитого. Тому для одних початком війни стала угорська агресія в березні 1939 р. (що підтверджує окреслену вище позицію С.М.Аржевітіна), для інших – мобілізація в армію Угорщини для бойових дій у східній кампанії влітку 1941 р., а переважна більшість населення реально відчула на собі війну лише у вересні – жовтні 1944 р., тобто з перебігом Карпатсько-Ужгородської операції Червоної армії.

Завершилася конференція доповіддю-презентацією *Л.Гарбульової* (канд. іст. наук, доц., директор інституту історії філософського факультету Пряшівського університету). Вона ознайомила учасників заходу зі змістом збірника «Нариси з історії Підкарпатської Русі 1919–1945», в якому вміщено статті словацьких дослідників про місце й роль Закарпаття в історії міжвоєнної Чехословаччини та період Другої світової війни в історії краю.

Загалом конференція відбулася на високому організаційному та науковому рівнях, доповіді відзначалися глибиною дослідження, змістовною та логічною довершеністю. Характерні риси розглядуваних проблем – їх наукова новизна й актуальність. Усі учасники активно обговорювали та дискутували з приводу тих чи інших питань. Виголошені доповіді будуть опубліковані у 6-му випуску наукового збірника УжНУ «Історичний часопис з богемістики і словакістики», який від 5-го числа (2016 р.) став також науковим періодичним виданням Комісії істориків України та Словаччини.

Наступного дня відбулося засідання Комісії істориків України та Словаччини у складі 9 осіб (загальна кількість членів комісії – 14). Українську частину представляли: Г.В.Боряк (співголова), С.В.Віднянський (заступник співголови), І.І.Боровець (секретар української частини), О.С.Лисенко, І.М.Ліхтей – члени. Зі словацького боку були присутні: М.Гайдош (співголова), С.Конечний (заступник співголови), Л.Гарбульова (секретар словацької частини), П.Шворц – член.

Г.В.Боряк та *С.В.Віднянський* охарактеризували основні тенденції, здобутки, проблеми розвитку історичної науки в Україні, зокрема презентували нові видання Інституту історії України НАНУ, в яких уміщено статті, гасла, довідкову інформацію про історію Словаччини: 24-й випуск міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки», у склад редколегії якого входить М.Гайдош; 5-й і 6-й томи енциклопедичного довідника «Україна в міжнародних відносинах», в одному з яких уміщено довідкову інформацію І.І.Боровця про президента Словацької Республіки Й.Тисо; черговий випуск анотованої енциклопедії «Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин», де спеціальну рубрику відведено українсько-словацьким міждержавним відносинам тощо.

І.І.Боровець повідомив, що члени української частини підготували декілька рецензій на книжки та збірники, присвячені проблемам історичного розвитку Словаччини, а 16 січня 2016 р. у спеціалізованій вченій раді Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка було успішно захищено кандидатську дисертацію Р.М.Майора на тему «Український національний рух на Закарпатті: генеза, розвиток і характерні риси (1848–1919 рр.)».

І.М.Ліхтей презентував черговий, п'ятий, випуск наукового збірника «Історичний часопис з богемістики і словакістики» та звернув увагу на домовленість із керівництвом інституту історії філософського факультету Пряшівського університету щодо роботи над спільним проектом «Стан дослідження історії Словаччини в українській історіографії та історії України у словацькій історіографії».

М.Гайдош свій виступ присвятив здобуткам словацької частини комісії, згадавши проведення міжнародних конференцій, присвячених діяльності УПА, національним радам у Карпатському регіоні в перші повоєнні роки. Професор Пряшівського університету *П.Шворц* запропонував більш широкий підхід до завдань діяльності Комісії істориків України та Словаччини, зокрема вказав на необхідність залучення до її роботи наукової молоді з метою розширення дослідницького кола й проблематики словацько-українських відносин.

Л.Гарбульова поінформувала, що українська проблематика перебуває у центрі уваги братиславського дослідника М.Даніша, відомого українознавця М.Неврлого (останній підготував фундаментальну «Енциклопедію української культури»). *М.Шмігель* із Банської-Бистриці вивчає діяльність УПА. Інститут історії

філософського факультету Пряшівського університету видає три періодичних наукових журнали, серед яких електронний «Dejiny.sk», вони приймають до друку матеріали українською мовою. Захищено кандидатську дисертацію «Українська еміграція в міжвоєнній Словаччині», в якій особливу увагу приділено долі та трудовій діяльності українських лікарів у Словаччині. Функціонує кафедра україністики, де у серпні 2016 р. відбувся захист дисертації на тему «Україна в 1919–1922 рр.». Словацькі фахівці регулярно публікуються в «Історичному часопису богемістики та словакістики». *Л.Гарбульова* підкреслила, що через організацію SAIA подаються заявки на гранти щодо академічного обміну, здійснюється організаційне сприяння молодим дослідникам. Дещо гірше виглядає справа співпраці між університетами України та Словаччини. Останніх чотири роки українська сторона не подає заявок щодо обмінів, тому зараз така форма взаємодії фактично не функціонує. Але відновити співробітництво між вишами можливо та необхідно.

За підсумками доповідей і виступів було вироблено спільні пропозиції щодо перспективного плану роботи комісії:

- розробити організаційні механізми дослідження теми з орієнтовною робочою назвою «Свій – чужий»: образ історії України у підручниках вищої і середньої школи Словаччини;

- організувати наукові дослідження на загальну тему «Українсько-словацькі відносини: історія та сучасність» і розпочати підготовку до укладення словника з проектною назвою «Спільні проблеми спільних подій», гасла якого присвячуватимуться контроверсійним питанням українсько-словацьких взаємин;

- розпочати підготовку збірника «Україна і Словаччина у Другій світовій війні» з рубриками, присвяченими політиці, економіці, повсякденному життю, колабораціонізму тощо;

- розпочати збір матеріалів та підготовку до видання енциклопедичного довідника «Словаки в історії України і українці в історії Словаччини»;

- розробити план-проспект і започаткувати збір матеріалів та підготовку до видання наукового збірника «Закарпаття в міжнародних відносинах і зовнішній політиці держав Карпатського регіону в ХХ ст.»;

- активізувати практику обмінів між НАНУ та САН з організацією наукових відряджень українських істориків до Словаччини;

- проаналізувати умови й узяти участь в оголошеному конкурсу спільних дослідницьких проектів НАНУ та САН на 2017–2019 рр.;

- вивчити можливість організації наукових дискусійних зустрічей із доповідями на спільні теми українських і словацьких дослідників для формування компромісних оціночних позицій та підходів;

- сприяти відновленню співпраці між вишами України та Словаччини з урахуванням досвіду співробітництва між Ужгородським і Пряшівським університетами;

- створити адресну книгу членів Комісії істориків України та Словаччини для взаємного вільного обміну матеріалами й опублікувати в електронному часопису «Dejiny.sk» короткі відомості про членів комісії.

Наступне засідання Комісії істориків України та Словаччини відбудеться у Словацькій Республіці в 2017 р.

О.М.КАЛИЩУК (ЛУЦЬК)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

Науковий захід відбувся 23–25 червня 2016 р. в Луцьку та селищі міського типу Шацьк. Організаторами конференції стали Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Український інститут національної пам'яті, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», представництво Польської академії наук у Києві, генеральне консульство Польщі в Луцьку. Участь у форумі взяли понад 40 дослідників з України, Польщі, Литви, які розглянули особливості етнополітичних відносин у роки Другої світової війни у країнах Центрально-Східної Європи.

Від імені організаторів і господарів конференції її учасників привітали декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки д-р іст. наук, проф. *Анатолій Шваб*, директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України д-р іст. наук, проф. *Микола Литвин*, представниця Українського інституту національної пам'яті в Луцьку канд. іст. наук *Леся Бондарук*, представник Польської академії наук у Києві д-р габіліт., проф. *Генрік Собчук*, консул Республіки Польща в Луцьку *Кшиштоф Савіцький*.

Пленарне засідання вів та виступив із доповіддю директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича *Микола Литвин*. Було відзначено, що з нацистською окупацією розгорнувся не лише рух опору, але й розпочалося взаємопоборення між сусідніми народами. Водночас тривала дискусія українських і польських істориків щодо характеру, перебігу й наслідків військово-політичного протистояння між двома народами в роки Другої світової війни. Конференція продовжила діалог, започаткований науковими семінарами «Україна – Польща: важкі питання», які відбувалися по чергово в Україні та Польщі впродовж 1990–2000-х рр.

Згідно з задумом організаторів, жорсткий регламент доповідачів не обмежував, що дозволило розгорнуто представити свої погляди на наукові проблеми, дати відповіді на питання, які виникали в учасників заходу, провести жваві дискусії. Першим було виголошено реферат д-ра іст. наук, проф. *Івана Патрільяка* (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка). Доповідач наголосив на необхідності вписання подій Другої світової війни для їх розуміння у ширший історичний контекст, відзначив складність і спекулятивність теми балансу жертв. Гострим та актуальним стало питання означення волинських подій 1943 р. І.Патрільяк висловив слушні аргументи проти терміна «геноцид». Його колега з Польщі д-р габіліт., проф. *Ґжегож Мотика* (Інститут національної пам'яті, Варшава) звернув увагу присутніх на ставлення українських мешканців Волині до «антипольської акції» Української повстанської армії. При цьому він наголосив на організованому характері дій насамперед відділів УПА, та заперечив стихійність нападів на польські населені пункти влітку 1943 р. За переконанням фахівця без долучення структур ООН конфлікт між українцями та поляками не набув би таких масштабів. Представниця Литви, канд. іст. наук *Віталія Стравінскене* (Інститут історії Литви) окреслила основні складові литовсько-польського конфлікту у военний час та показала міграцію з Литви до Польщі як спробу зняття міжнаціональної напруги в 1944–1947 рр.

Важливим питанням історичної дискусії щодо волинської трагедії, яке має непересічне значення для сьогодення та майбутнього, стало визначення передумов

і чинників українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Про це говорили доктори історичних наук, професори *Микола Литвин* (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України) та *Богдан Гудь* (Львівський національний університет ім. І.Франка). На протигагу польським колегам Б.Гудь інтерпретував події на Волині 1943 р. як селянську війну, своєрідну жакерію, акцентуючи увагу насамперед на соціально-економічному підґрунті цього протистояння. Зміну етнічного складу населення східних воєводств II Речіпосполитої через міграційну політику польської влади, що вплинуло на подальші події, проаналізував д-р іст. наук, проф. *Анатолій Шваб* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки). Д-р іст. наук, проф. *Володимир Трофимович* (Національний університет «Острозька академія») у своїй доповіді наголосив на радянському чиннику в розгортанні українсько-польського конфлікту 1939–1945 рр., який теж слід брати до уваги при вивченні подій Другої світової війни. Про досвід історичної дискусії на прикладі міжнародних наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання» присутнім нагадав канд. іст. наук, проф. *Микола Кучерена* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки).

Баланс жертв українсько-польського протистояння – болюче та гостродискусійне питання, що ще раз підтвердили учасники й гості конференції. Д-р фізіол., проф. *Ігор Галагіда* (Гданський університет) представив статистику українських жертв протистояння на Холмщині та Підляшші в 1942–1943 рр. Як зауважили присутні, питання саме українських жертв загалом малодосліджене, а тому будь-які кроки у цьому напрямі важливі. На моральному вимірі теми наголосив представник польської антикомуністичної опозиції, депутат Сейму, співорганізатор Комітету солідарності з Україною *Збігнев Буяк*, звернувши увагу присутніх на необхідність подолання народами-сусідами травматичного досвіду Другої світової війни.

Краще зрозуміти ті чи інші історичні явища дозволяє порівняння з подібними процесами в інших державах та серед інших народів. Спробу компаративістики етнічних конфліктів у роки Другої світової війни на прикладі українсько-польського та сербсько-хорватського протистояння представила д-р іст. наук, проф. *Оксана Калищук* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки). Канд. іст. наук *Ігор Шупак* (Український інститут вивчення Голокосту «Гкума») здійснив компаративістський аналіз волинської трагедії й Голокосту, заперечивши типологізацію першої як геноциду, подібного до другого.

Загострення етнічних відносин у роки війни увиразнює ставлення до євреїв. Цьому питанню було присвячено доповіді представників Рівненського державного гуманітарного університету д-ра політ. наук, проф. *Максима Гона* та канд. іст. наук *Наталії Івчик*, а також д-ра іст. наук, проф. *Олексія Гончаренка* (Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди), канд. іст. наук *Юрія Митрофаненка* (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. В.Сухомлинського), представників Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова канд. пед. наук, доц. *Тамари Бакки* та канд. іст. наук *Тетяни Мелещенко*, канд. іст. наук *Файни Винокурової* (Державний архів Вінницької області).

У рамках конференції відбулася презентація монографії О.Калищук «У тіні Волині? Історія vs пам'ять» (Львів, 2016 р.), присвячена українсько-польському протистоянню в роки Другої світової війни.

Результати роботи міжнародної наукової конференції свідчать про необхідність відновлення діяльності Українсько-польської історичної комісії та про нагальність діалогу між дослідниками з України й Польщі. Матеріали наукового заходу будуть опубліковані.

О.М.Піх (Львів)

II МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (XX – ПОЧАТОК ХХІ ст.)»

Співорганізаторами наукового форуму, який відбувся 25 травня 2016 р. у Львові, традиційно виступили центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, а також Міжнародний центр правових та історико-політичних досліджень країн Центрально-Східної Європи Київського університету права НАНУ. Проведення чергової конференції, присвяченої українсько-польським відносинам новітньої доби, обумовлено потребою обговорити складні проблеми громадсько-політичних, культурно-освітніх та релігійних взаємин українців і поляків у XX – на початку ХХІ ст. у контексті європейської історії, а також проаналізувати роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних і політичних пріоритетів сучасних України й Польщі.

У роботі конференції взяли участь представники багатьох міст нашої країни (Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Луцька, Острога, Житомира, Харкова та ін.), а також гості з Польщі, Німеччини, Чехії. Учасників форуму привітали директор Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України д-р іст. наук *Микола Литвин* і директор Міжнародного центру правових та історико-політичних досліджень країн Центрально-Східної Європи канд. юрид. наук *Уляна Андрусів*. На пленарному засіданні було заслухано доповіді представників центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України д-ра іст. наук *Андрія Боляновського* («Українсько-польське прикордоння у роки Другої світової війни») та канд. іст. наук *Олега Піха* («Місце України у східній політиці Республіки Польща (1991–2004)»). Дискусійними виявилися виступи чеського фахівця д-ра *Ондржея Кліпи* («Радянська правова спадщина в незалежній Українській державі») та німецького історика д-ра *Франка Грельки* («Діяльність лібералів в Україні (1905–1944)»), які представляли центр міждисциплінарних польських досліджень Європейського університету Віадріана (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Робота конференції проходила у двох секціях: на першій обговорювалися особливості суспільно-політичного життя та відносини України й Польщі, на другій – етнокультурні, релігійні процеси. Широка тематика спонукала представників різних гуманітарних дисциплін до жвавих дискусій. Виголошені доповіді стосувалися як історичного минулого, так і сучасного розвитку України й Польщі. Так, доповідачі не оминули увагою проблеми функціонування політичних партій, їх ідеологічні платформи та взаємовпливи в контексті східноєвропейського суспільно-політичного розвитку першої половини ХХ ст., а також торкалися різноманітних аспектів українсько-польських відносин у соціальній і військовій сферах. Зокрема ці проблеми проаналізували канд. іст. наук. *Андрій Кліш* («Питання українсько-польської співпраці у діяльності християнських суспільників (20–30-ті рр. ХХ ст.)»), *Тарас Гриневич* («Українське питання в ідеології польських націоналістичних партій в 1930-х рр.»), канд. іст. наук *Віталій Виздрік* («Великі землевласники Галичини періоду Другої Речі Посполитої»), канд. іст. наук *Володимир Старка* («Українські та польські селяни в умовах становлення радянського тоталітаризму (1939–1941)»), д-р іст. наук *Андрій Харук* («Українсько-польська співпраця в галузі авіаційної промисловості: історія та сучасний стан»),

Віктор Кирея («Щоденне життя та побут особового складу авіації Галицької армії у період українсько-польської війни 1918–1919 рр.». Представник інституту історії Жешувського університету *Петро Олеховський* виголосив повідомлення «Поляки та українці у міжвоєнному Львові – зображення сусіда у спогадах», яке викликало серед присутніх жваву дискусію.

Складні сторінки українсько-польських відносин у період Другої світової війни та в перші повоєнні роки, передумови, хід і наслідки депортаційних акцій знайшли відображення у виступах д-ра іст. наук *Володимира Трофимовича* («Українці і поляки на Холмщині (1939–1943)»), д-ра іст. наук *Оксани Калішук* («Конфліктогенний потенціал історичної пам'яті (на прикладі українсько-польських взаємин середини ХХ ст.)»), *Віталія Солов'я* («Особливості етнокультурного та політичного життя на Поділлі в роки нацистської окупації»), канд. іст. наук *Володимира Кіцака* («Депортація українців як необхідна складова становлення та стабілізації нового західного кордону ЄСРР»), д-ра іст. наук *Галини Стародубець* («Особливості політико-пропагандистського супроводу процесу радянізації західних областей України в 1944–1946 рр.»), канд. іст. наук *Ігоря Любчика* («Лемківське питання – складова етнополітичних експериментів Польщі у ХХ ст.»), *Богдана Барана* («Діяльність ВО “Сян” проти депортації українців Закарпаття») та ін.

У виступах порушувалися проблеми розвитку і співпраці українського й польського дисидентських середовищ, а також особливості постсоціалістичного розвитку Польщі та України, формування нової якості польсько-українського співробітництва на сучасному етапі в контексті політичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі кінця ХХ – початку ХХІ ст. Змістовними були доповіді канд. політ. наук *Христини Чушак* («Українське питання в політичній думці та публіцистиці “лондонської” еміграції (1940–1980)»), *Павла Лодина* («Співпраця Богдана Осадчука з паризькою “Культурою”»), канд. іст. наук *Миколи Ґеника* («Заяви у справі принципів польсько-української співпраці 1987 р. у досягненні міжнародного примирення»), *Олексія Поповича* («Українсько-польське протистояння в українських мас-медіа (2005–2014)»).

Значний інтерес викликали повідомлення щодо національно-культурного життя українців і поляків та питання взаємовпливів цих народів у галузі освіти й науки, а також ролі церков як консолідуючого, духовно-просвітницького чинника. Про це, зокрема, ішлося у виступах канд. іст. наук *Наталії Булик* («Львівське археологічне середовище кінця ХІХ – поч. ХХ ст.: до українсько-польської співпраці і протистояння»), канд. іст. наук *Наталії Мисак* («Роль вищих навчальних закладів Галичини у процесі становлення української інтелігенції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.»), канд. іст. наук *Оксани Рудой* («Мовна політика Другої Речі Посполитої в галузі освіти»), канд. іст. наук *Марини Чебан* («Осередки української історичної науки у Львові (1918–1939)»), д-ра іст. наук *Василя Футали* («Національно-культурне життя українців у Другій Речі Посполитій: польське бачення»), *Андрія Щеглова* («Кадетський корпус №1 у Львові як культурний осередок міжвоєнного міста»), *Юрія Скіри* («Греко-католицька церква у змаганнях за вищу національну освіту в Галичині у 1900–1939 рр.»), канд. іст. наук *Любомира Хахули* («Національно-культурне та релігійне життя українців в ПНР / поляків в УРСР»), канд. іст. наук *Тараса Горбачевського* («Римо-католицька церква в незалежній Україні: інституалізаційний розвиток та культурно-освітня діяльність»).

Конференція засвідчила високий фаховий рівень учасників з України та зарубіжжя. Широкий спектр порушених питань, активні дискусії щодо них вказали на значне зацікавлення дослідників проблемами українсько-польських відносин у контексті етнополітичних процесів у Центрально-Східній Європі. Це дозволяє говорити про можливість проведення таких наукових зустрічей на постійній основі, із розширенням тематики та географії учасників.

Д.В.Тоїчкін (Київ)

II МІЖНАРОДНА ЗБРОЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

Організований Національним музеєм історії України, Національним військово-історичним музеєм України, Інститутом історії України НАНУ захід відбувся 16–18 травня 2016 р. в Києві. Спонсорами й партнерами конференції виступили приватний «Feldman Family Museum» (Харків), компанія «Lezo group» (Київ), міжнародна дослідницька група «Razmafzar», журнал «Антиквар» (Київ). У столиці України зібралися дослідники з різних країн, у тому числі учасники першому подібного форуму, що відбувся 2014 р. Приїзд у Київ добре знамих у світі фахівців різних спеціалізацій відображає рух вітчизняного зброєзнавства в такому надзвичайно важливому напрямі, як інтеграція у світовий науковий простір. Відомо, що історія зброї зазвичай пов'язана з комплексними дослідженнями, тож на конференцію зібралися історики, археологи, музейники, мистецтвознавці та ін.

Теоретичну частину заходу було побудовано за тематико-хронологічним принципом. Доповіді групувалися в тематичні блоки: проблеми колекціонування й експонування колекцій зброї; проблеми військової антропології; археологічні знахідки зброї та їх дослідження; дослідження зброї у військовій історії, спеціальних історичних дисциплінах і мистецтвознавстві; історія артилерії та ручної вогнепальної зброї тощо.

Відкриття й перший день конференції проходили в Національному військово-історичному музеї України. Учасників привітав директор закладу – *В.Таранець*. У вступному слові ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Д.Тоїчкін* зупинився на історії форуму, особливостях організації, підсумував головні наукові здобутки минулого зібрання. Перший доповідач – *Ірина Форостян* (Музей мистецтва Метрополітен, Фонд дослідження давніх цивілізацій (FRAC), Музей Трипілля, Нью-Йорк, США) – озвучила привітання учасникам конференції від керівництва відділу зброї та обладунків музею Метрополітен та від Музею козацтва «Нова Кубань». Фахівець звернула увагу на актуальну проблему відсутності в найбільших світових зібраннях представницьких колекцій української культурної спадщини, поділилася сучасними методами роботи музейників у США. Із поточною роботою над музейними колекціями зброї та її перспективами учасників конференції ознайомили наук. співроб. відділу зброї Львівського історичного музею *Андрій Панів* та ст. наук. співроб. науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського *Роман Прохватило*. Засновник і технічний директор Італійської федерації історичного фехтування проф. *Андре Луно-Синклер* (Мілан, Італія) висвітлив проблеми еволюції фехтувальної та бійцівської систем в Італії у зв'язку з розвитком зброї і соціальним контекстом на основі досліджених писемних, ілюстративних джерел. Порушена проблематика викликала жваву дискусію, значно перевищивши часові рамки доповіді. Інший надзвичайно ґрунтовний виступ фахівця у галузі історії зброї Давньої Персії та перських бойових мистецтв д-р *Манучер Моштар Хорасані* (Франкфурт-на-Майні, Німеччина) присвятив дослідженню, порівнянню й реконструкції технік стрільби з луку. Історик зброї, викладач Національного інституту східних мов і цивілізацій (INALCO) проф. *Ярослав Лебединський* (Париж, Франція) проаналізував унікальні археологічні знахідки, адже вперше на теренах Західної Європи було виявлено зброю, котру можна визначити як мечі аланів. Це неабияк розширює досі відомий ареал побутування так званих «зубчастих клинків».

Доповідач запропонував цікаву гіпотезу їх культового значення. Детальній атрибуції мечів другої половини XIV – початку XV ст. з міста Белза, які нині зберігаються у Львівському історичному музеї, присвятив свою доповідь професор кафедри історії України та етнокомунікації інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» д-р іст. наук *Святослав Терський*. Аспірант кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича *Віталій Калініченко* розповів про нові знахідки предметів середньовічного озброєння з Рухотинського городища. Асистент кафедри історії слов'ян Київського національного університету ім. Тараса Шевченка канд. іст. наук *Артем Папакін* розглянув проблему походження шоломів типу II (за класифікацією А.М.Кірпи́чнікова) у зв'язку зі скандинавською торгівлею та воєнними походами у Східній Європі X ст. Останнім у перший день конференції став виступ наук. співроб. центру краєзнавства ім. академіка П.Т.Тронька Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна канд. іст. наук *В'ячеслава Грекова* («До питання використання давньоруського іконопису як джерела з історії комплексу озброєння»).

Другий день конференції, який проходив у Національному музеї історії України, відкрила відомий фахівець у галузі археометалогії, доцент, ад'юнкт-професор приватного Університету Гофстра (Гемпстед, штат Нью-Йорк, США) д-р *Енн Феєрбах*, яка дослідила проблему походження та поширення торгівельними шляхами середньовічних європейських мечів із булатними клинками «Ульфберт». Завідувач кафедри економічної історії Білоруського державного економічного університету, доц., д-р іст. наук *Юрій Бохан* (Мінськ, Білорусь) на основі речових і писемних джерел простежив західноєвропейський вектор розвитку військової справи й комплексу озброєння Великого князівства Литовського у XIV–XV ст. Після доповіді доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету канд. іст. наук *Володимира Гуцула*, присвяченої реєстру надвірної роти короля Яна Ольбрахта Ягеллона за 1500 р., виступив наук. співроб. Інституту біоорганічної та нафтохімії НАН України канд. хім. наук *Володимир Прокопенко* (Київ) з двома доповідями, поєднаними спільною проблематикою: дослідник проаналізував характерні типи обоймиць шабельних піхов на теренах Східної Європи та Північного Кавказу – від форми XIII–XIV ст. зі специфічними «плечиками» до «крильців» XV–XVIII ст., характерних, зокрема, для так званих «шабель-чечуг». Гарячі дискусії викликали виступи, присвячені такому різновиду клинкової зброї, як корд. Зауважимо, що подібна проблематика доволі рідкісна в наукових дослідженнях, її ґрунтовне вивчення давно назріло. Магістр історії, дослідник озброєння та матеріальної культури України XIV–XVII ст. *Святослав Сичевський* (Київ) детально розглянув три корди з нових надходжень Національного музею історії України, зупинившись також на походженні та історії використання самого терміна «корд». Викладач кафедри економіки та аналізу Вінницького національного аграрного університету канд. економ. наук *Дмитро Коляденко* доповів про значне поширення корда на руських теренах у XV–XVI ст. Провід. наук. співроб. Національного музею історії України канд. іст. наук *Олена Попельницька* (Київ) розглянула характеристики та історію появи в музеї двох комплектів захисного військового спорядження – півобладунку Франциска Медичі другої половини XVI ст. та італійських кавалерійських обладунків початку XVII ст.

Після обіду для учасників конференції було організовано змістовну екскурсію по залах Національного музею історії України, відтак засідання поновилося. Започатковану в перший день заходу тему спеціальних історичних дисциплін,

пов'язаних зі зброєзнавством, продовжили дві доповіді. Журналіст, громадський діяч, член Міжнародного клубу колекціонерів «Фалеристика» та Асоціації філателістів України *Роман Григор'єв* (Бар, Вінницька обл.) проаналізував зображення зброї на нагородах країн світу. Завершила тематичний блок заступниця головного зберігача фондів Національного музею історії України канд. іст. наук *Олена Походяца* доповіддю «Зображення зброї на князівських портретах Вишневецьких та Збараських з Вишневецького замку».

Низку виступів було присвячено історії артилерії. Доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка канд. іст. наук *Олексій Сокирко* присвятив свою доповідь ретроспективному огляду технічного потенціалу артилерії Лівобережної Гетьманщини XVII – середини XVIII ст. Ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ канд. іст. наук *Олег Мальченко* (Київ) розглянув зображення двох трофейних гармат з альбому Ф.Я.Телотта початку XVIII ст. За малюнками шведського художника дослідник атрибутував дві українських гармати, відлиті в Лівобережній Гетьманщині наприкінці XVII ст. для потреб Стродубського полку. Завершила «гарматну тему» конференції аспірантка Національного університету «Львівська політехніка» *Мар'яна Верхотурова* доповіддю «Огляд колекції мортир Львівського історичного музею».

Останньою в теоретичній частині наукового форуму стала доповідь ст. наук. співроб. Національного музею історії України, завідувача сектору декоративно-ужиткового мистецтва *Олени Шевченко*, яка розглянула рідкісний зразок нагородної зброї – призову драгунську шашку зразка 1881 р., установивши її виробника та власника нагороди.

На завершення другого дня конференції засновник музею-скансену історії сільського господарства Волині, письменник, дослідник мілітарної культури українського козацтва д-р *Олександр Середюк* (с. Рокині, Волинська обл.) презентував учасникам заходу документальний фільм про обласну молодіжну громадську організацію «Школа козацького гарту», а також свою книгу «Лицарі Сонця».

Третій день конференції вже за традицією було присвячено унікальному науково-практичному семінару, де дослідники військової антропології представляли реконструкції бойових технік, проведені на основі ретельного аналізу писемних, речових і зображальних джерел. Захід відбувся у спорткомплексі Київської міської федерації айкідо айкікай. Перші чотири години пройшли під керівництвом д-ра *Манучегра Мошгара Хорасані*, який провів семінар «Традиційні бойові мистецтва Ірану». Семінаром «Фехтування рапірою й дагою та ранній кулачний бій: подібність технік» керував проф. *Андре Луно-Синклер*. Окрім учасників конференції до семінару долучилися члени клубу історичної реконструкції «Guild of Duel Fencing Ukraine».

Спеціальна культурна програма, запропонована учасникам конференції, презентувала найбільші в нашій країні державні та приватні колекції зброї. Гості мали можливість ознайомитися із зібраннями Національного музею історії України, Національного військово-історичного музею України, Чернігівського історичного музею ім. Василя Тарновського, Львівського історичного музею, тематичною виставкою «Feldman Family Museum» (Чернігів), колекцією Євгена Гредунова (Бровари, Київська обл.).

Можемо констатувати, що чергова зброєзнавча конференція суттєво розширила географію учасників – як прибулих, так і заочних. Загалом форум характеризувався

багатством дискусій, на заваді яким не став мовний бар'єр. Основними робочими мовами було визначено українську та англійську, утім обговорення велося також білоруською й російською. Саме через таку багатомовність конференції збірник її матеріалів заплановано як дві окремих книжки, одна з яких міститиме доповіді суто англомовних учасників та буде повністю орієнтована на міжнародну читацьку аудиторію. Таким чином захід, залишившись українським за походженням і місцем проведення, уже набув інтернаціонального значення та продовжує розвиватися.

ЮВІЛЕЇ

Г.В.Боряк (Київ), І.Б.Матяш (Київ)

ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Р.Я.ПИРОГА

Руслан Якович Пиріг як науковець викликає повагу продуктивністю, знанням історичних джерел і наполегливістю в пошуках істини, а як людина – толерантністю, мудрістю й любов'ю до навколишнього світу та його мешканців. У свій ювілей залишається взірцем для молоді як із точки зору життєвого оптимізму, так і з огляду на наукові плани та послідовність їх утілення. Ключовим визначенням його позиції в українській і світовій науці можна вважати двоедину сутність – це історик та архівіст найвищої проби, а головною особливістю діяльності на високих державних посадах – вміння чесно робити свою справу, відсутність «картинної» амбітності й повага до людей.

Нині, із відстані у три чверті віку земного буття Р.Я.Пирога, рельєфно бачиться, що його шлях до професійної діяльності історика й архівіста не був простим. Очевидно, далися взнаки драматичні перипетії воєнної доби, на яку прийшлася його поява на світ і дитинство. Народився він 16 червня 1941 р. у Львові, де працювали батьки. Уже на другий день війни не стало старшої сестри Людмили. У 1943 р. під Ленінградом загинув батько. Дитинство пройшло на Полтавщині. У виборі школярем-медалістом професії визначальною стала мамина «профорієнтація» на лікарську справу. Навчання в медучилищі, робота сільським фельдшером, служба в армії зайняли сім років. Це була важлива життєва школа для юнака.

У 1965 р. Р.Я.Пиріг став студентом історичного факультету Харківського державного університету. Саме під час практики у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (ЦДАЖР), який тоді знаходився у Харкові, розпочалося його знайомство з архівами. Навряд чи один із найкращих студентів істфаку думав, що згодом вони стануть невід'ємною частиною його життя. Однак засвоєні з допомогою досвідченого фахівця-архівіста, кандидата історичних наук Є.П.Шаталіної ази архівної науки запам'яталися йому на все життя.

Практичне опанування методів роботи з архівною інформацією відбувалося під час навчання в аспірантурі. Майбутньому завідувачеві архіву ЦК КПУ довелося за своїти специфіку діяльності Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, обласних партархівів.

Доступ до інформації мав декілька рядів бар'єрів: необхідно було отримати відповідну форму допуску, дозвіл секретаря обкому партії, мати прошитий та опечатаний зошит із пронумерованими сторінками. Крім того, описи фондів рясніли штампами на кшталт «У читзал не видавати», витяги з документів «перлюстрували» працівники архіву, а сам зошит із витягами нерідко пересилали до 1-го (спеціального) відділу університету, де дослідник мав працювати з власними записами. Очевидно, це був важливий досвід. Про особливості паралельного функціонування двох архівних фондів – Архівного фонду КПРС і Державного архівного фонду СРСР – він згодом неодноразово писатиме у своїх архівознавчих публікаціях та в підручнику «Архівознавство».

На початку 1980-х рр. доля знову наблизила Р.Я.Пирога до архівів. Як консультант сектору суспільних наук ЦК КПУ він опікувався діяльністю Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР і долучився до реформування системи архівних установ в умовах «перебудови», зокрема проблеми розширення доступу до партійних архівів, а з червня 1989 р. – йому довелося втілювати цю ідею у життя на посаді заступника директора Інституту історії партії при ЦК КПУ – завідувача партійного архіву.

Сталося так, що Р.Я.Пирогові одному з перших довелося звернутися до табуваної за радянського часу теми – дослідження історії голоду 1932–1933 рр. в Україні. Колектив сектору партійного архіву, очолюваного ним, проводив виявлення та копіювання засекречених документів про голод, у тому числі й у ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. Уперше зібрані, ці матеріали подавали страхітливую картину масової смертності, вражаючого людську уяву канібалізму. Копії їх отримав кожен із членів політбюро ЦК КПУ. Роботі архівістів сприяла ухвалена 26 січня 1990 р. постанова політбюро «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». Уперше вищий керівний орган КПУ визнав голод початку 1930-х рр. «справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства», засудив безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. Інституту історії партії й «Політвидаву України» доручалося видати збірник наукових статей та архівних документів про голод.

У 1990 р. впорядкований Р.Я.Пирогом і колегами збірник статей та документів побачив світ («Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»). Це був справжній прорив у царині джерелознавчого забезпечення досліджень складної і дражливої теми. Одним із перших долучившись до вивчення історії Голодомору Р.Я.Пиріг продовжив активно досліджувати джерелознавчі аспекти цієї проблеми після проголошення державної незалежності України. Разом із В.Маняком, Л.Коваленко, В.Марочком, Д.Калеником він став одним із фундаторів Асоціації дослідників голодоморів.

У незалежній Україні логічним було припинення, а потім і заборона діяльності КПУ, у зв'язку з чим гостро постало питання збереженості документів поточного діловодства та архівів партії. Динамічний розвиток політичної ситуації вимагав негайних дій. Разом із начальником Головархіву Б.В.Іваненком 25 серпня 1991 р. склали проект постанови Президії Верховної Ради України про передачу компартійних документів до державної архівної служби. Уже наступного дня відповідну постанову було опубліковано.

Незабаром колишній партархів реорганізували у Центральний державний архів громадських об'єднань України, а його директором призначили Р.Я.Пирога. Він також став членом колегії Головархіву й очолив раду директорів центральних держархівів.

До буденної копіткої роботи з приймання на державне зберігання документів поточно-го діловодства ЦК КПУ та їх науково-технічного опрацювання на початку 1990-х рр. додалося приймання документів колишнього КДБ УРСР – архівно-слідчих справ, приведення їх до стандартів державної архівної системи. Оскільки ця категорія матеріалів стала підґрунтям великої роботи з реабілітації жертв політичних репресій, у ЦДАГО України було створено першу в нашій країні інформаційно-довідкову систему справ репресованих. Фахівці розпочали вивчення джерелознавчих аспектів інформаційного потенціалу архівно-слідчих справ. На базі архіву відбулася науково-практична конференція, присвячена цій проблемі.

У середині 1990-х рр. співробітники ЦДАГО України проводили активну роботу з оприлюднення інформації раніше «закритих» документів. Зокрема Р.Я.Пиріг опублікував листи М.С.Грушевського, В.К.Винниченка, М.С.Хрущова, В.С.Стуса, документи про Чорнобильську трагедію, політичні репресії тощо. Його особисті дослідницькі інтереси як історика сконцентрувалися у цей час на вивченні життя й діяльності М.С.Грушевського, останньому десятиліттю життя якого було присвячено докторську дисертацію Р.Я.Пирога («Життя і діяльність М.С.Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920–1930-ті рр.)», 1994 р.).

Р.Я.Пиріг брав активну участь у розробленні українського архівного закону у складі робочої групи (Б.Іваненко, К.Новохатський, Г.Портнов, І.Усенко), яка й підготувала законопроект «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Верховна Рада України ухвалила його 24 грудня 1993 р. Цей правовий акт мав історичне значення для архівного будівництва, а дата прийняття закону завдяки зусиллям Р.Я.Пирога з 1998 р. відзначається як професійне свято архівістів – День працівників архівних установ. Водночас Р.Я.Пиріг працював як науковець у сфері архівознавства. Із доповідями, присвяченими аналізу тогочасних тенденцій архівного будівництва, інтеграції документів компартії до державної архівної системи він виступав на міжнародних конференціях у Тель-Авіві, Варшаві, Будапешті та ін.

У березні 1998 р. президентським указом Р.Я.Пиріг був призначений начальником Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. За словами тодішнього віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань академіка В.А.Смолія, ця кандидатура мала суттєві переваги – майже десятирічний стаж керівництва архівною установою, авторитет науковця (доктор наук, професор), обізнаність із державною архівною системою. Сам Руслан Якович згадував, що на новій посаді зіткнувся з безліччю нерозв'язаних проблем, насамперед фінансового, матеріально-технічного характеру. Зокрема довелося «добувати» кошти, щоб підключити опалення та демонтувати великий димар аварійної котельні, ліквідувати заборгованість із зарплати й ще маса господарських справ. «Ходіння по муках» до Міністерства фінансів і Державного казначейства назавжди закарбувалися в його пам'яті...

Попри дефіцит бюджетного фінансування, апарат Головархіву на чолі з Р.Я.Пирогом активно працював над виробленням і реалізацією державної політики в галузі архівної справи та діловодства. Подальшого поглиблення набув процес демократизації архівної сфери, розширення доступу до документної інформації, насамперед матеріалів КПУ та КДБ УРСР, які надійшли на державне зберігання. Це сприяло ліквідації сформованих радянською системою бар'єрів доступу до архівної інформації, створювало сприятливі умови для дослідницької роботи, вивчення «закритих» сторінок минулого, відтворення історичної пам'яті українського народу.

Напруженою була праця Держкомархіву, співробітників галузевого наукового інституту зі створення нормативно-правової та методичної бази реформування архівної справи, забезпечення прав держави і громадян щодо ретроспективної інформації. Водночас велася розробка таких фундаментальних актів, як «Основні правила роботи державних архівів», удосконалювалися «Переліки типових документів, що створюються в діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, інших установ організацій і підприємств», типові положення про архівні установи різних рівнів тощо.

Очолованому Р.Я.Пирогом апарату Головархіву доводилося шукати відповіді на виклики тогочасних процесів трансформації суспільства. Зокрема як реакція на появу приватного сектору документотворення й документообігу було розпочато створення трудових архівів – спеціалізованих сховищ при органах місцевого самоуправління. Вони повинні були опікуватися прийняттям на зберігання документів ліквідованих підприємств, організацій, установ, які не мали правонаступників. Велику роботу провів апарат Головархіву – Держкомархіву та місцевих архівів зі забезпечення збереженості документів колишніх колгоспів і радгоспів. Держкомархів також уживав заходів для вдосконалення приймання й забезпечення збереженості документації по виборах народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів.

Державні архіви також виконали величезний обсяг робіт, пов'язаних із соціальним захистом жертв нацистських переслідувань. Станом на середину 2002 р. до установ системи Держкомархіву звернулися понад 1 млн 180 тис. громадян України та інших країн, колишніх примусових працівників нацистської Німеччини. Їм було надано 836,5 тис. позитивних висновків, що забезпечило право на відповідні компенсаційні виплати. Хоч, зрозуміло, негативні відповіді вимагали ще більшої пошукової роботи. Упродовж 1998–2002 рр. Р.Я.Пиріг входив до спостережної ради Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України.

З ініціативи Р.Я.Пирого у ході адміністративної реформи 1999 р. центральний орган виконавчої влади у сфері архівів та діловодства отримав вищий статус – Державного комітету архівів. 10 січня 2000 р. Р.Я.Пиріг став його головою. Під керівництвом фахівця енергійна робота команди досвідчених архівістів і відомих дослідників дала суттєвий імпульс у справі інформатизації галузі, розвитку наукових студій з архівознавства й документознавства, удосконаленні архівного законодавства, розширенні міжнародного співробітництва. Пріоритетним напрямом архівної галузі стала інформатизація установ. Початок системної роботи у цій сфері було покладено створенням центру інформаційних технологій і запуском офіційного веб-сайту Держкомархіву. Розпочалося створення електронної версії центрального фондового каталогу, який мав інтегрувати окремі сегменти фондових каталогів архівних установ України.

Змін вимагало й архівне законодавство. Р.Я.Пиріг очолив підготовку нової редакції закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Робоча група архівістів, істориків, правників, виходячи з восьмирічної практики реалізації цього нормативного акта, внесла до законопроекту істотні корективи, що торкалися вдосконалення й розширення функцій архівних установ стосовно зберігання соціально значущих документів недержавної сфери, повноважень архівів щодо управління у сфері діловодства, штрафних санкцій за порушення архівного законодавства, соціального захисту архівних працівників. Нову редакцію профільного закону Верховна Рада України ухвалила у грудні 2001 р. Відтепер працівники центральних державних архівів отримали статус державних службовців.

У полі уваги керівника Держкомархіву перебували питання, пов'язані з діяльністю галузевого науково-дослідного інституту та підготовки кадрів істориків–архівістів. Постійні контакти підтримувалися з профільними кафедрами Київського й Харківського національних університетів, Київського національного університету культури і мистецтв. Р.Я.Піріг брав участь у роботі авторських колективів навчально-методичного комплексу з архівознавства для студентів вищих навчальних закладів: підручника «Архівознавство», навчального посібника «Історія архівної справи в Україні», «Хрестоматії з архівознавства».

На рубежі 1999–2000-х рр. тривав процес інтеграції архівів України до міжнародної архівної спільноти. Було укладено угоди про співробітництво з архівними службами Грузії, Туреччини, Угорщини, а також з Генеалогічним товариством штату Юта (США). Р.Я.Піріг брав участь у заходах, які проводилися під егідою Міжнародної ради архівів, у міжнародних наукових конференціях, Міжнародному конгресі архівів в Іспанії (2000 р.).

У червні 2001 р. Р.Я.Піріг відзначав 60-річний ювілей. Вітання колег і друзів, присвоєння звання заслуженого діяча науки і техніки України спонукали до роздумів про зміну діяльнісних пріоритетів. Пригадується, як у зв'язку з отриманням державної нагороди Руслан Якович жартував: «Звання “заслуженого” натякає на відпочинок, а “діяча науки” – вказує куди слід прямувати».

Через деякий час Р.Я.Піріг прийняв нелегке, але усвідомлене рішення – залишити державну службу. Із відповідною заявою він звернувся до глави держави. Водночас у листі до колег-архівістів наголошував: «Для керівника надзвичайно важливо піти вчасно. Тому думаю, що цей крок ви оціните як вчинок. Свої подальші плани пов'язую з науково-педагогічною роботою. Буду радий, якщо мій досвід та інтелект ще прислужиться архівній справі».

Від липня 2002 р. розпочався новий, академічний, етап діяльності Р.Я.Пірога-історика. Він перейшов на роботу до Інституту історії України НАНУ, викладав архівознавство в київських університетах, співпрацював із редколегіями історичних та архівознавчих часописів. Його дослідницькі інтереси зосередилися на проблемах історії Української революції 1917–1921 рр., зокрема періоду гетьманату, чому він присвятив декілька монографій («Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією», 2008 р.; «Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси», 2011 р.; «Діяльність урядів Павла Скоропадського: персональний вимір», 2016 р.).

Р.Я.Піріг – член авторських колективів таких фундаментальних видань, як «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття» (2007 р.), «Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності» (2008 р.), «Історія державної служби» (2009 р.), «Історія українського парламентаризму» (2010 р.), «Нариси історії Української революції» (2011 р.), «Ілюстрована історія Києва» (2012 р.), «Національне питання в Україні ХХ – початок ХХІ ст.: історичні нариси» (2012 р.), «Історія Криму в запитаннях і відповідях» (2015 р.), «Енциклопедія історії України» (2003–2013 рр.).

Повернувшись до теми Голодомору напередодні 75-х роковин однієї з найбільших трагедій в історії України, він підготував до друку капітальний том, який заслужено вважається неперевершеним компендіумом базових документальних свідчень про причини, перебіг і наслідки цієї гуманітарної катастрофи («Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали», 2007 р.). Невдовзі побачив світ опрацьований Р.Я.Пірогом англomовний переклад скороченої версії добірки ключових для розуміння

сутності тогочасних подій документів («Holodomor of 1932–33 in Ukraine: Documents and materials», 2008 р.).

Як завідувач відділу, а згодом головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Р.Я.Пиріг активно веде дослідницьку роботу, організовує наукові конференції, бере участь у діяльності спеціалізованих учених рад і редакційної колегії «Українського історичного журналу». Його продуктивність стимулює молодь до праці, а особливість наукової творчості полягає у ґрунтовному знанні історичних джерел. Фахівець приділяє постійну увагу підготовці наукових кадрів. Під його керівництвом захищено три докторських і вісім кандидатських дисертацій.

Свій непростий життєвий шлях ювіляр долає пліч-о-пліч із коханою дружиною – відомим істориком та яскравою особистістю професором Олександром Пиріг, з якою він побрався ще під час навчання на історичному факультеті Харківського державного університету. Подружжя пишається синами: дипломатом Яковом і фінансистом Олексієм.

Плідну працю та професіоналізм Р.Я.Пирога гідно оцінено державними нагородами й відзнаками – заслужений діяч науки і техніки України (2001 р.), орден «За заслуги» III ст. (2007 р.), почесні грамоти Кабінету Міністрів (2001 р.) та Верховної Ради (2011 р.) України, президентські й урядові подяки (2002 р.), відмінник освіти України (2001 р.), лауреат премії ім. В.Веретенникова (2000 р.), почесний архівіст України (2010 р.) та ін.

Вітаючи Руслана Яковича Пирога з 75-літтям, колектив Інституту історії України НАНУ та редакційна колегія «Українського історичного журналу» щиро зичать вельмишановному ювілярові міцного здоров'я, реалізації нових творчих планів, добробуту й оптимізму!

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2015 р.

Авторські видання

Бойко О.

Нариси життя Києва: 1919 рік: політика і повсякденність. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 143 с.

Верменич Я.

Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 81 с.

Верменич Я.

Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 482 с.

Верменич Я.

Простір у науці і людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П.Т.Тронька) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 76 с.

Вілкул Т.Л.

Літопис і хронограф: Студії з текстології домонгольського київського літописання / Відп. ред. В.Німчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 518 с.

Гуржій О.

Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 80 с.

Кудлай О.

Українська Центральна Рада: Протоколи II–IV сесій: Документи (Квітень – жовтень 1917 р.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 222 с.

Кульчицький С., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 813 с.

Смолій В., Якубова Л.

Донеччина і Луганщина: етнонаціональна ситуація, перспективи та інструменти державного регулювання: Аналітична доповідь / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 60 с.

Колективні видання

Гуржій Олександр Іванович: доктор історичних наук, професор: Біобібліографічний покажчик / Уклад. І.С.Азарх; авт. вступ. ст. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 122 с.

Дисциплінарні виміри української історіографії / Відп. ред. та кер. авт. кол. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 462 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), І.Колесник (відп. ред.) та ін. – Вип.8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014/2015. – 394 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008–2013) / Редкол.: А.Ю.Мартинов (відп. ред.); авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, В.В.Піскіжова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 378 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Редкол.: Г.В.Боряк (відп. ред.), В.В.Томазов (заст. відп. ред., упор.). – Число 13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 294 с.

Історія торгівлі, податків та мита: Дев'ята Міжнар. наук. конф. (29–30 жовтня 2015 р., Дніпропетровськ): Тези доповідей / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.); А.В.Блануца, Є.В.Гармаш, О.О.Дячок, К.М.Колесников, О.О.Марценюк, О.В.Мороз. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 158 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2014 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 75 с.

Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), С.І.Кот (відп. ред.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 486 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 432 с.

Олександр Євгенович Лисенко: доктор історичних наук, професор: До 60-річчя від дня народження: Біобібліографічний покажчик / Уклад.: Г.М.Голиш, Т.В.Заболотна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 128 с.

ОУН і УПА в 1945 році: Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Редкол.: С.В.Кульчицький (відп. ред.); упор.: О.М.Веселова, В.А.Гриневиц, В.І.Сергійчук. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 371 с.

ОУН і УПА в 1945 році: Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Редкол.: С.В.Кульчицький (відп. ред.); упор.: О.М.Веселова, В.А.Гриневиц, В.І.Сергійчук. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 366 с.

Панашенко Віра Василівна: Біобібліографічний покажчик / Відп. ред. О.І.Гуржій; упор. бібліогр. Г.В.Березанська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 61 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 303 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.Кульчицький. – Вип.23. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 349 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.). – Вип.9: До 100-річчя від дня народження академіка НАН України П.Т.Тронька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 316 с.

Світло й тіні українського радянського історіописання: Мат. міжнар. наук. конф. (22–23 травня 2013 р., Київ) / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 212 с.

Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення: Матеріали круглого столу (20 січня 2015 р., Київ) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 178 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), В.Горобець (відп. ред.). – Вип.11/12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 410 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), Г.В.Боряк (відп. ред.). – Число 25: Електронні інформаційні ресурси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 260 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. до 80-річчя д-ра іст. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), Г.В.Боряк (відп. ред.). – Число 26/27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 528 с.

Суспільство і влада в радянській Україні роки непу (1921–1928) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – Т.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 656 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В.Смолій. – Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 438 с.

Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: IV Міжнар. наук. конф. (16–19 вересня 2015 р., Кам'янець-Подільський): Тези доповідей / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 91 с.

Український історичний збірник 2015 / Редкол.: В.Смолій (гол. ради), Т.Чухліб (гол. ред.). – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 407 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Редкол.: М.Котляр (гол. редкол.), В.Смолій (гол. редради). – Т.3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 396 с.

Серійні видання

Верменич Я. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 69 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Кульчицький С. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 186 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 120 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Марочко В. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 96 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Молчанов В. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 106 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Ричка В. Лицар духу: Володимир Великий в історії та пам'яті. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 132 с. (серія «Бібліотека «Українського історичного журналу»»)

Соціальні трансформації в Україні:

пізній сталінізм і хрущовська доба / Редкол.: В.А.Смолій (гол. ред.), В.М.Даниленко (відп. ред.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 698 с. (серія монограф. вид. «З історії повсякденного життя в Україні»)

Турченко Ф., Турченко Г.

Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 166 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Шандра В.

Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 78 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating to the 150th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi Birth

PYRIH R.YA. Mykhailo Hrushevs'kyi: The Social Awareness of Historical Person	4
Being in Emigration in the Prospective of Kateryna Hrushevs'ka: Politics and Everyday Life (1919–1921) (<i>introductory article and publication by I.B.Matiash</i>)	11
Mykhailo, Mariia and Kateryna Hrushevs'ky's Epistolary Legacy: Letters to the D.Petrushkevskiy (1933–1941 pp.) (<i>introductory article and publication by O.V.Yurkova</i>)	26
***	
TOMAZOV V.V. Odesa's Merchants, Brothers Yannis and Tomas Rallis, and Their Descendants: Social Adaptation in the Alterable Circumstances (19th Century)	53
VRONS'KA T.V. Stalin's Povtornyky (On Example of Repressed Writer Zinaida Tulub)	72
HAVRYSHKO M.I. (L'viv). Men, Women and Violence in the OUN and UIA (UPA) in the 1940–1950's	89
PADALKA S.S. Ukrainian Village in Terms of Socio-Economic Transit: Transformation or Survival?	108

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

HERASYMENKO N.O. From the History of Ukrainian Metrology: Land Measurement ...	123
PERKUN V.P. Auxiliary Historical Sciences in Poland (1988–2015s)	133

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

SHCHUPAK I.YA. (Dnipro). Lessons of the Holocaust in Ukrainian Historical Science and Education: From Narrative to Understanding and Posing the Question on Repentance (to the 75th Anniversary of the Babyn Yar Tragedy)	152
--	-----

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

KORDUBA M.M. The Most Important Moment in the History of Ukraine (<i>introductory article by O.V.Yas'</i>)	173
---	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

GAYDENKO P.I. Sacred Hierarchy in Old Rus' (11–13th Century): Sketches about Authorities and Commonness (<i>L.V.Mininkova, Rostov-on-Don, Russian Federation</i>) ...	185
Ukrainian Everyday Routine In the Early Modern Era: Collection of Documents: First Issue: Volyn' of 16th Century (<i>K.I.Klymova</i>)	189
NIKOLAIEENKO O.O. Polish Women of Dnipro Ukraine in the Second Half of 19 – Early 20th Century: Social and Private Life (<i>I.I.Cherchovych, L'viv</i>)	198
PLOKHY S. The Gates of Europe: A History of Ukraine (<i>S.V.Kul'chyts'kyi</i>)	202

CHRONICLES

BOROVETS' I.I. (Kamianets'-Podil's'kyi). International Scientific Conference “Ukraine and Slovakia at the Beginning of the World War II: Myths, Realities, Memory” and the Regular Meeting of Commission of Historians of Ukraine and Slovakia	217
KALISHCHUK O.M. (Luts'k). International Scientific Conference “Ethnic Conflicts during the World War II: the Central-Eastern Europe Experience”	222
PIKH O.M. (L'viv). II International Scientific Conference “Ukrainian-Polish Relations in the Context of Social-Political and Ethno-Cultural Processes in the Central-Eastern Europe (20 – Early 21th Century)”	224
TOICHKIN D.V. II International Conference on the History of Arms and Armor	227

ANNIVERSARIES

BORIAK H.V., MATIASH I.B. Commemorating the 75th Anniversary of Doctor of History, Professor R.Ya.Pyrih	231
--	-----

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine in 2015	237
---	-----